

2018

5

КЪЫРЫМТАТАР
ВЕ ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫ

Интегрирленген курс

А. Велиулаева

А. Велиулаева

Интегрирленген курс

**«КЪЫРЫМТАТАР
ВЕ ДЖИАН
ЭДЕБИЯТЫ»**

5
СЫНЫФ

Эдебий
масал

Бедий эдебият тюрлери

Икяе

Шиир

Аталар
сөзлери

Бешик
йырлары

Айтымлар

Чынъ,
манелер

Халкъ агъыз яратыджылы- гъынынъ тюрлери

Халкъ
йырлары

Саювлар,
тезайтымлар

Халкъ
масаллары

Тапмаджалар

А. Велиулаева

ИНТЕГРИРЛЕНГЕН КУРС

“КЪЫРЫМТАТАР ВЕ ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫ”

Окьутув къырымтатар тилинде алып барылгъан
мектеплер ичюн

5

СЫНЫФ

2-нджи, гъайрыдан ишленильген нешир

*Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди*

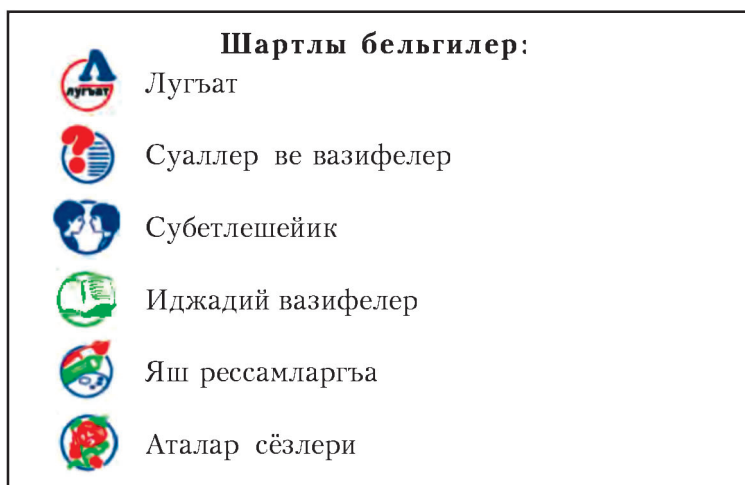
**«Букрек» неширят эви
2018**

УДК 821.512.19(075.3)

B27

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 10.01.2018 № 22)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Велиулаева А.

- B27 Интегрирленген курс “Къырымтатар ве джиан эдебияты” : Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан мектеплер ичюн. 5 сыныф. – 2-нджи, гъайрыдан ишленильген нешир. – Черновцы : Букрек нешрият эви, 2018 – 208 с. : ресимли.
ISBN 978-966-399-959-3

УДК 821.512.19(075.3)

Велиуласва А.

- B27 Интегрований курс “Література” (кримськотатарська та зарубіжна) для закладів загальної середньої освіти з навчанням кримськотатарською мовою. 5 клас. – Вид. 2-ге, доопрацьоване. – Чернівці : Букрек, 2018. – 208 с. : іл.
ISBN 978-966-399-959-3

УДК 821.512.19(075.3)

ISBN 978-966-399-959-3

© Велиуласва А., 2018
© Акімова З., Татарісова Л., іл., 2018
© Видавничий дім «Букрек», 2018

Азиз талелелер!

Сиз бу сене мектепнинъ экинджи басамагъына адым аттынъыз. Бу йылдан башлап сиз чокъ янъы фенлер огренеджексиз.

Йыл-йылдан сизинъ бильгилеринъиз артаджакъ ве кенълешеджек. Мектепни битиргенде, бильгили, медениетли яшлар ве къызлар оларакъ, кълунъызгъа кемалатлыкъ, пишкнлик шеадетнамесини алырсыз. Бу къыйметли шеадетнаме сизинъ келеджектеки яшайышынъызгъа ёлланмадыр. Сизлер ичюн алий окъув ве зенаат алув юртларынынъ къапулары ачылып, истеген зенаатынъызны огренирсиз.

Озь истек-ниетлеринъизге, арзуларынъызгъа ириш-мек ичюн, терен бильги сауби олмакъ керек. Терен бильги алмакъ ичюн, бугунъден башлап гъайретнен окъумагъа тырышмалысыз! Дерслерде дикъкъатлы олып, берильген вазифелерни эдинип беджермелисиз.

5-инджи сыныфта да къырымтатар халкъ йырлары, масаллары, эфсане, риваетлерини, бедий эдебиятымызны огренюв девам этеджек. Сиз халкъымызнынъ тарихы, медениети, урф-адетлеринен таныш олурсыз.

Бу окъув йылы девамьнда сиз дюнья халкъларынынъ масаллары ве меракълы эсерлерни окъуп, файдалы ве зевкълы малюматлар алырсыз, чешит халкъларнынъ яшайышы, урф-адетлеринен таныш олурсыз.

Китап ве дерсликлер даима энъ якъын достларынъыз, етекчи ве ёлдашынъыз олса, сиз, иншалла, арзу-ниетлеринъизге ириширсиз.

ВАТАНЫМ

Танъ аткъанда
Чыкътым чѣльге,
Белим сарды когетлери.
Ана юртум,
Тувгъан ерим,
Бер опейим эллеринь!

Бардым денъиз ялысына,
Эсти салкъын ельчиклери.
Ана юртум,
Тувгъан ерим,
Бер опейим эллеринь!

Ай-Петрге алып барды
Кунешнинъ алтын теллери.
Ана юртум,
Тувгъан ерим,
Бер опейим эллеринь!

Нузет Умеров

Шаир Ватанына севги, урметини насыл сѣзлернен ифаде эте?
Бер опейим эллеринь сѣзлерининъ манасыны насыл анълай-
сыз? Не ичюн шаир бу сѣзлерни шиирде текрар-текрар къуллана?

БАТАН

Къырым — бизим Ватанымыз.
Ватан — бизим Анамыз.
Биз Ватанны бу дюнъяда
Энь мукъаддес саямыз.

Мында асыл олды халкъым,
Шекилленди тилимиз.
Дагъы-ташы айтып тура —
Будыр бизим Илимиз!

Козьяш чешме, Хансарайы,
Абиделер, дюрбелер...
Мында олар бизге мирас,
Гонъюльге рух берелер.

Мында эр шей бизимкидир,
Мында Ер, Кок бизимдир...
Ватан — бизим Анамыздыр,
Анамыз — бу Ватандыр.

Идрис Асанин

Къырым манзарасынынъ ресимлерини япынъыз, сыны-фынъызда ресимлер ярышыны кечиринъыз. Мектебинъызде «Гузель Къырым» ресимлер сергисинде иштирак этинъыз.

«Ватан» шииринде шаир Ватанны не ичюн Ананен тенъештире? Не ичюн инсанлар ватаныны мукъаддес саялар? *Ватансыз адам — къанатсыз къуш* аталар сёзюнинъ манасыны насыл анълайсыз? Къырымнынъ харитасына бакъып, улу дагълар, озенлер ве шеэрлернинъ адларыны айтынъыз ве ерлешкен ерлерини тапынъыз. Къайсы шеэр Къырымнынъ тарихий меркези сайыла ве не ичюн? Бу шеэрде насыл мешур абиде бар? Къырымтатар халкъынынъ сюрдюнликтен Ватаны-Къырымгъа къайтувы огърунда куреште фааль иштирак эткен адамлардан кимлерни билесиз? Олар акъкъында икяе этинъыз? Сиз насыл тюшонесиз, Ватанымыз даа гузель олмасы ичюн нелер япмакъ керек?

КИТАП — БИЛЬГИ АНАХТАРЫ

Севингиз китапны!

Китап! Не аджайип сѣз. Не аджайип шей! Китап энъ буюк муджизедир, чюнки китапта эр шей акъкъында окъумакъ мумкюн. Инсаниетнинъ асырлар девамьнда араштыргъан, топлагъан бильгилери — эписи китапларда сакълыдыр. Сиз неге авесленсенгиз, ненен меракълансангыз — эр шейни китаплардан окъуп бильмек мумкюн. Китап битмез-тюкенмез бильги чокърагъыдыр. Китап инсаннынъ бутюн омюри бою садыкъ досту ве улу оджасы олмалыдыр.

Севингиз ве окъунгыз китапны. Рафларынгыз китап толсун. Топлангыз ве сакълангыз оларны. Сизге эр шейни огретеджек, омурде догъру ёл косътереджек — китаптыр.

КИТАП

Китаптыр аджайип якъын дост ве кърдаш,
Къыйсынмай китапны къолгъа ал, аркъадаш!
Китаптыр — дюньяда энъ буюк муджизе,
Китаптыр — эр шейни огреткен къарт тизе.
Джеверден¹, алтындан палыдыр къыймети,
Кунештен айдындыр китапнынъ эр бети.

Ёлсузгъа о даим ёлуны корьсетир,
Китапны алдынъа, сен достум, тез кетир.
Санъа о тилинъни, сѣзюнъни огретир,
Зульметлер² ичинде чыракънен юрьсетир,
Сен китап, окъувгъа селикъа³, авес къой!
Китапны озюнъе дост этип, окъуп той!

Юнус Темиркъая

¹ джевер — къыйметли таш

² зульмет — къаранлыкъ

³ селикъа — тырышув, истек

КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН

Эвель огренгенлеримизни хатырлаймыз

САЮВЛАР

Балалар, чешит оюнлар ойнагъанда, невбет тизмек ичюн, **саювлар** уйдурьп сайыша эдилер. Энь сонъки къалгъан бала оюнны башлай эди. Меселя, «Сакъланмакъ» оюныны ойнагъанда, сонъки къалгъан бала козюни юма, къалгъанлары исе сакъланалар. Саювлар окъунарлы, енгиль эзберленген къыскъа шиирлердир. Лякин мана ве мундеридже джеэтинден эксерий саювлар анълашылмагъан, манасыз ве шакъалы олалар.

Эвелеме, девелеме,
Деве къушны къувалама.
Ашпул, ушпул,
Чыкъ да, къуртул.

Ине-ине, Изет ине,
Бекир ине,
Шама-шара, кумюштен пара,
Стамбулдан къыз кельген,
Бурумчыкънен туз кельген,
Орул, ёрул,
Уч да, къуртул.

Алмалыкъ, ал къылыч!
Арада сув, атлап кеч!
— Ай, дым терек, дым терек!
Бизден сизге ким керек?
— Айше керек!

ТЕЗАЙТЫМЛАР

Тезайтымлар — айтмасы кыйын олгъан даушларнынъ сыкъ-сыкъ текрарланмасы эсасында къурулгъан мешгъулиеттир.

Тезайтымларны тез-тез ве бир къач кере текрарлап айтмакъ керек. Бойле мешгъулиет сизге ана тилимизде догъру ве сербест къонушмагъа ярдым этер.

Бир далда эки къартал,
Бири — къарт къартал.
Бири — яш къартал.
Яш къартал
Дал къакъар,
Къарт къартал
Дал таргар.

Ашамалы, ичмели,
Шашмаламамалы.

Къартбабам къаргъаны
Къорадан къувды,
Къоркъудан къарт къаргъа
Къанатын къырды.

Дагъ тюбюнде къарт чокъракъ,
Сувуны иче чокъ топракъ,
Эм туварлар, эм къушлар,
Кийик, турна, кокюшлер,
Къурт, къарынджа, йыланлар,
Эм де дагъда олгъанлар,
Орманджы эвлятлары,
Орманджынынъ атлары,
Терлеп шыр сув олгъанлар,
Ёрулгъан эм солгъанлар.

Буюклерден сорап тезайтымлар ве саювларны топланъыз.
Бегенгенлерингизни эзберленгиз.

Ана тилимизде кьонушкьанда, лакъырды эткенде, окъугьанда сеслерни ве сёзлерни догъру ве айдын айтмакъ керек. Тезайтымлар бизге насыл ярдым этелер? Къырымтатар тилинде кьайсы сеслернинъ айтылувы кьыйын? Ойле сеслер чокъ къулланылган сатырларны, шиирлерни сечип эзберленъиз ве тез-тез айтмагъа аркет этинъиз.

Хусусан халкъ йырларында кьыйын сеслер чокъ расткеле. Меселя «Къалайлы къазан», «Бозторгъай» ве дигерлери. Бу йырларны кьошулып йырласакъ, пек файдалы мешгъулиет олур.

Ифадели окъумагъа огренемиз

Ифадели окъувнынъ кьаиделери

Эдебий эсернинъ мундериджесини динълейиджилерге еткизмек ичюн, меракъландырмакъ ве белли дуйгъу, фикирлерни догъурмакъ ичюн, эсерни ифадели окъумакъ керек. Ифадели окъувнынъ бир сыра кьаиделери бар:

- сеслерни ве сёзлерни догъру, ачыкъ-айдын айтынъыз;
- сёзлерни ашыкъмайып, анълайышлы окъунъыз;
- динълейиджилер окъуйыджынынъ даушыны яхшы эшитмелилер;
- эсерни окъугьанда, даушынъызны керек еринде котеринъиз.

АТАЛАР СЁЗЛЕРИ ВЕ АЙТЫМЛАР

Аталар сёзлери ве айтымлар чокъ асырлар девамында яратылган, несильден несильге кечип, бугуньки куньге етишип кельгенлер. Аталар сёзлеринде ве айтымларда халкънынъ тюшонджелери, кьыйметли фикирлери ифаделенген. Аталар сёзлери ве айтымлар кьыскъа, мергин¹ ве терен маналы ибарелердир.

¹ мергин — отъюр

ВАТАН, ХАЛКЪ ВЕ БИРЛИК АКЪКЪЫНДА

Тувгъан ана — бир,
Тувгъан Ватан — бир.

Къушнынъ да тувгъан ювасы бар.

Халкъ юрьген ёлдан юрь.

Халкъкъа — бирлик, къушкъа — къанат.

Тек бабанънынъ огълу дегиль,
Халкънынъ да огълу ол.

Къайда бирлик, анда тирилик.

Балыкъкъа — сув, къушкъа — ава,
Айвангъа — орман, инсангъа исе Ватан керек.

ИЛИМ, БИЛЬГИ, УНЕР, ЭМЕК АКЪКЪЫНДА

Билеги кучьлю бирни йыкъар,
Бильгиси кучьлю бинъни йыкъар.

Илим къазаны отсуз-оджакъсыз янар.

Бильмемек айып дегильдир,
Огрнмемек айыптыр.

Зенаат — алтын билезликтир.

Бугунъки ишни ярынгъа къалдырма.

Ярынки ишке бугунъден давран.

ДОСТЛУКЪ, ЯХШЫЛЫКЪ, ЭДЕП ВЕ ТЕРБИЕ АКЪКЪЫНДА

Достсуз адам — къанатсыз къуш.

Къуш къанатына ишана,
Инсан — достуна.

Яхшылыкъ яманлыкътан къуветлидир.

Яхшыдан унер ал, ямандан узакъ къал.

Инсаннынъ урьмети озъ элинде.

Сыра бильсенъ, сырадан къалмазсынъ.

Буюкнинъ сёзюни тутмасанъ,
Буюк ёлгъа чыкъалмазсынъ.

Догъру сёз кылычтан кескин.

1. Юкъарыда берильген аталар сёзлери ве айтымлардан бегенгенлерингизни сайлап, дефтерингизге язынгыз ве эзберленгиз.

2. Дерсликте берильген аталар сёзлери ве айтымларнынъ маналарыны озъ сёзлерингизнен анълатынгыз.

3. Эвде къартана, къартбабаларынгыздан, ана-бабаларынгыздан, сой-акърабаларынгыздан сорап, аталар сёзлери ве айтымлар топлангыз. Оларны айры бир дефтерчикке язынгыз ве мевзуларыны къайд этингиз.

4. Сыныфынгызда **«Ким чокъ аталар сёзлери ве айтымлар биле?»** мевзуда ярыш кечирингиз.

Эки-учь аталар сёзлерини серлева оларакъ алып, кыска икячиклер уйдурынгыз ве дефтерингизге язынгыз.

ТАПМАДЖАЛАР

Тапмаджанынъ джевабы мундериджесинде гизленип бериле. Тапыладжакъ несне¹ исе башкъа несне ве адиселерге ошатыла.

ТАБИАТ АДИСЕЛЕРИ АКЪКЪЫНДА ТАПМАДЖАЛАР

1. Акъ сандыгъым ачылды,
Ичинден нур сачылды.
2. Акъшам олса, корюнир,
Саба олса, джоюлыр.
3. Дагъ ичинде анасы,
Чыккып къача баласы.
4. Кетсе кельмез,
Ёрулмакъ бильмез.
5. Сувда батмаз, атеште янмаз.
6. Де корюнир, де батар,
Тийген ерини якъар.
7. Козю ёкъ — агълай,
Дудагъы ёкъ — куле,
Агъызы ёкъ — йырлай,
Озю бир ерде турмай.

ИНСАН ВЕ ЧЕШИТ НЕСНЕЛЕР АКЪКЪЫНДА ТАПМАДЖАЛАР

1. Пенджерем бар къапакълы,
Чевре-чети сачакълы.
2. Эки ананынъ он баласы бар,
Он баланынъ бир ады бар.
3. Ашкъа къатылмаз²,
Базарда сатылмаз,
Ондан да татлы шей олмаз.
4. Алма берсем, алмаз,
Озю артымдан къалмаз.
5. Еди агъа-къардаш бар,
Яшлары бир, адлары башкъа.

¹ несне — шей (*украиндже*: предмет, річ)

² къатылмаз — къошулмаз

6. Къат-къат — къапыста дегиль,
Тикиши бар — антер дегиль,
Бенеги¹ бар — басма дегиль.
7. Узун агъачны ойгъанлар,
Ичине бульбуль къойгъанлар.
8. Бир бардагъым² бар — эки тюрлю суву бар.
9. Бир кузьгюм бар, ичинде
Бутюн дюньяны корем.
10. Эм яза, эм йырай,
Айткъанынъны текрарлай.
11. Гедже-кунъдюз чокъмар³ ашай,
Озю ольмей, кене яшай.

сачакъ — *мында*: пускуль
дамсыз — *мында*: төпесиз

1. Тапмаджалар насыл тизиле? Тапмаджанынъ джевабыны тапмагъа не ярдым эте?
2. Тапмаджалар не акъкъында оларар? Чешит мевзуда тапмаджаларны буюклерден сорап, язынъыз.

1. Озюнъиз янъы тапмаджалар уйдурмагъа арекет этинъиз, бегенгенлеринъизни дефтеринъизге язынъыз ве сыныфдашлары-нъызгъа окъунъыз.
2. Сыныфынъызда тапмаджа ярышыны кечиринъиз.

Ифадели окъумагъа огренемиз

Токътав ишаретлерине риает этинъиз:

- виргуль къоюлгъан ерде къыскъа токътав олмалы;
- нокъта къоюлгъан ерде исе токътав девамлыджа ола;
- эсерде тасвирленген къуванч, языкъсынув, разылыкъ, ачув, къоркъу, къайгъы киби дуйгъуларны динълейиджилерге сес ифаделиги вастасынен еткизмеге арекет этинъиз;
- эсерде тасвирленген адисе, левхаларны динълейиджилернинъ козю огюнде джанландырмагъа тырышынъыз.

¹ бенек — къара нокъталар

² бардакъ — савут

³ чокъмар — давул чалмакъ ичюн бир уджу къалын этип ясалгъан таякъ

БЕШИК ЙЫРЛАРЫ

Бешик йырларыны халкъ «Айненни» деп адландыргъан. «Айненнилер» назик ве муляйим сеснен йырлана. «Айненни» сёзю сатырларнынъ сонъунда текрарланып келе ве балагъа юкълатыджы тесир эте.

Аналар балаларыны «Айненни» йырлап юкълаткъанлар. Огъул балагъа айтылгъан «Айненни»де анасы огълунынъ кучлю олып оськенини, келеджекте таянч олгъаныны арзлап, бойле сёзлерни айта:

Огълунъ олса бахыттыр, айненни
Къартайгъанда таякътыр, айненни
Пенджерге къапакътыр, айненни
Къаранлыкъта чыракътыр, айненни.

Къызыны исе анасы гуль багъчада коре:

Меним къызым оседжек, айненни
Гуль багъчада кезеджек, айненни.

Аналар «Айненни»де балаларына олгъан севгисини, эйи насиатларыны, оларгъа бахытлы аят истегенлерини, умят ве ишанчларыны ифаде эткенлер. Бешик йырлары кичкенелерге терен тесир эте, оларгъа севги, къуванч, бахт дуйгъуларыны ашлайлар. Балалар аналарынынъ йырагъан «Айненни»лерини динълеп, татлы ана тилининъ давушларына алышалар, ана тилини огренелер. «Айненни» баланынъ омюринде биринджи меракълы дерстир.

АЙНЕННИ

Багъчада къурдым салынджакъ, айненни,
Кельген, кечкен саллайджакъ, айненни.
Элине бердим оюнджакъ, айненни,
Меним огълум ойнайджакъ, айненни.

Айя, айя, айя, ай,
Юкъла, балам, сен.

Огълунъ олса, бахыттыр, айненни,
Къартайгъанда таякътыр, айненни,
Пенджерере къапакътыр, айненни,
Къаранлыкътта чыракътыр, айненни.

Айя, айя, айя, ай,
Юкълa, балам, сен.

АЙЯ ДЕСЕМ, ЯРАШЫР

Айя десем, ярашыр, айненни,
Гуль багъчалар долашыр, айненни.

Гуль багъчанынъ ичинде, айненни,
Алтын бешик ярашыр, айненни.

Айя, айя, айясы, айненни,
Не заман тиер файдасы, айненни.

Яз тиймесе, къыш тиер, айненни,
Ашыкъмасын анасы, айненни.

Айя, балам, юкъласын, айненни,
Къырмазы гуллер къокъласын, айненни.

Осип, буйип юрьген сонъ, айненни,
Эр кес онъа сукълансын, айненни.

Меним къызым оседжек, айненни,
Гуль-багъчада кезеджек, айненни.

Айя, айя, айя, ай,
Юкълa, балам, сен!

1. Бешик йырларында ананынъ насыл дуйгъулары ифаделене?
2. Не ичюн балалар «Айненни»лерни севелер? «Айненни» балаларгъа насыл тесир эте?
3. Ананъыз, къартананъыз насыл «Айненни» йырлайлар? Сёзлерини язып алынъыз, огренинъиз.
4. Ана огълан баланы юкълаткъанда насыл сёзлерни айта? Не ичюн къыз баланы юкълаткъанда башкъа сёзлерни айта?

Халкъ агъыз яратыджылыгы огренювине девам этемиз

КЪЫЙМЕТЛИ МИРАС¹

Азиз балалар! Сиз бешиктен халкъ агъыз яратыджылыгынен таныш олып башлайсыз. Аналар, аптелер, къартаналар, баланы юкълаткъанда, «Айненни», эглендирмек ичюн масаллар, эфсанелер, риваетлер, тапмаджалар айталар. Булар эписи халкъ агъыз яратыджылыгыдыр. Балалар багъчасында тербиеджилик, мектепте исе оджалар балаларгъа халкъ агъыз яратыджылыгындан чешит эсерлер окъуйлар. Балалар, окъумагъа огренген сонъ, озьлери окъуп чокъ шейлерни билелер.

Халкъ агъыз яратыджылыгына фольклор да дейлер. **Фольклор** (инглиз тилинден алынган сёз) — **халкъ агъыз яратыджылыгы** демектир. Эр бир халкънынъ озюне хас фольклоры бар. Къырымтатар халкънынъ да зенгин агъыз яратыджылыгы бар. Фольклор эсерлеринде халкънынъ яшагъан ери, тарихы акъкъында малюмат, урф-адетлери, дуйгъу-фигирлери, арзу-истеклери, табиат чизгилери ифаделене.

Халкъ агъыз яратыджылыгы эвельки девирлерде пейда олып, агъзавий шекильде яшай ве асырлар девамында халкъ арасында кенъ даркъала. Фольклор эсерлерининъ муэллифи белли дегильдир. Халкъ ичинден чыкъкъан бу истидатлы адамларнынъ адлары унутылгъан, эсерлерини исе халкъ сакълагъан, зенгинлештирген, яраштыргъан ве янъы несиллерге еткизген. Демек, халкъ яратыджылыгынынъ осювине эр бир несиль озь исесини къошкъан. Шимдики девирде истидатлы икяеджилер, масалджыларнынъ агъызындан пек чокъ эсерлер язылып алынгъан ве нешир этильгендир.

Халкъ агъыз яратыджылыгынынъ озюне хас тюрлери бар. Бу: **масал, эфсане, ривает, лятифе, йыр, чынъ, мане, аталар сёзлери ве айтымлар, тапмаджа, саюв, тезайтым, айненнилер.**

Миллий фольклор эр бир халкънынъ буюк зенгинлигидир. Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгы асырлар девамында илерилеп, инсанларгъа мераметлилик, джесюрлик, адалетлик, инсаниетлик, эйилик киби чизгилерни ашлагъан. Эр бир янъы несиль бу къыйметли мирасны огренмек, сакъламакъ ве келеджек несиллерге еткизмек керек.

¹ мирас — несильден несильге авушкъан зенгинлик

ХАЛКЪ ЙЫРЛАРЫ

Халкъ йырлары халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ муим ве зенгин къысмыдыр.

Халкъ йырларында халкънынъ аяты, тарихы, адамларнынъ дуйгъу, фикирлери, арзу-истеклери тасвирлене.

Халкъ йырлары мундериджесине коре бир къач тюр олалар: **лирик, тарихий** ве **шакъий** йырлар. **Лирик йырларда** адамларнынъ чешит дуйгъулары: севги, асретлик, къуванч, къасевет, гъам, я да табиат левхалары тасвирлене. **Тарихий йырларда** исе бир де-бир вакъиа ифаделене. **Шакъий йырларда** инсан аяты, адамларнынъ мунасебетлери, оларнынъ менфий чизгилери кулюнчли шекильде тасвирлене.

Той-джыйынларда, байрамларда халкъ йырларыны йырламакъ эвель заманлардан адет олып кельген. Той-дюгонде, байрамда йыр инсанны шенълендире, зевкъландыра, агъыр вакъытта исе кучь-къувет бере, рухландыра, адамларнынъ гонълюни котере.

Яшлар, балалар халкъ йырларыны топламакъ, огренмек, йырламакъ, келеджек янъы несиллер ичюн сакълап къалдырмакъ керек, чюнки халкъ йырлары миллетнинъ рухий байлыгъыдыр.

БОЗТОРГЪАЙ

Эв алдында гуль терек те,
Ель эскенде саллана.
Устюне минген бир къушчыкъ,
Эй, арувым,
Йырлай, йырлай тавлана.

Бозторгъай деген айваннынъ,
Джылгъада болур ювасы.
Джавун да джавса, сель алыр,
Эй, арувым,
Джылай да къалыр анасы.

Бир кичкене бозторгъай,
Тары сепсем ашамай.
Сизинъ якънынъ къызлары,

Эй, арувым,
Бизим якъкъа ошамай.

Бир кичкене алаша¹
Шу Къырымны долаша,
Бизим якънынъ къызлары,
Эй, арувым,
Къайда барса яраша.

КЪАЛАЙЛЫ КЪАЗАН

Къалайлы къазан ичинде къаз баласы,
Къызны манъа севдирген — озь анасы.

Къалайлы къазан ичинде къаз этимиз,
Тойда, джыйында ойнамакъ адетимиз.

Белиме къушакъ яптырдым, чевреси сырма,
Анавгъа-мынавгъа козь атып, бойнумы урма.

АМАН, ДЕГИРМЕНДЖИ

— Аман, аман, дегирменджи,
Джаным-козиом дегирменджи,
Сырма сачлар сенинъ олсун,
Ал, чек богъдайны.

— Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар² сувгъа толмаз.
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайны.

— Аман, аман, дегирменджи,
Джаным-козиом дегирменджи.
Ал янакълар сенинъ олсун,
Ал, чек богъдайны.

¹ алаша — ат

² улукълар — тахтадан ясалгъан сув ёллары

— Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар сувгъа толмаз.
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайны.

— Аман, аман, дегирменджи,
Джаным-козюм дегирменджи,
Эля козьлер сенинъ олсун,
Ал, чек богъдайны.

— Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар сувгъа толмаз.
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайны.

— Аман, аман, дегирменджи,
Джаным-козюм дегирменджи,
Къалем къашлар сенинъ олсун,
Ал, чек богъдайны.

— Олур, джаным, олур,
Улукълар сувгъа толур.
Невбетчилер разы да олур,
Ал кель богъдайны.

СЫЧАН

Корьдинъизми сычанны,
Рафтан долапкъа къачанны.
Элинде къапыста къочаны —
Бостанджы олгъан бу сычан.

Багълама:

Ай, сычан, вай, сычан,
Эки де козю кёр сычан,
Бал емезнинъ балына
Далар чыкъар бу сычан.

Къапу артында такъыр-тукъур,
Мен зан эттим кетен¹ токъур.
Алмыш элине китабын, окъур,
Окъумыш олгъан бу сычан.

Багълама.

АЙШЕМ

Айшем, сендеки сачлар менде олайды,
Сачлары сенден, тарамасы менден,
Олерим, айрылмам ич сенден.

Айшем, сендеки эллер менде олайды,
Эллери сенден, билезлиги менден,
Олерим, айрылмам ич сенден.

Айшем, сендеки къашлар менде олайды,
Къашлары сенден, сюръмеси менден,
Олерим, айрылмам ич сенден.

Айшем, сендеки козьлер менде олайды,
Козьлери сенден, опьмеси менден,
Олерим, айрылмам ич сенден.

1. Халкъ йырларында не тасвирлене?
2. Халкъ йырлары мундериджесине коре насыл тюрлерге болуне?
3. Лирик йырларда не тасвирлене?
4. Шакъий халкъ йырларында омюр адиселери ве адамларнынъ мунасебетлери, чизгилери насыл тасвирлене?

Сыныфынъызда йырлар ярышыны кечиринъиз.

¹ кетен — басма

Не ичюн халкъ йырлары эбедий яшайлар ве несильден несильге кечелер? Не ичюн яш несиль халкъ йырларыны огренмек ве сакъламакъ керек? Сиз насыл халкъ йырларыны биле ве севесинъиз? Сизинъ къорантанъызда халкъ йырларыны йырагъанлар бармы? Озюнъиз бегенген йырларынынъизни иджра эте билесинъизми? Бегенген халкъ йырларыны къошулып йырланъыз? Халкъымызнынъ севимли йырджыларындан кимлерни билесиз?

Халкъ йырларына багъышлангъан чешит телевизион яйынлар косътериле. Къайсы яйынларны сиз зияде бегенесиз? Къайсы яйынларны сиз даима сейир этесиз? Сизинъ мектебинъиз, сыныфынъыз бойле телевизион яйынларда иштирак этеми? Телевизион яйынларнынъ халкъ йырларыны огренмек ве сакъламакъ ичюн буюк эмиети бармы?

ЧЫНЪ ВЕ МАНЕ

Чынълар ве манелер халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ муим ве меракълы бир шеклидир. Чынъ ве манелерде, йырдаки киби, инсанларнынъ дуйгъу-фикирлери, бири-бирине мунасебетлери, арзу-истеклери ифаделене. Лякин чынъ ве манелер йырлардан фаркълашалар. Чынъ ве манелерни иджра этиювнинъ тертиби бар. Чынъджылар ве манеджилер, эки тарафкъа болунип ве къаршы-къаршыгъа турып, чынъ ве мане айтышалар. Тойларда, джыйын ве байрамларда чынъджылар ве манеджилер ярышыны кечирюв адет олгъан. Чокъусы чынъ ве манелер бойле ярышларда уйдурылгъандыр. Чынъ ве манелер халкъ хазинесининъ битмез-тюкенмез зенгинлигидир. Денъиздеки къум киби, чынъ ве манелернинъ сайысыны эсапкъа алмакъ мумкюн дегильдир.

Чынълар чель тарафында, мане исе дагълыкъ тарафында даркъалгъандыр.

Чынъ ве мане шекиль джеэтинден де фаркълаша. **Чынълар эки сатырдан, манелер исе дёрт сатырдан ибареттир.**

ЧЫНЪЛАР

Бугунь бизде джыйын, той — буюрынъыз,
Эвимизнинъ тѣрю бош — отурынъыз.

Яшлар, къызлар тюзенген, безенгенлер,
Чынъ-манеге, оюнъга бельсенгенлер¹.

Чешит къушлар, бульбуллер озь тилинде сѣйлене,
Той-джыйында яшлар-къызлар бир-бирини бегене.

Эвель яшлар чынъ айтып танъ аттыргъан,
Озьлерине эш-достны шай арттыргъан.

Той-джыйында чынълашмакъ пек керектир,
Чынънынъ къайнакъ чокърагъы тек юректир.

МАНЕЛЕР

Мане, мане, манелер,
Бахт кетире баарьлер.
Озен бою ешерген
Къадифе тюз нанелер.

Багъчаларда топ нане,
Топладым дане-дане.
Ах, наненинъ къокъусын,
Пек северим, догърусы.

Биз ойнайыкъ, кулейик,
Ёлда догъру юрейик.
Осаллыкълар керекмей,
Тек яхшылыкъ билейик.

Мектеп олсун багъчамыз,
Китап олсун акъчамыз.
Биз мектептен чыкъкъанда,
Бильги толсун богъчамыз.

¹ бельсенгенлер — азырлангъанлар

Тептим, сандыкъ ачылды,
Десте гуллер сачылды.
Окъуйыкъ, яшлар, окъуйыкъ,
Бизлерге ёл ачылды.

Чатырдагънынъ чешмеси,
Салкъын сувун ичмеси.
Окъумакъ-язмакъ пек гузель,
Вай, асретлик чекмеси.

Эв алдында экинлик,
Экинликте бар кийик.
Окъу, эвлядым, окъу,
Окъувдадыр зенгинлик.

нане — кьокбулы осюмлик

аят — *мында*: омюр, яшайыш

сагъынув — асретлик

1. Шақбалы халкъ йырларыны огренип йырланъыз. Сиз даа насыл халкъ йырларыны билесинъыз?

2. Эксерий чынъ, манелерде не акъкъында айтыла? Не ичюн чынъ ве манелер енгиль окъула ве тез акъылда къалалар?

3. Чынъ ве манелерде расткельген ифадели сёзлерни сечип алынъыз ве дефтеринъызге язынъыз.

Буюклерден сорап чынъ ве манелерни топланъыз. Озь коюнъыз ве мектебинъыз акъкъында чынъ ве манелер уйдурмагъа арекет этип бакъынъыз. Чынъ ве мане ярышыны кечиринъыз.

Шиир ве несир акъкъында

Шиирий эсерде сатырлар белли бир тертипте тизилелер. Сатырдаки эджалар сайысы тенъ олмасы шарт. Месея, манелер дёртлюклер олып, чынълар исе экиликлер олып тизильгенлер. Мане сатырлары еди эждадан, чынъ сатырлары исе он бир эждадан ибареттир:

Мане, мане, манелер, (7 эджа)

Бахт кетире баарълер. (7 эджа)

Озен бою ешерген (7 эджа)

Къадифе тюз нанелер. (7 эджа)

Бугунъ бизде джыйын, той — буюрынъыз, (11 эджа)

Эвимизнинъ тёрю бош — отурынъыз. (11 эджа)

Несир эсерде джумлелер сербест, лакъырды тилинде олгъаны киби тизилелер: «*Эрте баарьде нанелер ешере. Олар инсангъа бахт кетирелер. Нанелер озен боюнда къадифе киби тёшельгенлер ...*»

Халкъ масаллары акъкъында

Масаллар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ кенъ даркъалгъан муим бир тюрюдир. Къырымтатар масаллары къадимий девирлерде мейдангъа кельген ве асырлар бою къырымтатар халкъынынъ тарихыны, омюрини къаплап алгъан эсерлердир.

Масалларны эр кес балалыкътан биле. Масал — бу зевкълы, муджизели икяе. Масалларны эм икяе этмек, эм окъумакъ мумкюн. Масалнынъ муим хусусиетлери бар:

— масал аджайип, муджизели икяедир. Омюрде олмагъан вакъиалар, арекетлер, шейлер, чокъ уйдурмалар масалларда тасвирлене;

— масалларда иштирак эткен айванлар инсанлар киби лаф эте, арекетлер япалар;

— осюмликлер, неснелер де озълерини инсанлар киби туталар, лаф эте ве арекетлерде булуналар;

— масалларда адий адамлар девни, аждерханы, джадыларны енъелер;

— масалларда акъикъат, эйилик, догърулыкъ яманлыкъны даима енъе, инсанларгъа виджданлыкъ, садыкълыкъ, джесюрлик, темиз гонъюллик киби чизгилер ашлана;

— масалларда, эксерий алларда, бир сой сатырлар, ибарелер, джумлелер текрарлана: *Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен...*; *Заман, заман экенде...*; *Кунълерден бир кунъ...* ве дигерлери. Масалнынъ сонъунда исе бойле сёзлер олмасы мумкюн: *Асретине къавуша...*; *Мурадына ирише...*; *Къыркъ кунъ, къыркъ гедже той ола, яшнен къыз бири-бирине къавушалар* ве дигер ибарелер.

Акъыллы кирпи, айнеджи тильки, къоркъакъ тавшан, ахмакъ къашкъыр, мераметли къырмыскъа къырымтатар масалларында энъ сыкъ расткельген айванлардыр.

Ярамазлыкъ, хиянетлик киби къара кучълерни чешит девлер, джадылар, йыланлар, аждерхалар ифаде этелер.

Масалларнынъ къараманлары чешит тылсымлар ярдымынен менфий шахсларны, ярамазларны, хиянет адамларны, къара кучълерни — аждерха, джадыларны енъелер ве озъ ниетлерине етелер.

АКЪЫЛЛЫ КИРПИМЕН АЙНЕДЖИ ТИЛЬКИ

(масал)

Заманларнынъ биринде акъыллы кирпинен бир айнеджи тильки бар экен. Бу эки достнынъ ашы Косе акъайнынъ тавукълары экен. Олар геджелери Косенинъ кумесине далып, тавукъларыны хырсызлай экенлер.

Кирпинен тилькининъ хырсызлыгъы сонъ-сонъунда Косенинъ джаныны якъа¹, ве о, хырсызларны дубарагъа огъратмакъ² къарарына келе. Кумеснинъ огюне терен бир чукъур къаза да, устюни тобаннен орьте.

Къаранлыкъ геджелерден биринде кирпинен тильки, тавукъ эти ашайджакъларына тамшанып, селекийлерини акъыза-акъыза, кумеске якъынлашалар. Этрафта кимсе олмагъанына эмин олып, кумеснинъ къапусына келелер. Келелер амма, къапуны ачайым дегенде, эки дост чукъургъа юварланып кетелер.

Достлар, башларыны асып, чокъ вакъытлар тюшюнип отуралар. Ахыр-сонъу кирпи айта:

— Эй, меним джандан севимли достум тильки, — деп башлай.
— Косенинъ кескин пычагъы богъазымызгъа сапланаятыр. Бир чарелер корьмек керек. Ана, дейим де, сен мени агъызынъа алып, чукъурдан тёпеге котерип атсанъ, сонъ мен де бир йипчик тапып сени чекип алсам, яхшы олмазмы экен?

Тильки акъыллы достунынъ теклифине разы ола ве тикенли достуны, агъызыны яра этсе де, тёпеге котерип ата. Кирпи сербестликке чыккъанынен:

— Сагъ ол, достум, савлыкънен къал! — деп, чыккып кете.

Тильки, неге огърагъаныны бильмей, чукъур ичинде шашып къала.

Саба да якъынлаша башлай. Ана, тезден Косе акъай пейда олур ве тилькининъ богъазына кескин пычагъыны чекип, сонъ терисини сыдырып алыр.

Энди не япмалы?

Белли я, тильки айнеджиликни бир вакъыт базардан сатын алмай, онынъ ичи-багъры айнеджиликнен толду.

— Токъта, шу Косени бир алдатайым амма, омюр-билля мени

¹ джаныны якъа — *мында*: даянып оламай

² дубарагъа огъратмакъ — *мында*: тутмакъ

унутмасын, — дей де, агъызыны кемшетип, беденини солукъдырып, ольген бир айван киби, чалкъа тюшип¹ ята.

Чокъ кечмеден, танъ ата ве кумес огюнде Косе акъай пейда ола. Бакъса, не коръсюн, чукъурнынъ ичинде олю бир тильки ята. Косе къуванып:

— А-а, къапкъангъа тюштинъми, айнеджи, гебердинъми, хынзыр, чокъ тавугъымнынъ башына еттинъ, энди баре акъкъынъдан келейимчи², — дей. — Теринъ де пек яхшыэкен, чокътан чекмениме якъалыкъ къыдыра эдим.

Косе, бу сёзлерни айтып, тилькини чукъурдан тартып чыкъара да, бир кенаргъа котерип ата.

Тильки исе, чукъурдан чыкъкъаны киби, козьлерини джылпыл-дата берип:

— Сагъ ол, Косе акъай, амма терими бир даа тюшкенде алырсынъ, — деп, зувып къача.

Бу белядан сонъ тильки чокъ кунълер дагълар ичинде доланып юре. Кунълерден бир кунъ, эльдиректен, кирпиге расткеле. Ачувланып:

— Сенинъ достлугъынъ бойлеми? — деп дарыла.

Кирпи, джаны агъыргъандан олып:

— Алла-алла, достум, худжур бир айван экенсинъ де, меним санъа не ярдымым тие билир эди? — дей.

Тильки даа зияде ачувланып:

— Сендайын достум олгъандже, ич де олмагъаны даа яхшы! — деп кирпичини ташлап кете.

Кирпи онынъ артындан бакъып:

— Сен олмагъан олсанъ, мен де чукъургъа барып тюшмез эдим, — дей.

Тильки, кирпичден айрылгъан сонъ, чокъ вакъытлар доланып, аш къыдырып юре, лякин бир шей тапамай. Не япсын, кене де айнеджиликке баш урмагъа къарар бере. Гизленип, ёл кенарларындан юре башлай. Бир даа бакъса, не коръсюн, денъиз беттен ёл бойлап, бир араба балыкъ кетирмектелер.

Тильки:

— Балыкъ эти де тавукъ этинден яман дегильдир, — дей де, арабанынъ алдына чыкъып, агъыз-бурнуны копортип, ольген бир айван киби, ёлнынъ ортасында чалкъа ята. Арабаджы, оны коръгенинен, тюшип ала да, балыкъларнынъ устюне ата. Айнеджи тилькининъ бек-

¹ чалкъа тюшип — аркъасы устюне

² акъкъынъдан келейимчи — джезалайымчы

легени де бу экен. Араба кетмекте ола, о исе бирер-бирер балыкъларны ёл бою чыбырта бере¹. Сонъ арабадан сыптырылып тюше де, кейф чатып балыкъларны ашамагъа башлай.

Бу арада шу ерден кечейткъан къашкъыр тилькиге якълаша:

— Достум, манъа да бир балыкъ берчи! — деп ялвара.

Тильки бере. Къашкъыр балыкъны бегенип:

— Достум, бир балыкъ даа берчи! — дей.

Тильки:

— Бар озюнь тут да, аша, — деп къашкъырнынъ риджасыны ред эте.

— Я балыкъны насыл туталар?

Тильки, бу къоркъунчлы достундан къуртулмакъ ниетинен, онъа балыкъ тутмакъны огрете.

— Озен ялысына бар, бузны теш де, къуйругъынны сувгъа батыр. Балыкълар къуйругъынъа сарылырлар, ана шу вакъыт къуйругъынны чекер де алырсынъ.

Ахмакъ къашкъыр ойле де япа. Къуйругъыны сувгъа йиберген сонъ тильки ондан:

— Сонъ, насыл, бир шейлер дуюлмаймы, балыкълар сарыла башламадымы? — деп сорай.

Балыкъ ашамагъа тамшанып тургъан къашкъыр:

— Ёкъ, даа ич бир шей дуймайым, — дей.

Бираздан сонъ тильки кене де суалини текрарлай. Къашкъыр къуванып:

— Бир шейлер чымырдай, гъалиба, балыкълар топлана башлады, — дей.

Тильки:

— Сен, къашкъыр акъай, къуйругъынны бираз даа терендже йибер, балыкъ чокъча сарылыр, — деп огютлей.

¹ чыбырта бере — ташлай бере

Къашкъыр шай да япа. Япа амма:

— Уф! — деп сувукътан дирильдеп башлай. — Тильки акъай, энди яхшы чымырдап башлады, балыкъларны тартып чыкъарсам олмазмы? — деп сорай.

— Ашыкъманъыз, сабыр этинъыз, эки кере къуйрукъ батыргъанджек, балыкъларнынъ эписини бирден тартып чыкъарынъыз.

Къашкъырнынъ къуйругъы сув ичинде бузлап-къатып къалгъан сонъ, тильки энъкъастан этрафына бакъа да, яйгъара къопарып:

— Вай, къашкъыр акъай, копеклерини артына такъып, авджы келеятыр да, — деп багъыра. — Тез олунъыз, къачып кетейик, джанымызны къуртарайыкъ.

Тилькини тапсанъ ал, зувып къача, ахмакъ къашкъыр исе не япаджагъыныбильмей, шашыпкъала. Къуйругъынысудан чыкъармакъ ичюн не къадар тырышса да, чаре олмай — къуйругъы бузлап къалгъан. Бу арада онынъ къулагъына копек авулдагъан киби бир сеслер эшитиле. О, джан-аляметинен¹, кученип, чабдырыла². Чабдырыла амма, къуйругъы буз ичинде узюле къала. Къуйрукъ аджысына даянамагъан къашкъыр, сёгюнмеге башлай:

— Эй сени, айнеджи тильки, манъа япаджагъынъ бу эдими? Токъта сен, мен сени къолгъа тюшюрим, о вакъыт эсаплашырмыз, — дей ве тилькини арамагъа кете. Азмы арай, чокъмы арай, эр алда кунълерден биринде тилькини дагъ ичиндеки голь янынъда якъалай.

— Тутулдынъмы, хынзыр! — деп тишлерини къайрай. — Япаджагъынъ мени къуйрукъсыз къалдырмакъ эдими?

Тильки, гунасы олмагъан³ бир адам киби:

— Алла-алла, къашкъыр акъай, къуйругъынънынъ не къадар балыкъ котереджегини бильмегенинъ меним къабаатыммы? Чокъ нефисхор олмагъай эдинъ, — дей.

Къашкъыр, кесен-кес этип:

— Сен мени аселет алдадынъ, — дей. — Мен сеннен эсаплашмакъ истейим. Мен сени ашайджагъым.

Тильки шашып къала. Эткенлерине пешман ола, лякин энди не япсын! Э, тилькининъ айнеджиликтен башкъа даа неси бар да, бу къоркъунч джанавардан къуртула бильсин?

— Меним этимден сен ич бир лезет алмазсынъ, эм де тоймазсынъ. Сен эйиси анавы байнынъ багъчасы ичинде отлап тургъан къойны аша. Коресинъми, къуйругъы салынып тап ерге тюшкен.

¹ джан-аляметинен — пек къоркъып

² чабдырыла — бар кучюнен къуйругъыны тарта

³ гунасы олмагъан — къабаатсыз

Багъчада яткъан къой дегиль де, балабан бир копек экен. Лякин къашкъыр буны фаркъ этмей ве догъру копекнинъ устуне бара. Копек исе къашкъыргъа аман атыла ве оны богъып ташлай.

Бойледжесине, тильки къашкъырдан да къуртула.

Арадан яз кече, кузь кече, сувукъ къыш келип къала. Бир озю кезип юрьмектен безип усангъан тильки, кирпичи достуны арап булмакъ ичюн, ёлгъа чыкъа. Кунь кете, гедже кете, экинджи куню уйле маалинде кирпичи озен янынъда, терек тюбюнде коре. Селямлашалар, башларына келип кечкенлерни айтышалар. Олар лаф этип тургъан арада, агъызында бир топач ягъ олгъан бир къаргъа терек пытагъына келип къона. Къаргъа ягъны ашамагъа азырлангъанда, тилькинен кирпичи корип къала да, къоркъусундан агъызындаки ягъны ерге тюшюре. Экиси де — кирпичи де, тильки де ягъгъа атылалар.

Тильки:

— Ягъ менимдир! — дей.

Кирпи:

— Ёкъ, ягъ менимдир! — дей.

Эки дост давалашмагъа башлайлар. Даванынъ сонъу олмай-джагъыны анълагъан кирпичи:

— Бойле олмаз, достум, — дей, — меселени акълыджасына¹ чезмек керек. Эр ерде буюклерге урьмет олгъаны ичюн, ягъны да буюгимиз ашамакъ керек. Айт, бакъайым, сен къач яшынъдасынъ?

Тильки:

— Ёкъ, башта сен айт, сонъ мен айтырым, — дей.

Кирпи:

— Сен буюкче корюнесинъ, санъа урьмет этип, биринджи айтманъны риджа этем, — дей.

Тильки озюни акъикъатен кирпичден буюк беллеп:

— Эй, достум, — дей, — мен аз заманнынъ къарты дегилим. Мен ер такъыр, кок бакъыр олгъанда догъгъан эдим.

Кирпи, бу сёзлерни эшиткенинен, козьлеринден инджи киби яшлар тёкип агъламагъа башлай.

Тильки апансыздан пейда олгъан бу козь яшларына шашып:

— Не олды, достум, неге агълайсынъ? — деп сорай.

Кирпи, даа зияде окюрип:

— Сен сорама да, мен айтмайым, достчыгъым, — дей. — Сен озюнънинъ догъгъан йылынъны айткъанда, меним акъылыма кучюк

¹ акълыджасына — догъру

огълум тышти де, агълап йибердим. Меним огълум тамам шу йылы, ер такъыр, кок бакъыр олгъанда, догъгъан эди. Амма, заваллычыкъ, чокъ яшамады, ольди де кетти. Алла рамет эйлесин, демектен башкъа не чаре бар.

Кирпи, «Алла рамет эйлесин» дегенинен, ягъ топачыны агъызына кетире де, кейф чатып, ашамагъа башлай.

башына еттинъ — *мында*: ашадынъ
эльдиректен — апансыздан
нефисхор — бир шейге тоймагъан
инджи — кыйметли безз боунджакъ

1. Акъыллы кирпи ве айнеджи тильки насыл дубарагъа огърайлар?

2. Кирпи чукъурдан насыл чыкъты? Не ичюн кирпи тилькини чукъурда къалдыра?

3. Тильки насыл айнеджиликлер уйдура? Къашкъырнынъ насыл табият чизгилери ачыла? Къашкъырнынъ ольмесине ким къабаатлы?

4. Тильки, дагъда кирпиден корюшкенде, онъа насыл сёзлерни айта? Кирпи насыл джевап бере? Диалогны роллерге болюнип окъунъыз.

Дубарагъа огъратмакъ, чарелер коръмек, ред эте, энъкъастан, заваллы, риджа этем сёзлер ве ибарелерине синонимлер тапынъыз ве дефтеринъизге язынъыз.

Насыл этип акъыллы кирпи айнеджи тилькини алдата? Не ичюн биз кирпиге акъыллы, тилькиге айнеджи деймиз? Фикринъизни, масалдан мисаллер кетирип, исбатланъыз. Сиз акъыллы кирпи ве айнеджи тилькининъ аркетлеринен разысынъызмы? Оларнынъ субетине насыл кыймет кесесиз? Бу масалнынъ башкъа масалларгъа ошагъан ерини ве фаркъыны къайд этинъиз. Башкъа халкъларнынъ масалларында къашкъыр ве тильки насыл тасвирленелер? Хатырланъыз. Масалгъа озь мунасебетинъизни беян этинъиз.

АЛТЫН БАШНЕН ХЫЯР БАШ

(масал)

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир адамнынъ къарысы ве бир де къызы бар экен. Бу къыз ай десенъ айдан, кунъ десенъ кунъден дюльбер экен. Мал дегенде, тек бир бузавчыкълары бар экен.

Кель кунъ, кет кунъ, бу къызчыкъ баягъы яшларына келе. Къыз энди балабан олгъанда, анасы агъыр хасталана.

Къызнынъ анасы акъайыны чагъыра да, васиетини айта:

— Мен ольген сонъ къызчыгъымны хорлатма, бузавчыгъымызны онъа бер! — дей.

Чокъкъа бармадан къызчыкънынъ анасы оле. Бабасы, къарысынынъ васиетини тутып, бузавны къызына бере. Лякин къыз, анасына пек янып, гедже-кунъдюз агълап чыкъа.

Къызнынъ бабасы:

— Эв къадынсыз олмаз, — деп тюшюне. — Къызым анасыны сагъынып агъласа керек, эвленсем, бельки эфкъяры чезилир¹.

Шай дей де, къызы олгъан бир къадынгъа эвлене. Бу къадын пек ярамаз экен. О, эвге кельгенинен къызнынъ урбаларыны чекип ала, озъ къызына кийсете. Огей къызнынъ шай дюльбер олгъаныны пахыллап², оны эр кунъ хорлай, ач тута, бутюн агъыр ишлерни онъа буюра. Къызчыкъ кунъдюзлери бузавны отлата, юнь ишлей, акъшамлары да бош отурмай.

Бойледжесине эки йыл кечип кете. Кунълерден бир кунъ къызчыкъ саба эрте турып, бузавны отламагъа алып кете. Кете-кете бир озенчикнинъ янына барып токътай. Къызчыкъ озъ анасыны хатырлай да, инджи киби яшлар тѣкип, агълламагъа башлай. Бираздан юреги ятышып³, юкълап къала. Бузав исе отлай-отлай озеннинъ о бир тарафына кече. Къызчыкъ, козьлерини ачкъанынен, бузавнынъ узакълаша башлагъаныны корип, оны къайтармакъ истей. Лякин озенден кечейткъанда, урчугъы сувгъа тюше. Огей анасындан кореджек джезасыны тюшюнип, даа зияде агълламагъа башлай.

Бу озеннинъ янында бир къартанайчыкъ яшай экен. Къартанай, къызчыкънынъ агъллагъаныны эшиткенинен, онынъ янына келе де:

— Не агълайсынъ, къызым, санъа не олды? — деп сорай.

¹ эфкъяры чезилир — гонглю тынчланыр, яныгъыны унутыр

² пахыллап — кунълеп

³ юреги ятышып — юреги тынчланып

— Не агъламайым, — дей кызычыкъ, — мен эр кунь бузав отлатып, урчукънен юнь ишлейим. Мына бузавымны къайтарайым деп, озенден кечеджекте, урчугъым сувгъа тюшти. Акъшам эвге къайткъанда, огей анам ким биле насыл дарылыр.

Къартанай кызычыкъны пек аджый.

— Агълама, кызым, — дей, — мен сени бахытлы этерим. Сен отур да, меним башымны бакъ. Мен сенинъ тизлерингъде бироз юкълайым. Озенде сары сув акъкъанда, уятырсынъ.

Къартанай, башыны кызычыкънынъ тизлерине къойгъанынен, юкъугъа дала.

Къартанай уянгъан сонъ, кызычыкънынъ башыны сары сувнен юва.

— Сакът ол, кызым, башынъны чезме, къайда ювдынъ деселер, айтма, — деп тенбилей.

Кызычыкъ, кунь къона башлагъан бир маальде, эвлерине къайтып келе. Огей анасы, кызынынъ къолунда урчукъ олмагъаныны корип, ондан сорап биле отурмай, кызычыкъкъа дарылмагъа башлай.

Геджелернинъ биринде, эв ичинде эписи юкъугъа далгъан бир вакъытта, огей ана уяна да, корьгенлерине шашып къала. Къаранлыкъ эвнинъ кошеси яп-ярыкъ экен. Аман атылып тура да, огей къызнынъ янына бара. Бакъса не корьсюн, къызнынъ сачлары алтын теллерге чевирильген.

— Тез айт, сачларынъ неден бойле олды? — деп джекире о.

Заваллы къызчыкъ, не япаджагъыны бильмегенинден, айтмагъа меджбур ола:

— Озен янында бир къартанайчыкъ яшай. Ана о меним башымны сары сувнен ювып, явлукънен багълады. Сачларымнынъ йылтырагъаны да шунынъ ичюн олмалы.

Бу сёзлерни эшиткен огей ана саба ачылмасыны дёрт козьнен беклей¹.

Саба ачылгъанынен, озь къызыны уянта да, ишни онъа анълата.

Огей ананынъ къызы бузавны айдап, озен янына алып бара ве анасы дегени киби япа: озенден атлайджакъ олып, урчугъыны сувгъа ташлай да, сонъ аселет агъламагъа башлай. Агълав сесини эшитип къартанай келе.

— Не агълайсынъ, къызым, санъа не олды? — деп сорай

— Не агъламайым, — дей къыз, — мен эр кунъ бузав отлатам ве урчукънен юнь ишлейим. Мына шимди бузавымны къайтарайым деп, озенден кечейткъанда урчугъымны сувгъа тюшюрдим. Акъшам эвге къайтып кельсем, огей анам ким биле насыл котеклер.

Къартанай къызнынъ айнеджилигини анълап:

— Сен отур да, меним башымны бакъ, — дей. — Мен сенинъ тизлеринде бир чырым алайым². Озенде ешилъ сув акъып башлагъанда, мени уянтырсынъ. Къыз къартананынъ башыны бакъмагъа башлай. Озенде ешилъ сув акъып башлагъанда, уянта. Къартана тура да, къызнынъ башыны ешилъ сувнен юва. Къыз къувана-къувана эвлерине къайтып келе.

Гедженинъ бир маалинде анасы уянып, къызынынъ башыны чезе. Чезе амма, бакъса не корьсюн, къызынынъ сачлары ешилъ оркенлерге чевирильген, бу оркенлерде де хыярлар осе экенлер.

Иште, бу куньден сонъ шу къызнынъ ады «хыяр баш къыз» ола. Онъа кимсе айланып бакъмай. Амма алтын баш къыз кунъ сайын дюльберлеше.

¹ дёрт козьнен беклей — сабырсызлыкънен беклей

² бир чырым алайым — азчыкъ юкълап алайым

Куньлерден бир кунь хыяр башнынъ анасы озь къызынен тойгъа кетмеге азырланалар. Алтын баш къыз:

— Мени де алынъыз, — дей.

— Тойда сенинъ ишинъ ёкъ, эвни бакъ, юнь ишле, — дей огей анасы.

Алтын баш къызчыкъ, эвде ялынъыз бир озю къалып, козь яшларыны тѣкип агълап тургъанда, озен янында яшагъан къартанай келе.

— Не ичюн агълайсынъ, къызчыгъым? — сени кене кимдир бнджиттымы?

— Огей анам мени эвде къалдырып, озюнинъ хыяр баш къызыны тойгъа алып кетти, шунунъ ичюн агълайым.

— Сен, къызчыгъым, агълама, шимди бир чаре тапарыкъ. Къана, бир анъ ичинде къыз ичюн бир къат урба ве эки атлы араба азыр олсун! — деп эмир эте.

Ойле дегенинен, къызнынъ устюне алтын нагъышлы къафтан, башында алтын тизили къадифе фес, къолларында билезликлер, пармакъларында юзюклер, къулакъларында купелер ве огюнде эки атлы араба пейда ола. Къыз къартанайнен, арабагъа отурып, тойгъа кетелер. Араба, хыяр башнен анасы кетяйткъан гъыджырдавукъ маджарнынъ артындан ете, тоз чангъытып оны кечип кете.

Той азбарына киргенде, оларны къаршылап алалар, алтын баш къызчыкъны келин янына отурталар.

джеза — кыйнав

урчукъ — юнден йип ишлемек ичюн агъач алет

эмир этмек — буюрмакъ

васиет — олюмден эвель айтылгъан истек, ниет

1. Не ичюн озен боюнда яшагъан къартанай оксюз къызнынъ башыны сары сувнен ювып, онынъ сачларыны алтынгъа чевире? Огей ананынъ къызына исе ачувлана ве онынъ сачларыны ешилъ сувгъа ювып хыярларгъа чевире?

2. Къартанай оксюз къызгъа даа насыл ярдымлар эте?

3. Масалнынъ эсас фикри насыл? Не ичюн къартанай оксюз къызчыкъны бахытлы эте, огей ананынъ къызыны исе джезалай?

4. Бу масалда насыл тылсымлы арекетлер олып кече?

5. Бу масалнынъ мундериджесине якъын олгъан даа насыл халкъларнынъ масалларыны билесиз? Хатырланъыз.

Умумий суаллер ве вазифелер:

1. Насыл эсерге масал дейлер? Масалларнынъ насыл хусусиетлери дикъкъатынъызны джелъп эте?
2. Насыл айванлар масалларда чокъча расткеле? Къырымтатар масалларында, сизнинъ фикринъыздже, тасвирленген айванларнынъ къайсылары севимлидир?
3. Айванлар акъкъында масаллардан гъайры даа насыл масаллар бар?
4. Масалларнынъ насыл бир хусусиетлерини сиз зияде бегенесинъыз?

Масалларда тасвирленген айванларнынъ ресимлерини япынъыз. Сыныфынъызда ресимлер сергисини тешкиль этинъыз.

Не ичюн къадимий девирде халкъ чокъ масаллар уйдурла эди? Масалларда халкъ насыл дуйгъуларны, фикирлерни ифаде эте? Насыл тюшюнесинъыз, не ичюн масалларнынъ чокъусында айванлар тасвирлене? Сиз масал къараманларындан кимлерни севесинъыз? Не ичюн? Масаллар сизге насыл тесир эте? Козюнъыз огюнде насыл левхалар джанлана? Не ичюн балалар масалларны севелер, авесликнен окъуйлар ве динълейлер?

Ифадели окъумагъа огренемиз

Манаджа ургъу акъкъында

Джумледе къулланылгъан сёзлер манасына коре тенъ дегиллер. Эсерде я да онынъ бир къысмында эсас фикирни бильдирген сёзлер ола. Бойле сёзлерни окъуйыджы сесини котерип ве къуветлендирип окъумакъ керек. **Муим сёзлернинъ сесни котерип ве къуветлендирип къайд олунувына манаджа ургъу** дейлер.

Манаджа ургъу эсернинъ мундериджеси ве эсас фикринен багълыдыр. Эсерни ифадели окъумакъ ичюн, онынъ мундериджесини терен анъламакъ, муим сёзлерни бельгилемек ве манаджа ургъуларны догъру къоймакъ керек.

ДЮНЬЯ ХАЛКЪЛАРЫНЫНЪ МАСАЛЛАРЫ

КЪАШКЪЫР, ЧЫКЪЧЫКЪБАЛАБАН ВЕ КИЙИК КЪУРТЛАР

(франсыз халкъ масалы)

Куньлерден бир кунь къашкъыр орман ичинден кечип кетяйткъанда чыкъчыкъбалабаннынъ устюне баса. О заманларда айванлар адамлар киби даа къонуша эдилер. Чыкъчыкъбалабан да къашкъыргъа шай дей:

— Недай ярамазсынъ, къашкъыр! Мен киби кучъсюз айванны нечюн басып кечесинъ? Не шай къопаясынъ? Эгер истесем, сенден тез чапарым, артымдан еталмазсынъ. Кель, инанмасанъ, къавиль этейик¹: сен де, къашкъыр достларынь да пешимден чапып асла етип оламазсынъыз.

— Эй, гъарип, акъылдан тайдынъмы², биз артынъдан етип оламамыз дейсинъми?

— Шай, ярын танъ аткъанда мында достларыньнен берабер кель, озен ялысына ким биринджи барып чыкъаджагъыны корермиз.

— Яхшы, гъарип, ярын корюширмиз.

Къашкъыр ёлуны девам эте. Амма чокъкъа бармай энди кийик къурт ювасына да баса. Кийик къуртлар ювадан чыкъып:

— Ярамазлыкъ этме, къашкъыр, ювамызны таптама, — дейлер. — Бизлер уфакъ олсакъ да сенден къоркъмаймыз. Биз истесек сени де, къашкъыр достларыньны да сувгъа батырып йиберирмиз. Эгер инанмасанъ, кель, къавиль этейик.

— Ха-ха, къурт-къырмыскъа бизни сувгъа батыраджакъ эмиш, олмайджакъ шей, — деп къашкъыр оларнынъ устюнден куле.

— Айса ярын танъ аткъанда сен де, достларынь да мында келинъиз, сизни озенде насыл батыраджагъымызны корерсинъиз.

— Яхшы, келирмиз.

Къашкъыр озь достларына хаберни аман еткизе. Чыкъчыкъбалабан исе кийик къуртларнынъ янына бара:

— Достлар, аранъыздан эр кеске хабер этинъиз, мен де бутюн чыкъчыкъбалабанларны ярынъга чагъыраджам. Сиз танъ аткъанда озен ялысында оськен таллар ичинде сакъланынъыз. Къашкъырлар о ерге чапып кельгенде, сиз оларны бир къалдырмай тишленъиз.

¹ къавиль этмек — *украиндже*: побитися об заклад

² акъылдан тайдынъмы... — акъылынъны гъайып эттинъми...; дели олдынъмы...

— Яхшы, чыкчыкбалабан, шай да япармыз.

Кийик кўртлар башкбаларны чагъырмакъ ичюн учып кеткен сонъ, чыкчыкбалабан озъ достларыны чагъыра. Олар озен ялысына къадар бутюн ёлда, адым сайын ерлеше.

Эртеси куню танъ аткъанда къашкырлар анълашылгъан ерде¹ топ-ланалар.

— Сен мындасынъмы, чыкчыкбалабан? — деп сорайлар.

— Мындам, къашкырлар. Башлайыкъ.

Къашкырлар чевре-четке бакъмайып озенге таба тез-тез чапалар ве токътамайып чагъыралар:

— Къайдасынъ, чыкчыкбалабан?

Ёл бою сакълангъан чыкчыкбалабанлар исе:

— Мындам, къашкырлар, — деп арды-сыра джевап берелер.

Къашкырлар озен ялысына барып чыккъан сонъ, тал япраклары артындан пейда олгъан бинълернен кийик кўртлар оларны вызылдай-вызылдай тишлеп башлай.

Заваллы къашкырлар шашып-шашмалап, ашыкъа-ашыкъа сувгъа

¹ анълашылгъан ерде... — эвельден бельгиленген ерде...

кирелер. Къашкъырлар бус-бутюн сув ичинде сакъланалар, тек бурунларынынъ уджу тышта къала.

— Бурунларыны, бурунларыны тишленъиз! — вызылдай кийик къуртлар ве къашкъырларнынъ бурунларына инелерини батыра берелер.

Бойле этип къашкъырларнынъ эписи сувда богъула. Чыкъчыкъбалабан ве кийик къуртлар исе гъалебе къазанып, кене ормангъа къайталар.

Рус тилинден терджиме эткен С. Сулейман

1. Бу франсыз халкъ масалында башкъа халкъларнынъ масалларында сийрек расткельген насыл айванлар иштирак этелер? Сиз оларнынъ арекетлерине насыл къыймет кесесиз?

2. Къашкъырлар бу масалда насыл тасвирленелер?

3. Къашкъыр башкъа халкъларнынъ масалларында насыл айван оларакъ косътериле? Бильген масалларынъызны къыяс этип, озъ фикирлеринъизни беян этинъ.

ДЕНЪИЗДЖИ СИНДБАД АКЪКЪЫНДА МАСАЛ

*Экинджи сеят
(къыскъартылгъан)*

Тезден Синдбад бир ерде отурмакътан безип, кене дюнья кезмеге, узакъ диярларгъа сеферлер япмагъа истей. Яхшы ниет — яры девлет, дегенлери киби, Синдбад кене керекли маллардан сатын алып, Басрагъа бара да, анда энъ буюк ве энъ къавий бир гемининъ саибинен анълаша. Денъизджилер Синдбаднынъ малларыны гемиге тамам эки кунъ ташып ерлештирелер. Учюнджи кунюне исе геми капитаны, ниает, ленгерни котере ве геми ачыкъ денъизге чыкъа, елькенлерине ель толдурып сеферни башлай...

Синдбад о сеферинде пек чокъ адаларгъа аякъ баса, ад-эсапсыз шеэрлер, мемлекетлерни коре. Азмы-чокъмы ёл юрьген сонъ онынъ гемиси белли олмагъан, амма гъает дюльбер бир аданынъ саилине келип янаша. Адада буллюр сувлы ирмакълар акъа, ири мейвалы буюк тереклер осе экен.

Синдбад ве онъа ёлдаш олгъан Багъдатлы туджджарлар ерде кезинмек ичюн ялыгъа тюшелер ве сеир-сейране авеслигинде ада бойлап даркъалалар. Синдбад кезе-кезе бираз ёрулгъан сонъ талдалы бир ер тапып, гуръ оськен алма тереги астына отура. Бир-

эки кѡапынмакъ ичюн торбасындан кѡызартылгѡан тавукъ парчасы ве бир кѡач пите алып ашай, сонѡра ешилъ отлар устюне узанып ята да, шу анъ козю юкѡугѡа кете.

О юкѡудан уянып тургѡанда, кунеш артыкъ уфукѡта чабакѡланмакъта экен. Синдбад аман аякъ устюне кѡалкъып, гемиге таба ашыкъѡа, амма ялыгѡа барып чыкъкъан сонѡ бакѡса не корьсин: геми энди кеткен. Энѡ элемлиси — геми капитаны да, денѡизджилер де, башкѡа туджджарлар да Синдбадны унутып кѡалдыргѡанлар.

Бойледже, заваллы Синдбад адада бир озю кѡала. О озюнинѡ аджыныкълы алына тап агѡлап йибере, озю-озюни аджып:

— Ильк сеферимде де бойле дубарагѡа огѡрагѡан эдим. Лякин о сефер джанымны кѡуртаргѡан, мени озѡ юртума алып кетеджек адамларны расткетирген эдим. Шимди исе бу адада менден гѡайры кимсе ѡкътыр. Мени энди кимсе тапып оламаз... — дие окюне.

Синдбад акѡшам кѡаранлыгѡына кѡадар ялыда турып, денѡизге бакѡа, оны унутып кѡалдыргѡан аркѡадашлары кѡайтып келеджеклерине умют эте, амма геми кѡайтып кельмей... Орталыкъкъѡа кѡаранлыкѡ тюшкен сонѡ Синдбад ерге ята да, кѡатты юкѡугѡа дала.

Саба кунеш догѡмасынен Синдбад да уянып, аданынѡ ичерисине ѡл ала: о озюне ашайт, ичмеге сув тапмакъ керек эди. Синдбад тосат-тосат юксек тереклерге тырмашып, чевре-этрафкѡа козѡ эте, лякин дагѡлар ве денѡизден гѡайры ич бир шей корьмей.

Вазьет кет-кете кедерли ве атта кѡоркъунчлы олып башлай. Десене, о кѡалгѡан омюрини бу кимсесиз адада яшап битиреджек? Ёкъ, Синдбад озюни кѡолгѡа алып, ярамай тюшонджелерни кѡувмагѡа тырыша:

— Языкѡсынып отурмакътан не файда! Кѡол кѡавуштырып отурсам, кимсе келип мени кѡуртармаз. Мен озюм озюмни кѡуртармакъ кереким! Яхшысы, орманнынѡ ичерисине кирип бакѡайым... Не бермеген Алла, бельки, бир де-бир адамны расткетиририм...

Арадан бир кѡач кунѡ кече. Бир кере Синдбад кене юксек бир терекке тырмашып чыкъѡа да, узакѡта балабан безз бир кѡуббени (купол) коре. О кѡуббе кунеш нурларындан пек парылдай экен. Синдбад юректен кѡувана ве: «Бу, бесе-белли, шу ернинѡ падишасы яшагѡан сарай олса керек. Кѡана, бакѡайыкъ, бельки о манѡа Багѡдадгѡа кѡайтмагѡа ярдым этер», — деп тюшюне.

О, теректен чалтлыкѡнен тюшип, безз кѡуббе олгѡан тарафкѡа кете. Амма якѡынджа кельген сонѡ коре ки, о асылында безз куррени коре. Эм о курре ойле буюк экен ки, атта тѡпеси корюнемей экен. Синдбад куррени тѡгерек этрафындан айланып чыкъѡа, лякин

курренинъ не бир къапысыны, не бир пенджересини коре. Сонъра курренинъ устуне тырмашып чыкъмагъа истей, амма онынъ устю пек тюз ве тайгъакъ олгъаны ичюн бунынъ чаресини тапамай¹.

— Бу да насыл курре экен? — деп шаша Синдбад.

Апансыздан чевре-чет къараныкълаша. Синдбад кокке козь ташлай ве тамам тѣлесинде буюктен буюк бир къуш учкъаныны коре. Къуш о къадар буюк экен ки, онынъ къанатлары, дерсинъ, булут киби, кунеш нурларыны къапата. Синдбад башта пек къоркъа, лякин капитаннынъ Рухх деген бир къуш озь явруларына филлерни кетирип ашаткъаны акъкъында икяесини хатырлап, бираз тынчлана. Иште, бу безз курре де Рухх къушынынъ йымыртасы олгъаныны энди англай. Синдбад аман шу ерде пысып ята. Рухх къушы исе авада бираз авелеген сонъ, тамам йымыртасы устуне къона да, оны къанатларынен орьтип, юкъугъа кете. Къуш Синдбадны абайламай. Синдбад исе йымырта янында къыбырдамай ята да:

— Мен бу ерлерден къуртулыш къачмакънынъ ёлуны таптым, гъалиба. Энди энъ муими — къуш уянмасын да, мени абайламасын! — деп тюшуне.

Синдбад бираз даа беклеп, къушнынъ артыкъ къатты юкълагъа-

¹ чаресини тапамай — чыкъып оламай

ныны коре ве башындаки сарыгыны чезип, онынънен озюни Руххнынъ аягына багылай. Къуш ич бир шей сезмей, чюнки Синдбад онынъ янында санки бир къарынджа киби эди. Синдбад исе къушнынъ аягында онъайтлыджа ерлешип, озь-озюне шойле дей:

— Ярын, къысмет олса, къуш кене учып кетер де, бельки мени адамлар яшагъан бир ерге еткизир. Барып да, ерге йыкъылып парчалансам биле, кимсесиз адада олюм беклемектен яхшыдыр.

Сабанынъ сааръ вакътында¹ Рухх къушы уянып, шатыр-гудюр иле къанатларыны къакъа ве узун юксек сеснен бир кере къычырып алгъан сонъ кокке уча. Синдбад къоркъкъанындан козьлерини юма да, къушнынъ аягына къаттыджа сарыла. Къуш булутларгъа къадар котерилип, узакъ-узакъларгъа уча, дерья-денъизлер, къаралар устюнден кече, Синдбад исе эп онынъ аягына багылы олгъаны алда, ашагъы бакъмагъа биле къоркъа. Ниает, Рухх энип башлай ве козьлеген ерине къонып, къанатларыны топлай. Синдбад да сакъынып, къоркъа-пыса сарыгыны чезе.

Амма къуш Синдбадны шай да абайламай. Факъат о панджасынен ерде яткъан узун ве къалын бир шейни къапкъачлап ала да, кене авагъа уча. Синдбад онынъ артындан бакъып къала ве Рухх панджасында энъ буюк теректен де узунджа ве къалынджа олгъан бир йыланны туткъаныны коре.

Синдбад бираз ял алгъан сонъ чевре этрафыны козьден кечире. Рухх къушы оны терен ве кенъ бир дереге кетирген. Дере ойле терен экен ки, онынъ эки янындаки дагъларнынъ уджлары, дерсинъ, булутларгъа барып тиреле эди.

— Бир белядан къуртулып, даа бетерине огърадым, — дей Синдбад агъырдан кокюс кечирип. — Кимсесиз адада ич олмадым мейва-емиш, татлы сув бар эди. Мында исе не бир ютум сув, не бир терек бар...

Синдбад энди не япаджагыны бильмей, эфкъярлы бир алда дерени кезе. Шу арада дагълар артындан кунеш котерилип, бутюн дерени ярыкълата да, дере парылдап башлай. Онынъ эр бир ташчыгы парыл-парыл йылтырай, мавы, ал, сары, ешилъ ренклернен ойнай. Синдбад бир ташны элине ала. Бакъса, бу адий дегиль де, гъает къыйметли эльмаз ташы экен. Иште, бу дере эльмаз ташлар дереси олып, онынъ ташы-топрагы эльмаздан ибарет экен.

Шу анъ Синдбаднынъ огюне тап этип балабан бир эт парчасы тюше. Синдбад башыны котерип бакъа, амма кок ве къаялардан

¹ сабанынъ сааръ вакъты — сабанынъ пек эрте вакъты; танъ агъарып башлагъанда

гъайры ич бир шей корьмей. Тезден ерге даа бир парча, сонъра исе учюнджи эт парчасы тюше. Тек шундан сонъ Синдбад не ерге келип тюшкенини ве бу дере насыл дере олгъаныны анълай.

Синдбад бундан эппейи вакъыт эвельси Багъдадда эльмазлар вадийси акъкъында икяесини эшиткен эди. Иште, шимди шу икяени хатырлап, пек къувана, чюнки джаныны насыл этип къуртармакъ мумкюн олгъаныны энди биле. О кьойнуна сыгъгъаны къадар эльмаз кьойып, башындаки сарыгъыны чезе де, энъ балабан эт парчасыны алып, оны шу сарыкънен озь беденине багълай. Арадан бир дакъкъа кечмей, дереге буюк бир дагъ къарталы кьона ве панджасыны этке батырып, онынънен авагъа котериле. Юксек дагънынъ тѣпесине учып барып, анда этни чокъучлап башлагъанда бирден насылдыр гудюрди кьопа. Бу гудюрдиден кьоркъкъан кзуш эт парчасыны ташлап учып кете, Синдбад исе сарыгъыны чезип аякъ устюне тура. Гудюрди эп якъынлаша ве тезден тереклер артындан семиз кевдели, сакъаллы, туджджар киби кийинген къарт бир адам чапып чыкъа. О, Синдбадгъа атта бакъмай, аман эт парчасына атылып, оны эр янындан айландырып бакъа, амма бир данечик биле эльмаз тапамагъан сонъ ерге отурып, башыны тута да, ах-вах иле:

— Бу насыл огъурсызлыкъ, я! Мен энди бутюн бир бугъанынъ этини дереге ташладым, лякин къарталлар эписи эт парчаларыны юваларына алып кеттилер. Тек бир парчасыны къалдырдылар. Пахыл киби, онъа да бир данечик биле эльмаз япышмагъан. Ах, меним заваллы башым! — деп агъламсырай.

Шу ерде о ялынаякъ, кирли, къаннен былашкъан, йыртыкъ урбалы Синдбадны абайлай. Туджджар ай-зарларыны кесип, кьоркъудан къатып къала. Сонъра озюне бираз келип, элине таягъыны ала ве Синдбаддан сорай:

— Сен кимсинъ, бу ерге насыл келип тюштинъ?

— Сен менден кьоркъма, эй, урьметли туджджар. Меним санъа зарарым тиймез, — деп джеваплана Синдбад. — Бир заманларда мен де, сен киби, туджджар эдим. Амма башымдан пек чокъ белялар кечирдим, пек чокъ беляларгъа огърадым. Эгер манъа озь юртума къайтмагъа ярдым этсенъ, ич бир вакъыт корьмедигинъ къадар эльмаз беририм.

— Керчектен де эльмазларынъ бармы? — инанмай онъа туджджар. — Косьтер, бакъайым.

Синдбад онъа эльмазларыны косьтере ве энъ яхшы сойларыны туджджаргъа бере. Туджджар да пек къуванып, Синдбадгъа чокътан-чокъ тешекюрлер айта, сонъра эльмаз арагъан дигер туджджарларны чагъырып кетире. Синдбад башына келип кечкенлерни оларгъа да икяе эте.

Туджджарлар онъа козъайдын айтып, яхшы-яхшы кийимлер кийдирелер ве озьлеринен берабер алалар. Олар пек узакъ ёл юрелер, там-такъыр чёлъ ве къумлыкълардан, ем-ешиль вадийлерден, тюземлик ве дагълардан кечелер. Синдбад да озь юртуна етип баргъандже нидже-нидже муджизелерни, шашыладжакъ вакъиаларны коре.

Не исе узакъ сефер сонъуна етип, Синдбад, ниает Багъдадгъа кирип бара. Тувгъанлары оны севинч иле къаршылап, буюк-буюк козъайдын софралары донаталар. Чюнки, олар Синдбад ольгендир, деп беллейлер ве артыкъ оны корип оладжакъларына умют этмейлер. Шукюрлер олсун, яньлышкъанлар. Синдбад исе къалгъан эльмазларыны сатып, кене алыш-веришнен мешгъуль ола.

Деньгизджи Синдбаднынъ экинджи сефери, иште, бойле екюнлене.

Рус тилинден терджиме эткен Э. Бекиров

тюз — тегиз

курре — шар

сефер — *мында:* сеят

ленгер — *украиндже:* якiр

туджджар — алыш-веришчи

ял алмакъ — раатланмакъ

1. Масалны дикъкъатнен окъунъыз, меракълы къысымларыны къайд этинъиз.

2. Бир озю къалгъан Синдбад нелерни тюшюне? Онынъ акъылына насыл фикирлер келе?

3. Балабандан балабан къуш йымыртасыны корьген сонъ, Синдбад нелерни хатырлай? Насыл къуртулув ёлуны тюшюнип тапа? Онынъ фикирлери догъру чыкъамы?

4. Сиз Синдбаднынъ арекетлерине насыл къыймет кесесиз?

5. Сиз насыл сеятчылар акъкъында масаллар, икъелер окъудынъыз?

Умумий суаллер ве вазифелер:

1. Сиз дюнья халкъларынынъ насыл масалларыны билесиз?

2. Хатырланъыз, къайсы масаллар сизге терен тесир этти?

3. Дюнья халкъларынынъ ве къырымтатар халкъ масалларыны къыяс этинъиз? Оларнынъ арасында насыл якъынлыкъ, умумийлик ве насыл фаркъ олгъаныны къайд этинъиз.

4. Четэль халкъ масаллары эсасында чыкъарылгъан насыл фильмлер сейир эттинъиз? Олар сизде насыл теэсуратлар къалдырдылар? Бегенген кинофильмлер ве оларнынъ къараманлары акъкъында икъе этинъиз.

ХАЛКЪЫМЫЗНЫНЪ УРФ-АДЕТЛЕРИ ВЕ БАЙРАМЛАРЫ

ДЖЫЙЫН

Къырымтатар халкъынынъ чокъ меракълы ве зевкълы урф-адетлери бар. Олардан бири джыйындыр. Джыйынлар къыш вакъты, койлюлернинъ азбарында, чайырларда ве багъ-багъчаларда, къызгъын ишлери биткен сонъ, кечириле тургъан. Яшлар ве къызлар бир де-бир достларынынъ эвинде къонушмакъ ве эгленмек ичюн невбетнен топлаша эдилер.

Балалар, сиз миллий тертипте донатылгъан оданы корьдингизми? Мына, шимди ойле оданы козь огюне кетирингиз: кенъ ве рушен ода, къаршы дивар бойлап, бир кошеден дигер кошеге къадар сет къурулгъан. Сет устюнде сыранен дюльбер орьнекли дивар ястыкълары тизильген. Оларнынъ устюне исе безя орьме пешкир чекильген. Кошеде чешит ренкли йиплернен нагъышлангъан юзьбез асылгъан. Пенджеререде бурьмели перде саркъып тура. Сыджакъ соба янында исе миндер тешельген. Бойле бир одада джыйын кечириле...

Джыйынгъа кельген яшлар, къызлар сетлерге ерлешип отуралар. Оларнынъ артында, къарылгъач чипчелери киби, балалар тизиле, миндер устюне исе эсли-башлылар отура. Сетлерде ер етмеген яшлар къапу тарафта скемлелерге ве курьсюлерге отуралар. Эр кес озь ерине ерлешкен сонъ джыйын башлай.

Топлашкъанлар къошулып, халкъ йырларыны йырлайлар. Яшлар шакъалаша, лятифелер айтып кулюшелер.

Джыйында чешит зевкълы оюнлар ойнап эгленмек те адет олгъан. Яшларнынъ севимли оюнларындан: «Юзюк», «Телефон», «Къушакъ» оюнлары пек шенъ кече эди.

Истидатлы яшлар ве къызлар озьлери уйдургъан чынъ, мане, шакъаларны койдешлерине такъдим эте эдилер. Джыйынларда булунмакъ, хусусан балалар ичюн, зевкълы ве файдалы эди. Олар халкъ агъыз яратыджылыгынынъ джанлы сюретте таныш ола эдилер.

Бойлеликнен, къыйметли медений асабалыгъымыз несильден несильге авушып сакълана ве зенгинлеше эди.

НАВРЕЗ БАЙРАМЫ

Наврез — шаркъ халкъларында Янъы йыл байрамы. **Наврез** сёзю эки сёзден ибарет: *нав* — *янъы*, *рез* — *кунь*. Наврез байрамы кунь ве гедже тенъ олгъан март айынынъ 21-инджи кунюне келе. Наврезде янъы йыл башлай ве баарь келе. Койлерде топракъ ишлери башлай. Къырымтатарларда Наврез байрамыны къадимий девирлерде шеревлеп башлагъанлар.

Байрам арфесинде къадынлар эвлерини, азбарларыны джыйыштыра, яраштыралар, чешит къавалтылар, кобете, бурмалар пиширелер.

Байрам куню къартлар ве эсли-башлы адамлар сабадан намазгъа баралар, янъы йыл хайырлы ве берекетли олсун деп дуалар окъуйлар. Сонъра эвлерде байрам софралары донатыла.

Балалар топлашып эв эвден юрелер, Наврез йырыны йырлап, эв саиплерини хайырлайлар. Олар балаларны татлы емеклернен сыйлайлар.

НАВРЕЗ

(*йыр*)

Кельди баарь нур сачып,
Наврез къокъуй мор ачып,
Ешерди чёллер, дагълар,
Эзан наврезим мубарек.

Наврез кельди корюнгиз,
Наврез акъкъын берингиз,
Дженнет олсун ерингиз,
Эзан наврезим мубарек.

Кельди баарь, турунъыз,
Бу наврезге бакъынъыз,
Котерильсин башынъыз,
Эзан наврезим мубарек.

Чыкъты чѣльге батыр Алим,
Зильфи къара дюльдюли,
Ол Танърынынъ арсланы,
Эзан наврезим мубарек.

мор — мавылы-къырмызы ренк
ДЮЛЬДЮЛЬ — тылсымлы къанатлы ат

НАВРЕЗ

*Наврез кельди, корюнъиз,
Наврез акъкъын беринъиз...
(Халкъ йырындан)*

Бувлангъан топракъкъа санчылса сабан,
Чѣллерге къойларын джайдырса чобан,
Севинем корип мен Наврез кельгенин,
Аятны селямлап кунеш кульгенин.

Наврез о — тарлагъа биринджи адым,
Юректен сездире хош эмек дадын.
Наврез о — ильк бааръ байрамы бизде,
Энъ джошкъун дуйгъулар башлай Наврезде.

Шу куню дюньягъа сукъланып кезем,
Эр ерде ильк бааръ къокъусын сезем.
Наврез о — кетире юрткъа ярашыкъ,
Мен онъа яшлыкътан олгъаным ашыкъ.

Риза Фазыл

юрт — ватан
ашыкъ — севда

ХЫДЫРЛЕЗ БАЙРАМЫ

Хыдырлез байрамынынъ ады Хыдыр ве Ильяс эвлияларнынъ адларындан келип чыкъа. Хыдыр ве Ильяс талмай-токътамай бутюн дюньяны айлянып, инсанларгъа ярдым этелер, афатлардан, бахытсызлыкълардан кьорчалайлар. Хыдыр онъ тарафтан келе, Ильяс исе сол тарафтан келе. Олар корюшкен ерде Хыдырлез байрамы кечириле.

Къырымда, та эски девирлерден башлап, Хыдырлез байрамы майыс айынынъ 6-нджы куню къайд этиле.

Байрам арфесинде эр бир эвде акъшамдан къалакъай, комеч, кобетелер пишириле. Эртеси куню сабадан балалар къалакъай, комечлерни алып, буюклернен берабер тепеликке чыкъалар. Хыдырлез шерефине дуалар окъулгъан сонъ, къалакъайларны, комечлерни байырдан ашагъы тыгъырталар. Эгер комеч, къалакъай усть тарафынен тюшсе, демек йыл огъурлы ве берекетли оладжакъ. Бундан сонъ балалар ве буюклер аланлыкъ ерде отурып кетирген емеклерини ашайлар. Сонъра Хыдырлез байрамынынъ шеньленюв къысмы башлана. Балалар ойнайлар, йырлайлар, курешелер, салынджакъларда салланалар, чешит бала оюнларыны ойнап зевкъланалар.

Хыдырлез байрамында азбарда ве бош ерлерде мейва тереклерини отуртмакъ ве чечек сачмакъ эвельден адет олгъан. Не къадар эйи ве гузель адет! Биз бу адетни кутьсек, Къырымда бир адым бош ер къалмаз. Бутюн Къырым багъ-багъчагъа дёнер, даа да дюльбер ве ярашыкълы олур. Келинъиз, деделеримизден къалгъан адетни девам этейик.

1. Сиз къорантангъызда, мектеп ве сыныфынъызда халкъ байрамларыны насыл къайд этесинъиз?
2. Байрамлар не вакъыт ве насыл пейда олгъан?
3. Насыл диний байрамларны билесинъиз?
4. Къорантангъызда бу байрамлар насыл къайд этиле?
5. Дерсликте тасвирленген байрамлардан гъайры даа насыл халкъ байрамларыны билесинъиз?
6. Олар насыл къайд этиле?
7. Дервиза насыл адисеге багъышлана ве насыл отъкериле?
8. Байрамлар инсангъа насыл тесир эте ве не бере?

ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАР АКЪКЪЫНДА

Биз балалыкътан халкъ масалларыны авесликнен динълеймиз ве окъуймыз. Халкъ масалларында тылсымлы адиселер ве неснелер тасвирлене, айванлар исе инсан киби сёйлене ве арекет этелер. Балаларны зевкъландырмакъ, эглендирмек ичюн халкъ асырлар девамында чокътан-чокъ масаллар яраткъан. Бу сой масалларгъа халкъ масаллары дейлер, чюнки оларны халкъ яраткъан. Халкъ масалларынынъ муэллифи¹ белли дегильдир.

Пек чокъ яzydжылар балалар ичюн масаллар яzдылар, шимди де язалар ве эр вакъыт яzаджакълар, чюнки масалны балалар севелер, масал оларны зевкъландыра ве тербиелей.

А.С. Пушкин, Г.Х. Андерсен, Ш. Перро, Дж. Родари ве дигерлери бутюн дюнья балаларынынъ севимли яzydжыларыдыр. Оларнынъ балалар ичюн яzгъан масаллары бутюн дюньягъа даркъалдылар. Чешит мемлекетлерде яшагъан балалар бу танылгъан яzydжыларнынъ терен маналы, меракълы ве зевкълы масалларыны окъуйлар ве яхшы билелер.

Къырымтатар яzydжылары да балалар ичюн чокъ масаллар яzдылар. Олардан З. Джавтобели, Э. Дерменджи, Э. Селямет, Э. Ибраим, Б. Мамбет ве дигерлери балаларгъа багъышлап чокъ меракълы ве зевкълы масаллар уйдурып яzдылар. Яzydжылар масал язмакъны халкътан огренелер. Масал язмакъ ичюн халкъ агъыз яратыджылыгъыны яхшы бильмек керек. Яzydжылар яzгъан масалларгъа эдебий масал дейлер.

Халкъ масалларынынъ муэллифи белли дегильдир. Оларны халкъ асырлар девамында яраткъан. Эдебий масалларны яzydжылар уйдурып язалар. Бу сой масалларнынъ муэллифи беллидир.

¹ муэллиф — эсерни яzгъан яzydжы

КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫЛАРЫНЫНЪ ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАРЫ

ЭЮП ДЕРМЕНДЖИ

(1907 – 1945)

Эюп Дерменджи 1907 сенеси Ялта этрафында ерлешкен Кикинеиз коюнде догъды. Онынъ балалыгъы ве яшлыгъы дюльбер ялы боюнда кечти. Аджайип табиат манзаралары Эюпни эджанландыра, онынъ тасавурына терен тесир эте эдилер, зевкъландыра, къуванч ве рух бере эдилер.

Кой мектебини битирген сонъ Эюп Дерменджи Ялтадаки оджалар окъув юртунда окъуды. Онынъ биринджи шиирлери 1930-ынджы сенеси басылды. Эюп Дерменджи бала эсерлерини яратувда юксек усталыкъ косьтерди. О, балалар ичюн чокъ шиирлер ве масаллар язды. Олардан энъ белли сойлары халкъ агъыз яратыджылыгъы эсасында язылгъан «Къартбабай ве онынъ Арслан копеги», «Айнеджи тилькининъ олюми» ве дигер эсерлердир.

«Айнеджи тилькининъ олюми» масалы да халкъ масалларынынъ шеклинде язылгъандыр. Айнеджи тильки такътакъкъушны, тавшанны ве хоразны алдатып парчалай. Лякин масалнынъ сонъу халкъ масалларындан фаркълаша. Халкъ масалларында айнеджи тильки эксерий алда гъалип чыкъа. Эюп Дерменджининъ масалында исе айванлар бирлешип, тилькини джезалайлар. Языджи муим бир фикирни исбат эте — ярамазлыккъа, хиянетликке, зулумгъа къаршы бирлешип курешмек керек.

эксерий — чокъусы
гъалип чыкъа — енъе

АЙНЕДЖИ ТИЛЬКИНИНЪ ОЛЮМИ

(масал)

Бир кунь кърназ¹ тилькичик
Ве тикенли кирпичик,
Сейлешелер юзюмге,
Хырсызлыккъкъа кетмеге.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер,
Бир давуш «шырт» эткенде,
Кирпи сорай: — Я о не?

— Не оладжакъ, — дей тильки,
— Я бир кърштыр, я чиркий,
Айды динълеп бакъайыкъ,
Авджы олса, къачайыкъ.

Динълей, динълей, динълейлер:
— Мында авджы ёкъ дейлер.
Шу арада бир пытакъ
Эте: такъ-такъ, такъ-такъ, такъ.

Олар къркъа, къркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Такътакъкъуш дей: — Меним, мен,
Кърт сайлайым теректен.

Бу арада энъкъастан²
Тильки дей: — Вай, мен хастам.
Кърлагъымда бир кърт бар,
Джаным кършчыкъ, кель чыкъар.

— Вай-вай, вай-вай, вай-вай, вай! —
Тилькичик шай деп агълай.
Кършчыкъ онъа инана,
Айткъанына пек къана.

¹ кърназ — айнеджи

² энъкъастан — яландан

— Агълама, сен тилькичик,
Мен барырым шимдичик,
Къулагъынъдан бир къуртчыкъ,
Чыкъарырым, — дей къушчыкъ.

Тилькиге якъын келе,
Тильки тынмай эп инълей,
Сонъ бирден-бир атыла,
Тюше онынъ янына.

Къушчыкъ къачып еталмай,
Бир адымчыкъ кеталмай.
Къанатыны ачкъанджа,
Тильки ура бир панджа.

Ве ырылдап-ырылдап,
Къап-къап этип гъырылдап
Парча-парча парчалай,
Гъарипчикни къасапдай.

Бунынъ ичюн пек къыза¹,
Кирпичик озь достуна:
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа ич япмам, — дей.

Ве тюшелер тар ёлгъа,
Ёл да десенъ, бир йылгъа².

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер,
Сонъ бакъсалар бир джапта
Недир бир шей чапмакъта.

Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Чал тавшан дей: — Меним, мен,
Авджы къува пешимден.

¹ пек къыза — пек ачувлана

² йылгъа — дере

— Авджымы? — деп кьоркькьандай,
Тильки бирден абдырай.
Сонъра башлай кьачмагъа,
Кенъ-кенъ адым атмагъа.

Шайтип эппейи¹ кеткен сонъ,
Къыр, дерелер кечкен сонъ,
Тильки дей: — Эй, чал тавшан!
Токътачы, дост, текаран.

Санъа дейджек шейим бар,
Мында меним эвим бар.
Юрь, мусафир олурсынъ,
Бираз нефес алырсынъ.

Санъа миндер яарым,
Сыйлы софра кьоярым.
Меним сендай достум чокъ,
Достны мендай севген ёкъ.

— Ойлеми? — дей тавшанчыкъ,
— Мумкюн, тильки тувгъанчыкъ.
Косьтер, кьайда сарайынъ?
Беш-он дакъкъа кьалайым.

— Мына меним сарайым,
Мына меним араным, —
Деп тилькичик косьтере,
Тавшанчыкъ оп секире.

Олар кире кьапудан,
Бир-бирининъ артындан.
Алдатып чал тавшанны
Тильки япа кьапуны.

Сонъ тавшангъа атыла,
Панджасыны батыра.
Ве шай этип парчалай,
Тавшанны да кьушчыкъдай.

¹ эппейи — баягъы вакъыт, чокъ вакъыт

Бундан сонъ ашыкъмадан,
Къайта кельген ёлундан.
Ве кирпиче опкелей:
— Не кельмединъ сыйгъа, — дей.

Бунынъ ичюн пек къыза
Кирпичик озь достуна.
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа ич япмам, — дей.

Ве тутушып къол-къолгъа,
Тюшелер бир кенъ ёлгъа.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козь этелер.
Недир, койден авлакъта
Бакъсалар ер къазмакъта.

Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Хоразчыкъ дей: — Меним, мен,
Ем къыдырам чёплюктен.

— Ем, — дей тильки, — менде чокъ,
Ашамагъа киши ёкъ.
Юрь, хоразчыкъ, барайыкъ,
Бир къапынып къалайыкъ.

Санъа софра къоярым,
Эм салынджакъ къурарым,
Менде ашап ятарсынъ,
Ку-ку-ри-ку айтарсынъ.

— Ойлеми? — дей хоразчыкъ,
— Мумкюн, тильки тувгъанчыкъ.
Косьтер ёлны, барайым,
Сенде къонакъ¹ олайым.

¹ къонакъ — мусафир

— Мына эвим, мына ёл,
Кель де менде раат ол, —
Деп тильки ёл корьсете,
Хоразчыкъ пыт-пыт кете.

Эппейи шай кеткен сонъ,
Дагъ четине еткен сонъ
Тильки дей: — Эй, чал хораз!
Санъа сёзюм бар бираз.

Динъле, достум, айтайым:
Дюльберсинъ сен айдайын.
Сени бильген тилькилер,
Сеси даа хош дейлер.

Керчекми, чал хоразчыкъ?
Айт бакъайым бир йырчыкъ.
Мен йыр, чынъны пек севем,
Лякин агъыр эшитем.

— Ойлеми? — дей хоразчыкъ,
— Токъта, тильки тувгъанчыкъ.
Санъа якъын барайым,
Бир йыр айтып бакъайым.

Дей де, келе тилькиге,
Тильки дала тюркюге,
Сонъ бирден-бир атыла,
Тюше онынъ янына.

Ку-ку-ри-ку айткъанджа,
Тильки ура бир панджа,
Ве оны да парчалай,
Тавшанчыкъ эм къушчыкъдай.

Бунынъ ичюн пек къыза.
Кирпичик озь достуна.
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа ич япмам, — дей.

Сонъ айланып онъ кьолгъа,
Тюшелер бир чет ёлгъа.

Кете, кете, кетелер,
Бир багълыкъкъа етелер.
Бакъсалар не, багъджы ёкъ,¹
Юзюм десенъ, кьумдан чокъ¹.

Кирпичик дей тилькиге:
— Багъгъа сен кир илькиде,
Мен тышында беклейим,
Бирев кельсе, сёйлейим.

— Пек яхшы, — дей тилькичик,
— Мен кирейим шимдичик.
Эгер тойып, пек быкъсам,
Сен кирерсинъ, мен чыкъсам.

О дей де, кире багъгъа,
Кирпи къайта гурь дагъгъа.
Такътакъкъушкъа багъыра,
Бир де тавшан чагъыра.

Кой янындан кечкенде,
Арыкътан сув ичкенде,
Бир хоразны алалар,
Сонъ чалашкъа баралар.

Кирпичик дей: — Эй, достлар!
Бу дагъда бир тильки бар,
О чокъ юрьди, чокъ юрьди,
Чокъ къуш, тавшан ольдюрди.

Биз оны джезалайыкъ,
Къаравулгъа чакъайыкъ.
— Яхшы, — дей къуш, тавшанчыкъ,
— Мен разым, — дей хоразчыкъ.

¹ кьумдан чокъ — пек чокъ

Къушчыкъ къона чалашкъа,
Хораз чыкъа бир ташкъа,
Тавшан, кирпи чет къала,
Олар бирден багъыра:

– Къаравул, чыкъ чалаштан,
Къаравул чыкъ чалаштан!
Багъда юзюмлер пишти,
Онъа да хырсыз тюшти!

Къаравул тез-тез чыкъа,
Тюфекке къуршун тыкъа,
Ве ачувнен: данъ! ата,
Тилькичик олип ята.

Тавшан къайта дагълыккъа,
Къушчыкъ къона пытаккъа,
Хораз кете азбаргъа,
Кирпи кире ювагъа.

1. Айнеджи тильки такътакъкъушны, тавшанны ве хоразны насыл алдата?
2. Кирпи не ичюн тилькиге ачувлана?
3. Кирпи тилькиден ахтыман алмакъ ичюн, оны насыл алдата? Айванлар айнеджи тилькини насыл джезалайлар?
4. Масалны роллерге болонип окъунъыз.

Айнеджи, этрафкъа, козь этмек, абдырамакъ, къонакъ, хош сёзлерге синонимлер тапып, джумлелер тизинъыз.

«Айнеджи тилькининъ олюми» масалында иштирак эткен айванларнынъ ресимлерини япынъыз.

Сиз айнеджи тильки ве акъыллы кирпи акъкъында даа насыл масаллар билесиз? Оларнынъ арасында насыл фаркъ бар? «Айнеджи тилькининъ олюми» масалынынъ халкъ масалларындан насыл фаркъы бар? Сиз насыл тюшонесинъыз, айванлар догъру иш яптылармы? Сиз яызджынынъ фикринен разысынъызмы? Разы олсанъыз, не ичюн разы олгъанынъызны анълатынъыз.

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ

(1905 – 1991)

Зиядин Джавтобели 1905 сенеси Къырымнынъ Керчь тарафындаки Джавтобе коюнде догъды. Кой мектебини битирген сонъ, Акъмесджиттеки тербие техникумында окъуды. Сонъра, Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болугинде окъуды ве 1932 сенеси институтны битирди.

Зиядин Джавтобелининъ биринджи шиирлери 1923 сенеси «Енъи дюнья» ве «Яш къувет» газеталарында басылды. О девирнинъ ишчи, койлю ве окъуйыджи яшлары Зиядин Джавтобелининъ саде, халкъ тилинде язылгъан шиирлерини бегене эдилер.

Зиядин Джавтобели халкъ агъыз яратыджылыгъыны топлагъан, огренген ве темелли бильген языджылардандыр. О, озюнинъ эсерлеринде зенгин халкъ яратыджылыгъындан кениш файдалана эди. О, чокъ масаллар, эфсанелер, дестанлар, шиирлер язды.

Балалар ичюн язгъан эсерлеринде шаир яш несильге меракълы шекильде озюнинъ насиатларыны бере, омюрде инсан адалетли, мераметли, садкъ олмасы керек. «Балыкъчы ве копек» шииринде шаир адалетлик ве мераметлик не къадар кучлю ве къыйметли олгъаныны косьтере.

насиат — тенби

адалетлик — догърулыкъ

мераметлик — ярдым этиюв, ярдым къолуны узатув

БАЛЫКЪЧЫ ВЕ КОПЕК

(масал)

Бар экен бир заманда къарт балыкъчы,
Энъ севгени — эскирген къайычыгы.
Озю киби къарт экен апакъайы,
Тишлер тюшкен, бурюшкен бет, манълайы.
Мавы денъиз ялысында олгъан эви,
Басыкъ эвде яшагъан эп экеви.
Мал дегенде, ашагъан шорба, отъмек...
Адет эткен денъизге чыкып кетмек.
Къарт алышкъан, денъизге чыкъа эр кунъ,
Балыкъ авлап отъкере бутюн кунюн.
Дост яшайлар, кечиниши тар¹ олса да,
Язда сыджакъ, къыш къатты², къар олса да.
Копек эвни къаравлай — бош къалса эв,
Босагъадан бастырмай яттан бирев.
Шай да кече афталар, йыллар оте,
Къартларнынъ омюри сонъуна ете.
— Биз къартайдыкъ, копек де фариыды³ пек,
Файдасы аз, бир тамакъ эксик керек! —
Дей къадыны укюмнен балыкъчыгъа, —
Ат денъизге, алып бар къайыгъынъда!..
Къарт ойлана: «Керчектен, арткъач тамакъ,
Бес-бедава беслевден не оладжакъ?!»
Деп кестире балыкъчы, олып разы,
Бельки шай деп, манълайгъа язылгъан язы⁴.
— Ярын саба минсетип къайыгъыма,
Ташларым та денъизнинъ узагъына!..
Чеке курек, ёнеле эп къайыгы,
Кете денъиз тёрюне о баягы.
Сонъгъулыккъа токъталып итке къарай,
Гонълю тёмей, аджына, башын сыйпай.
— Не япмалы, яшайыш агъыр бизге, —
Деп копекни усулнен итей сувгъа,
— Шукюр, къолай чезильди энди бу да⁵! —

¹ кечиниши тар — яшайышы агъыр

² къыш къатты — къыш сувукъ

³ копек фариыды — копек къартайды

⁴ манълайгъа язылгъан язы — такъдир, баш язысы

⁵ къолай чезильди энди бу да — къолай олды бу иш

Деп кьайыкъны чевире ялы тараф,
 Озю бир шей сёйлене арткъа къарап.
 Окелене тынч денъиз, къопа далгъа.
 Къайыкъ чѣпдай саврула, далгъа сильке,
 Кя ичине шувулдап сув тѣкюле.
 Денъиз турмай къутура, далгъа арта,
 Къартнынъ эски кьайыгъын тюпке тарта.
 Шу арада баш тѣбен¹ тюше кьайыкъ,
 Къарт да тая денъизге, кьуртаргъан ёкъ...
 Шу арада джелъкесин тута бир шей,
 Якъасындан чеккелей, ич индемей.
 Оны турмай итеклей бу кучь алдгъа,
 Огърамагъан балыкъчы бойле алгъа.
 Такъат биткен, заваллы умют джойгъан,
 Акъылына тек олюм хавфын кьойгъан.
 Къарт далгъадан-далгъагъа сюйреклене,
 Сезе арттан чеккелей бир кучь кене.
 Азмы-чокъмы, баягъы вакъыт оте,
 Бинъ азаплы зорлукънен ялыгъа ете.
 Аят нуру киргенде назарына,
 Юварлана ялынынъ кенарына.
 Козюн ачса, не коръсюн — янашада,
 Мугъайсырап, ёрулгъан ити ята.
 Бу юкъумы, бу тюшми, деп балыкъчы,
 Шашып къала, къальби де кьайнап аджджы.
 О къучакълай копекни, сийпай охшап,
 Козьяшлары тыгъыра, дерди бошап.
 Къайта эвге, кетире копегини.
 Учъке боле шу кунълюк отъмегини.
 — Сен инсанлар достусынъ, азиз копек,
 Буюк, кучюк сени дост коръмек керек! —
 Деп узата огюне локъмасыны,
 Ит де ёргъун узата панджасыны...
 Къадын-къоджа далалар бинъ пешмангъа,
 Яхшы досткъа яманлыкъ япкъанына.

ят — чет адам

тѣзмек — даянмакъ, чыдамакъ

индемей — сес чыкъармай

пешман — япкъан яманлыгъына языкъсынун

¹ баш тѣбен — авдарыла

1. Балыкчы кьарт озь кьартийинен насыл яшай эдилер?
2. Не ичюн балыкчы кьарт копегини гъайыш этмеге кьарар эте?
3. Балыкчы кьарт копегини денъизге атаджакъта, онынъ гонълюни насыл дуйгъулар сарыш ала?
4. Балыкчы кьарт копегинен эвге кьайткъан сонъ, олар насыл яшайлар?
5. Денъиз кьартнынъ япкъан акъсыз ишине ачувланыш, оны сувгъа богъаджакъ ола. Кьартны олюмден ким кьуртара?
6. Сиз копекнинъ арекетине насыл кыймет кесесиз? Акъикый достлукъны сиз насыл анълайсыз?

Денъизде фуртуна левхасыны башта сёзлернен тасвир этинъиз, сонъра ресим сызынъыз.

Сиз насыл халкъ масалларыны зияде бегенесинъиз? Не ичюн? Халкъ масалларыны ким яраткъан? Эдебий масаллар ве халкъ масаллары арасында насыл фаркъ бар? Насыл эдебий масалларны билесинъиз? Къырымтатар яzydжыларынынъ насыл масалларыны окъудынъыз? Башкъа халкъларнынъ яzydжылары тарафындан язылгъан насыл масалларынен танышсыз? Бегенген эдебий масалынъызнынъ мундериджесини сыныфта икье этинъиз.

Ифадели окъумагъа огренемиз

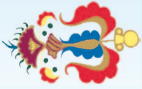
Интонация акъкъында

Интонация инсан сесининъ джанлы ифаделигидир. Окъуйыджы эсерде тасвирленген дуйгъу, фикирлерни озюнинъ дуйгъу, фикирлери киби акс этмели. Интонация вастасынен окъуйыджы эсернинъ мундериджесине озюнинъ мунасебетини бильдире.

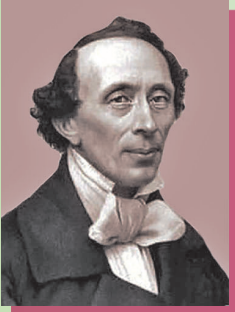
Бир сёзни биле чешит интонациянен окъумакъ мумкюн: къуванч, языкъсынув, ачув, нефрет, къасевет, разылыкъ, инкяр ве иляхре. Интонация ифадели окъувнынъ эсас вастасыдыр.

Эсер динълейиджилерге терен тесир этсин десек, окъуйыджы эсерде тасвирленген адиселерни джанлы суретте тасавур этип, озю де эеджанланмакъ керек.

Окъуйыджы эсерден алгъан теэссурадлары ве дуйгъуларыны сесининъ ифаделиги иле динълейиджиге еткизмели.

ЧЕТЭЛЬ ЯЗЫДЖЫЛАРЫНЫНЪ ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАРЫ

ХАНС КРИСТИАН АНДЕРСЕН

(1805 – 1875)

Бутюн дюнъяда танылгъан, мешур масалджи Ханс Кристиан Андерсен балалар ичюн чокътан-чокъ икяелер, масаллар яратты. Онынъ терен маналы, мундериджели, мераметлик, адалетлик дуйгъуларынен ашлангъан эсерлери чешит мемлекетлерге даркъалды.

Истидатлы яызджи 1805 сенеси учъ денъиз ялысында ерлешкен Уфакъ Дания девлетинде фукъаре къорантада дюнъягъа кельди. Бу аджайип диярда чокъ белли алимлер, яызджылар осип-етишти. Олардан бири Ханс Кристиан Андерсен. 14 яшыны толдургъан осьмюр окъумакъ, чалышмакъ макъсадынен Даниянынъ меркези намлы Копенгаген шеэринге келе. Кристиан балалыкътан шаир, актёр олмакъны арз эте эди. Чокъ йыллар чалыша, окъуй ве икяелер язып башлай. 1835 сенеси онынъ биринджи масаллар джыйынтыгъы нешир этиле.

Яызджи озюне якъын олгъан масал жанрыны сайлап ала. Онынъ энъ меракълы ве белли эсерлери масал жанрында язылгъан. Олар эм балалар ичюн, эм буюклер ичюн меракълы ве файдалыдыр. Андерсеннинъ масалларында севимли ватанынынъ аджайип кошелери, шеэрлери, озъ юртуны севген ве къайгъыргъан адамлары тасвирлене.

Ханс Кристиан Андерсен чокъ мемлекетлерде булуна, белли яызджыларнен корюше ве къонуша. Сеятларда корьген — эшиткенлери онъа масал язмагъа ярдым эте. О, бутюн омюрини масал язувына багъышлай. Онынъ масаллары дюнъя халкъларынынъ тиллерине терджиме этильди ве балаларнынъ энъ севимли эсерлери олдылар. Не ичюн Андерсеннинъ масаллары чокъ дюнъя халкъларынынъ тиллерине терджиме этильген? Не ичюн олар

балалар ве буюклернинъ севимли эсерлери олды? Бу суальге джеваплар язиджынынъ эсерлериндедир. Эр бир окъуйыджы джевапны тапа биле, тек дикъкъатнен окъуп, тюшонмек, нетидже чыкъармасы керек.

Бойле бир меракълы, терен маналы эсерлерден бири «Къар къыраличе»сидир.

КЪАР КЪЫРАЛИЧЕСИ

(масал)

(къыскъартылгъан)

Бу масалда огъланчыкъ Кай ве къызчыкъ Герданынъ садыкъ достлугъы акъкъында икяе этиле. Кай ве Герда догъмуш дюльбер шеэрлеринде бахтлы олып яшай, зевкълы оюнлар ойнап шенълене ве къувана эдилер. Апансыздан олгъан фелякет оларны бири-биринден айыра, бахтсыз эте. Къар къыраличеси Кайны озюнинъ буз сарайына алып келе ве бузлата. Герда достуны къуртармакъ ичюн, пек узакъ ёлларны кече, хорлана, чекише. Ахыр сонъу макъсадына ирише.

фелякет — бахытсызлыкъ

ОГЪЛАНЧЫКЪ ВЕ КЪЫЗЧЫКЪ

Пек чокъ эвлер ве адамлар олгъан буюк шеэрде кичкене багъчычыкъ ичюн ер тапмакъ эр кеснинъ къолундан кельмей. Шунынъ ичюн де пек чокъ шеэрлилер череплер¹ ичинде чечек асрамагъа меджбур олалар. Шойле шеэрлерден биринде фукъаре эки бала яшай эди, оларнынъ багъчасы чечек черепинден бираз буюкче эди. Олар бири-биринен догъмуш олмасалар да, бири-бирини апте-къардаш киби севе эдилер. Оларнынъ ана-бабалары бири дигерине пек якъын тургъан эвлернинъ мансардаларында яшай эдилер. Эвлернинъ дамлары аман-аман бири дигерине тийип тура десенъ де оладжакъ. Пенджерени ачып къомшуларнынъ ачыкъ пенджерелеринден ичеге кирмек мумкюн.

Къышта пенджерелер къалын буз орьнеклеринен орьтюльген

¹ череп — чечек отуртылгъан савут

сонъ оларнынъ бу оюнлары токътап къала. Лякин балалар оджакъ устюнде бакъыр капиклерни къыздыра ве бузлагъан пенджере джамларына тийсетелер — шу анъ тос-төгеречик тешик пейда ола, тешикте исе шень, къурназ козьчик пейда ола. Эр бири — огъланчыкъ ве къызчыкъ — Кай ве Герда озь пенджересинден бакъа. Язда олар бир атлагъанда бири-дигерининъ эвине мусафирликке бара биле эди. Къышта исе башта чокътан-чокъ басамакъларгъа басып ерге энмек керек ве шу къадар басамакъкъа басып юкъарыгъа котерильмек керек эди. Тышта авада къар данелери авелене эдилер.

— Беяз балкъуртчыкълар¹ учушалар! — дей къарт битайчыкъ.

— Оларнынъ да озь къыраличеси бармы? — деп сорай огъланчыкъ; акъикъий балкъуртларнынъ къыраличеси олгъаныны огъланчыкъ биле эди.

— Эбет, бар! — деп джевап къайтара битасы. — Къар данечиклери оны сарып алалар, лякин о, олардан буюк ве ич бир вакъыт ерде къалмай — даима къара булут узеринде булуна. О, шеэр сокъакълары узеринде сыкъ-сыкъ уча ве пенджерелерге бакъа, шунынъ ичюн де пенджере джамлары чечеклерге бенъзеген орьнеклернен орьтюлелер!

— Коръдик, коръдик! — деп къычырыша балалар ве бу шей акъикъат олгъаныны инана эдилер.

Бир кереси къызчыкъ:

— Къар къыраличеси мында кире билеми? — деп сорады.

— Бир кирип бакъсын! — деди огъланчыкъ. — Мен оны сыджакъ оджакънынъ устюне отуртырым, о, ирип кетер!

Лякин битасы онынъ башыны сийпады ве лакъырдыны башкъа мевзугъа чевирди.

Акъшам устю Кай эвлерине къайтып кельди ве юкъламагъа ятмакъ ичюн урбаларыны чыкъараяткъанда, скемле устюне чыкъты, пенджере джамында ириген кичкене даиречикке бакъты. Тышта, пенджере артында къар данечиклери авелене; араларында бир къар данечиги башкъаларына бакъкъанда буюкче эди. Буюк къар данеси чечек черепнинъ четине къонды ве осьмеге башлады, осе-осе, устюнде миллионларнен къар данелеринден токъулгъан назик беяз дюльбентке сарылы къадынгъа чевирильди. О, ойле де бир дюльбер, ойле де бир назик эди ки, козь къамаштырыджы беяз буздан олгъанына бакъмадан тири эди! Козьлери йылдызлар киби парылдасалар да, оларда не тынчлыкъ, не де сыджакълыкъ бар эди. О, огъланчыкъкъа башыны саллады ве элинен ишмар этип

¹ беяз балкъуртчыкълар — къар данелери

янына чагъырды. Огъланчыкъ къркъты ве скемледен атлап тюшти; пенджере артында балабан кършкъа бенъзеген бир шей учып кеткен киби олды.

Эртеси куню кърты аяз тюшти, сонъра исе кърлар иридилер, онынъ артындан бааръ де кельди. Кунеш йылтырай, чечек череплери кене гурь ешилликлерге бурюндилер, сачакълар астында кърарылгъачлар озь юваларыны къралар, пенджерелер ачылды, ве балалар дамдаки багъчада отурмакъ имкяныны булдылар.

Гуллер ача... Бакъынъ, насыл дюльберлик,

Бакъынъ, насыл дюльберлик...

Яз пек аджайип девир, этрафкъа мис-гъамбер¹ сачып тургъан гуллер астында отурмакъ не де гузель! Дерсинъ бу гуллер ич бир вакъыт солмайджакълар, эбедий ачып тураджакълар!

Кай ве Герда отурып, айванлар ве кършларнынъ ресимлеринен яраштырылгъан китапны саифелемекте эдилер. Балабан кърлле саати саат бешни чалды.

— Ай! — деп кърчырды бирден огъланчыкъ. — Юрегиме бир шей санчылды, козюме де бир шей тюшти!

Кърызчыкъ онынъ бойнундан тутты, огъланчыкъ козюни юмып, ача, дерсинъ онынъ ичинде бир шей ёкъ.

— Бельки де, чыкып кеткендир! — деди о.

Лякин козюнден ич бир шей чыкъмады. Юрегине ве козюне келип санчылгъан шей анавы шейтан кузьгюсининъ эки парчачыгъы эди. Заваллы Кай! Онынъ юреги энди бир парча бузгъа чевирильгендир! Козю ве юрегининъ агърысы кечти, амма парчачыкълар оларнынъ ичинде къралдылар.

— Не агълайсынъ? — деп сорады о, Гердадан. — Уу-уу, шимди сен не де джиренч корюнесинъ! Меним ич бир ерим агъырмай. Фу! — деп кърчырды о бирден. — Мынавы гульни къртурт кемире! Анавысы исе кърыйыш осе! Не де джиренч гуллер!

Ве о, аягъынен черепни итерип йиберди, эки гульни кърпарды.

— Кай, сен не япасынъ? — деп кърчырды кърызчыкъ, о исе онынъ къркъкъаныны корип, даа бир гульни кърпарды ве кичкене, назик Герданынъ янындан турып кетти ве озь пенджересинде козьден гъайып олды...

...Бир кърч вакъыттан сонъ Кай балабан кърлчакъларыны кийип, чанасыны тартып кельди ве Герданынъ кърлагъы тюбюне:

— Манъа башкъа огълан балаларнен буюк мейданда таймагъа изин бердилер! — деп кърчырды ве кърчып кетти.

Мейданда пек чокъ бала бар эди. Бираз джесюрдже сойлары озь

¹ мис-гъамбер — гузель къркълар

чаналарыны койлюлернинъ чаналарынынъ артына такъа ве бойлекликнен узакъкъа тайып кете эдилер. Шеньлик къайнамакътан къайнай эди. Шеньлик тамам къызгъан вакъытта мейданда безъ боянен боялангъан балабан чана пейда олды. Чанада безъ курк тонун¹а комуляген адам отура эди. Башында да айны шойле безъ къалпакъ. Чана мейдан этрафында эки кере айланды; Кай чабикликнен озъ чанасыны онынъ чанасы артына багълады ве чанасына отурды. Балабан чана сурьатыны арттырды ве бироздан мейданны кери къалдырып, аралыкъкъа кирип кетти. Балабан чанада отургъан адам, артына айланып бакъты, Кайгъа башыны саллады, дерсинъ Кай онынъ эски танышы. Кай озъ чанасыны чезеджек олып, бир къач кере ынтылды, лякин адам онъа башыны саллай ве ёлуны эп девам эттирди.

Бу юксек бойлу, тюзгюн эндамлы, козь къамаштырыджы де-

¹ курк тон — айван терисинден тикильген тон

реджеде без тенли къадын — Къар къыраличеси; онынъ тону да, къалпагы да къардан токъулган эди.

— Не де гузель кезиндик! — деди о. — Амма сен пек ушюгенсинъ. Кель, кир меним тонума сарыл!

Ве, огъланчыкъны озь чанасына отуртып, тонунен сарды; Кай дерсинъ къар куртюгине комюлип кетти.

— Аля даа ушойсинъми? — деп сорады о ве Кайнынъ манълайындан опыти.

Онынъ опюши буздан да сувукъ эди, сувукътан огъланчыкънынъ эти-тени чимирдеп кетти, барып та юрегине етти, онынъ юреги бойле де энди яры-ярыгъа бузгъа чевирильген эди. Бир ань Кай олерим деп белледи, лякин акси олып чыкъты, о озюни бираз енгильдже дуйып башлады, атта ушюмеси кечип кеткен киби олды.

— Меним чанам! Меним чанамны унутма! — деди Кай чанасыны хатырлап.

Кайнынъ чанасыны деминки без тавукълардан бирининъ аркъасына багълады ве олар балабан чана артындан учып кеттилер. Къар къыраличеси Кайны бир даа опыти, ве о Герданы да, битасыны да, джеми къоранта азаларыны да унутты.

— Бир даа сени опымейджем! — деди о. Акс алда опе-опе ольдюре де билем!

Кай козьлеринен къыраличени сюзди; къыраличе керчектен де дюльбер эди! Шу ань Къар къыраличеси Кайны алып кокке котерильди ве къара къуршун тюстеки булут узерине отурып, илериге догъру кетти. Боран эски тюркюлерни йырлагъан киби улуй ве инълей; олар орманлар ве голлер, денгизлер ве къаралар узеринде учалар; оларнынъ астында сувукъ еллер уфюрелер, къашкъырлар улуйлар, къар парылдай, къычырша-къычырша къара къаргъалар учалар, оларнынъ узеринде исе балабан ай йылтырай. Узун къыш геджелери Кай айгъа бакъып отура, куньдюзлери Къар къыраличесининъ аякълары уджунда юкълай эди.

1. Кай ве Герданынъ яшагъан шеэри ве эвлери акъкъында икяе этинъ.

2. Балалар арасында къар къыраличеси акъкъында насыл лафлар ола эди?

3. Кайнынъ козюне къар къыраличеси насыл олып корюне эди?

4. Апансыздан Кай озюнде насыл денгешювлер дуя?

5. Шеэр мейданында насыл вакъиа олып кечти? Кай шеэрден насыл гъайып олды?

6. Сиз бу вакъиаларгъа насыл бакъасыз? Насыл къыймет кесесиз?

7. Къар къыраличесининъ ресимини япынъыз. Сизге о, насыл олып корюне?

ЛАПЛАНД КЪАРТИЙИ ВЕ ФИН КЪАДЫНЫ

Сыгъын джампик эвчик¹ янына келип токътады. Эвчикнинъ дамы алчакъ, сачакълары ерге тийейим деп тура, къапусы да алчачыкъ, ичериге кирмек ичюн дёртаякъламакъ керек эди. Эвде лампад ярыгъында балыкъ къавураяткъан лапланд къартийинден гъайры кимсе ёкъ. Шималь сыгъыны къартийге Герданынъ башындан келип кечкен шейлерни айтып бермезден эвель, озюнинъ башындан келип кечкен шейлерни тарифлеп берди. Герда къарардан зияде ушюгенинден себеп, лаф этмеге чареси къалмагъан эди.

— Ах, гъарипчиклер! — деди лапланд къартийи. — Сиз даа чокъ ёл юреджексинъиз! Сиз юз мильден зияде ёл басып кечкен сонъ, Финмаркагъа етип бараджакъсынъыз, анда Къар къыраличеси озюнинъ дачасында яшай ве эр акъшам мавы бенгаль атешлерини якъа. Менде кягъыт ёкъ амма, къуругъан треска балыгъынынъ устюнде бир шейлер язарым, сиз оны о ерлерде яшагъан фин къадынына алып барып беринъиз. О, сизге не япмакъ кереклигини менден де яхшы анълатыр.

Герда бираз къызып, аш ашагъан вакъытта лапланд къартийи къурутылгъан треска балыгъы устуне бир къач сёз язды. Сонъра: буны козь бебегинъ киби асра, деп мектюпни Гердагъа туттырды. Герданы сыгъыннынъ устуне отуртты. Герда шайтип кене ёлгъа атланды.

Баягъы ёл басып кечкен сонъ сыгъын Герданы Финмаркагъа алып кельди. Герда фин къадынынынъ эвине кельди. Эвнинъ къапусы ёкъ эди, шунунъ ичюн Герда эвнинъ баджасыны² оттюрди.

Онынъ одасы пек сыджакъ эди. Алчакъ бойлу, усть-башы киркифос фин къадыны ода ичинде ярычыплакъ юре эди. О, Герданынъ урбаларыны, къолчакълары ве чызмаларыны тез-тез чыкъарды, акс алда къызчыкъ сыджакътан пишер эди. Сыгъыннынъ мийи къайнап кетмесин деп, онынъ башына бир парча буз къойды. Сонъра къурутылгъан треска балыгъы устюндеки языларны окъуды. О, языларны сёзме-сёз учь кере окъуп чыкъты. Языларны яхшы этип эзберлеген сонъ, треска балыгъыны къайнап тургъан къазангъа ташлады — фин къадынында ич бир шей зая олмай — илля ки, мына шу балыкъ.

Сыгъын фин къадынына башта кенди башындан кечкен мусибетлерни айтып анълатты, сонъра Герданынъ башына келип

¹ джампик эвчик — алчакъ эвчик

² баджа — оджакътан тютюн чыкъкъан ер

кечкен шейлерни икяе этти. Фин къадыны акъыллы козьлерини къымып-къымып алды, лякин агъзыны ачып бир шей айтмады.

— Сен пек акъыллы къадынсынъ! — деди сыгъын. — Мен билем: шкипер тююмлернинъ бирини чезсе — кучлю ель эсе, дигерини чезсе — ава бозулып, къутурмагъа башлай, учюнджиси ве дёртюнджисини чезсе тереклерни ёнгъаларгъа чевирип йиберген боран котериле; сен бир йипнен дёрт рузгярны багълай билесинъ. Мынавы къызчыкъкъа он эки батырнынъ кучюни бере биледжек антер тикип бере бильмесинъми? Бойле антерни кийсе о, Къар къыраличесини мытлакъа енъер эди!

— Он эки батырнынъ къувети! — деди фин къадыны. — Бундан деерлик файда ёкъ!

Бу сёзлерни айтып, о, рафтан бору киби сарылгъан балабан мешинни алды, йиплерини чезди, огюне яйдырды: мешин табакъ устюнде насылдыр бир язылар бар эди. Фин къадыны оларны окъумагъа башлады, языларны къан терине баткъандже окъуды.

Сыгъын кене Герда ичюн риджа этмеге башлады. Герданынъ озю исе фин къадынына ялварыджы бакъышларынен бакъа. Фин къадыны козьлерини юмып ачты, сонъра сыгъынны четке чекти ве онынъ башына тазе буз къояркен, къулагъына фысылдады:

— Кай керчектен де Къар къыраличесининъ узурында, лякин о озюнинъ яшайышындан гъает мемнюн, о, бундан да гузель ер ёкъ, деп тюшюне. Бунынъ эсас себеби онынъ юреги ве козьлеринде тургъан кузьгю парчачыкъларында гизли. Оларны чыкъарып алмакъ керек, акс алда о ич бир вакъыт адам олмаз ве Къар къыраличеси онынъ узеринде кенди акиметини сакълап къалыр.

— Гердагъа онынъ акимлигини¹ темелинден гъайып этмеге ярдым этмесинъми?

— Онынъ къуветине къувет къошып оламам. Онынъ не къадар къуветли олгъаныны коръмейсинъми? Онъа эм адамлар, эм айванлар хызмет эткенини коръмейсинъми? О, ялынаякъ яры алемни басып кечкенини коръмейсинъми? О бизден дегиль де, биз ондан къувет сорамалымыз. Онынъ озю Къар къыраличесининъ сарайына кирип, Кайнынъ юреги ве козьлериндеки кузьгю парчачыкъларыны чыкъарып алмалы. Биз бунда онъа ярдымджы олалмамыз. Бурадан эки миль авлакъта Къар къыраличесининъ багъчасы башлана. Къызчыкъны анда алып бар, къырмызы емишлернен орътюли балабан чалы янында къалдыр да, аман, кери къайт!

¹ акимлиги — падишалыгъы

Фин кьадыны Герданы сыгъыннынъ аркъасына отуртты. Сыгъын дёрт нал берип, чапып кетти.

— Вай, меним чызмаларым кьалып кетти! Вай, меним кьолчакъларым кьалып кетти! — деп кычырды Герда бираз ёл кечкенлеринден сонъ.

Лякин сыгъын кырмазы емишлери олгъан чалыгъа барып етмегендже токътамады, эп чапты. Сыгъын Герданы кырмазы емишли чалы янына кетирди. Герда ерге энди, сыгъын онынъ дудакъларындан опыти, козьлеринден балабан-балабан яш тамчылары акъты. Сыгъын Герданынъ янында чокъ турмады, тез-тез кериге¹ кьайтмагъа ашыкъты. Заваллы кыызчыкъ, ялынаякъ, кьолчакъсыз, чатлама аязда япа-янгъыыз кьалды.

О, бар кучюни топлап огге догъру чапмагъа башлады; япалакъ-япалакъ къар данелери онъа къаршы учып кельмекте эдилер. Лякин олар коктен энмейлер, аксине ер устюнден чапышып кельмекте эдилер.

Герда бойле къар данелерини даа корьмеген эди. Оларнынъ кыяфетлери, шекиллери дешетли олмакънен бирликте джанлы эдилер. Олар Къар кыраличесининъ Ордусынынъ аскерлери эди. Оларнынъ кыяфетине бакъсанъ, араларында мудхиш кирпичлерге, юзбашлы йыланларгъа, тюклери чыбалыкъ аюв балаларына ошагъан сойлары пек чокъ эди. Олар бир чешит парылдасалар да, кене де тири къар данелери эдилер...

Ниает, Герда Къар кыраличесининъ мухтешем сарайына етип кельди.

Кай бу вакъыт не япа, ненен огъраша эди? Кай Герда акъкъында тюшонмек бу ерде турсын, атта онынъ мында, сарай кьапуларынынъ янында олгъаныны акъылына биле кетирмей эди.

1. Лапланд къартийнинъ кыяфетини ве эвнинъ корюнишини тасвир этингиз.
2. Сыгъын ве фин кьадыны арасындаки субетни дикъкъатнен окъунъыз ве эр бирининъ фикир, арекетлерине кыймет кесингиз.
3. Фин кьадыны Гердагъа насыл ярдым этти?
4. Герда насыл алда Къар кыраличесининъ сарайына етип кельди?
5. Шималь сыгъынынъ ресимини япынъыз.

¹ кериге — арткъа

КЪАР КЪЫРАЛИЧЕСИНИНЪ САРАЙЫНДА НЕЛЕР ОЛА ВЕ СОНЪРА НЕЛЕР ОЛГЪАН ЭДИ

Къар къыраличесининъ сарайыны къар боранлары къургъан, пенджереве къапуларыны кучлю рузгярлар¹ ясагъан эди. Шималь ышыгъынен айдынлатылгъан юзлернен къоджаман заллар бири дигери артындан узанып кеткенлер; оларнынъ энъ узуну чокътан чокъ мильге узанып кеткен. Бем-беяз залларнынъ ичи сувукъ ве титис эди. Бу ерлерде шенълик юва къурмагъан! Шималь ышыгъы не вакъыт къуветленеджегини, не вакъыт зайыфлайджагъыны дакъкъа дакъкъасына белгилемек мумкюн. Энъ буюк залнынъ ортасында бузлап къалгъан голь бар. Гольнинъ бузы бинълернен тем-тегиз, дос-догъру парчачыкъларгъа болонген. Гольнинъ ортасында Къар къыраличесининъ тахты тура. Гольнинъ юзюни Къар къыраличеси акъыл кузгюси деп сая эди. Ве, сарайына къайтып кельгенинде тахтына отура, онынъ фикириндже мезкюр акъыл кузгюси ер юзюнде энъ яхшы кузгю онынъ тахтыны тутып тура.

Кай сувукътан морарып² къалгъан. Лякин о, буны сезмей эди. Къар къыраличесининъ опюшлери оны бойле япып ташлагъан. Асылында юреги де бир парча бузгъа дёнген. Кай уджлу буз парчаларынен чешит тюрлю шекиллер ясап ойнай эди, оюннынъ адыны «акъылнынъ буз оюны», деп адландыргъан эди. Бу шекиллер онынъ козьлери огюнде пек дюльбер, оларны тизмек исе гъает муим ве эмиетли шей олып корюне эди. Козьлерининъ ичинде тылсымлы кузгюнинъ парчачыкълары олмагъан олса, эбет, о, бутюн шейлерни башкъаджа корер эди. Кай исе буз парчаларындан сёзлерни тертип эте, лякин джан-юректен истедиги «эбедийлик» сёзюни ич де тертип этип оламай. Къар къыраличеси онъа: «Эгер сен буз парчаларындан бу сёзни тертип этсенъ сен озь озюнье шорбаджы оладжакъсынъ, ве, мен санъа бутюн дюньяны ве бир чифт янъы коньки багъышларым», деген эди. Лякин Кай не къадар тырышса да, «эбедийлик» сёзюни тертип этип оламай эди.

— Энди мен сыджакъ улькелерге учып кетеджем! — деди Къар къыраличеси.

О, учып кетти, Кай исе сахра киби уджсыз-буджакъсыз зал ичинде бир озю къалды, буз парчаларына бакъып, тюшонджелерге далды. Тюшонджелерден башы чатлаязды. О, джансыз адам киби бир ерде къыбырдамайып отура, дерсинъ сувукътан къатып къалгъан.

¹ рузгяр — ель

² морармакъ — зияде ушпомек

Герда рузгярлар ясагъан къоджаман¹ къапулардан ичериге аякъ басты. Акъшамлыкъ дуасыны окъуды ве рузгярлар тынчландылар, юкълап къалдылар. Герда къоджаман залгъа кирди. Кайны бир керден таныды. Чапып келип Кайнынъ бойнуна сарылды, багърына басты ве:

— Кай, джаным-козюм Кай! Ниает мен сени таптым! — деп къычырды.

Лякин Кай буз кесилип къалгъан адам киби, еринден къыбырдамады. Шунда Герда агълады, онынъ сыджакъ козьяшлары Кайнынъ кокюсине эндилер, юрегине барып еттилер, юрегини сарып алгъан бузларны парчалап, кузгю парчачыгъыны ириттилер. Кай Гердагъа тикилип бакъты. Герда йырламагъа башлады:

Гуллер ача... Бакъынъ, насыл дюльберлик,
Бакъынъ, насыл дюльберлик...

Кай бирден агъламагъа башлады, о къадар чокъ агълады ки, тылсымлы кузгюнинъ парчачыкълары козьяшларынен берабер акъып чыкътылар. Парчачыкълар козълеринден чыкъкъанен Герданы таныды ве къуванчыны гизлеп оламады.

— Герда! Меним гузель Гердам!.. Сен бу къадар вакыт къайда юрдинъ? Мен озюм къайда эдим? — деди ве этрафына бакъынды.
— Мында пек сувукъ, мында кимсе ёкъ!

Кай Герданынъ козълерине бакъты. Герда къувангъанындан эм агълай, эм куле эди. Э-э, къуванч о къадар буюк эди ки, атта буз парчалары оюн тешемеге башладылар, ёрулгъанларындан сонъ тынчландылар, ятыштылар. Кай ве Герда ятышкъан буз парчаларына бакътылар: «эбедийлик» сёзюни окъуп, шаштылар. Къар къыраличесининъ Кайгъа берген вазифеси акъылынъыздамы? Къар къыраличеси онъа буз парчаларындан бу сёзни язсанъ сени озь озюнге шорбаджы япаджам, бутюн дюньяны ве бир чифт коньки багъышлайджам, деген эди.

Герда Кайнынъ янакъларындан опыти, янакълары гуль киби алландылар, козълеринден опыти — олар кенди козълери киби парылдадылар; къолларындан, аякъларындан опыти — олар кене тендирист ве сагълам олдылар.

Къар къыраличеси эр анги заман къайтып келе биле эди. Кайны сербестликке чыкъараджакъ ферман — парыл-парыл парылдагъан буз арифлеринен язылгъан сёз — мына, аякълары астында ята.

Кайнен Герда къол тутушып, бузлы сарайдан чыкътылар: олар

¹ къоджаман — балабан

биталары акъкъында, озьлерининъ гуллери акъкъында лаф эте-эте кетелер, къаршыларына чыкъкъан кучьлю рузгярлар тыналар, кокте кунеш парылдап башлай. Олар къырмызы емишли чалы янына кельгенлеринде, анда энди оларны сыгъын беклей эди. О, озюнен берабер елини сютке толу яш сыгъынны да кетирген. Сыгъын оларны сютнен сыйлады ве Кайнен Герданынъ дудакъларындан опыти. Сонъра Кай ве Герда фин къадынынынъ эвине кельдилер, ондан эвлерине алып бараджакъ ёлны сорадылар, сонъра лапланд къартийини зиярет эттилер. О, оларгъа янъы урбалар тикти, озюнинъ чанасыны тамирледи ве оларны озгъармакъ ичюн ёлгъа атланды. Сыгъынлар да оларны Лапландиянынъ сынъырларынадже озгъардылар. Бу ерде Кай ве Герда сыгъынлар ве лапланд къартийинен сагълыкълаштылар. Олар:

— Огъурлы ёллар! — деп кычырдылар оларнынъ артындан.

Мына оларнынъ огюнде орман тура. Илк къушлар йырлап башладылар, тереклер ешилъ купелерини такътылар. Оларнынъ къаршысына ормандан аджайип бир ат устюнде отургъан, башында ачыкъ-кыбырмызы феси, белинде пыштавлары олгъан бир кыыз чыккып кельди. Герда кызыны ве бир вакъытларда алтын каретагъа екильген атны бир кереден таныды. Бу — кичкене айдут-кыызчыкъ эди. Эвдеки яшайышы оны бездирген ве энди, шимальде булунмакъ, о ерлерни бегенмесе башкъа ерлерни барып коръмек истеген. Айдут-кыызчыкъ Герданы таныды. Бу корюшювден къуванчлары ичлерине сыгъмай эди.

— Ах, сени серсери!¹ — деди о Кайгъа. — Сенинъ артындан дюньянынъ та о бир четине барып кельдилер, сен бунгъа не дереджеде ляйыкъ олгъанынъны бильмек истер эдим!

Герда айдут кыызчыкътан шахзаде ве меляике акъкъында сорады.

— Олар ят улькелерге кеттилер! — деп джевап берди генч айдут-кыыз.

— Я къаргъанен къаргъа-ханий?

— Къаргъа ольди, къаргъа-ханий исе тул къалды. Аля даа яс тута, такъдирине шикъетленип юре. Э, буларнынъ эписи уфакъ-тюфек шейлердир, энъ яхшысы, сен оны насыл барып тапкъанынъ акъкъында икяе эт!

Герда ве Кай олып кечкен бутюн шейлер акъкъында тафсилятлы икяе этип бердилер.

— Иште, масал да бу ерде бите! — деди генч айдут-кыыз, оларнынъ къолларыны сыкъты ве барып да сизинъ шеэрингизде олсам, мытлакъа сизни зиярет этерим, деп сёз берди. Сонъра о, озь ёлуна, Кай ве Герда озь ёлларына реван олдылар. Олар басып кечкен ёлларда чечеклер ача, отлар ешере. Мына чанъ къакъылды, олар тувгъан шеэрлерининъ чанъларыны, чанъларнынъ хош сеслерини таныдылар. Олар таныш мердивенлерининъ басамакларына басып юкъарыгъа котерильдилер ве эвлерине кирдилер. Оданынъ ичинде эр шей эвелькисидай тура: дивар саати насыл ургъан олса шай да ура, акъреплери насыл джылышкъан олса шай да джылышмакъта эди. Алчачыкъ къапудан ичериге киреджеклеринде эгильмеге меджбур олдылар. Шунда анъладылар ки, олар кечкен вакъыт ичинде баягъы буюгенлер, етишкен кыыз ве йигит олгъанлар. Ачыкъ пенджеренен тышкъа бакътылар: гуллер, оларнынъ янында балалыкъта отурдыкълары скемлечиклери тургъанлары киби

¹ серсери — эвсиз, ёлларда юрген адам

туралар. Кай ве Герда озь скемлечиклерине отурдылар, бири-бирининь кьолуны туттылар. Къар кыраличесининь сувукъ, мухтешем сарайы агъыр тюш киби чекилип кетти.

Кай ве Герда эпшейи вакъыткъадже ян-янаша отурдылар, олар энди уйкенлер сафындан ер алгъан олсалар, юреклери ве къальблери балаларнынъки киби эди. Азбарда исе джыллы, аджайип яз укуом сюрмекте эди.

Рус тилинден терджиме эткен Ю. Къандым

1. Къар кыраличесининь сарайында Кайнынъ вазиятини тасвирленъиз.

2. Герда насыл сёзлер ве арекетлернен Кайны буз эсирлигинден къртарды?

3. Буз сарайындан чыкъкъан Кай ве Герданы сыгъын насыл кършылай? Сыгъын оларгъа не ичюн ярдым эте?

4. Кай ве Герданынъ Къар кыраличесининь сарайындан къртулып, догъмуш шеэрлери ве эвлерине къайткъанларыны тасвирленъиз.

Сиз насыл тюшонесинъиз, бу масал не акъкъында? Догъру, достлукъ, садыкълыкъ, мераметлик акъкъында. Сиз Герданынъ арекетлерине насыл кыймет кесесиз? Онынъ насыл инсан олгъаны, насыл табият чизгилери ачыла? Гердагъа расткельген адамлар, айванлар онгъа ярдым этелер. Аджеба, не ичюн ойле ола? Герда ве Кай оларгъа ярдым эткен Лапланд къртийине, фин къадынына, сыгъынгъа, айдут кыызчыкъкъа озьлерининъ миннетдарлыгъыны насыл бильдирелер? Олар кимсени унутмайлар. Герданынъ козьяшлары Кайнынъ козьлери ве юрегиндеки бузларны ирите, Герданынъ эр бир арекети Кайгъа джан бере. Сиз насыл тюшонесиз, не ичюн ойле ола? Догъру, акъикъий севги, достлукъ, садыкълыкъ пек кучьлюдир. Демек, масал акъикъий севги, достлукъ, садыкълыкъ акъкъында.

Сиз омюрден бойле мисаллер кетире билесизми? «Меним энъ якъын достум» серлевасында икяе язынъыз.

Догъру ёлнен кеткен ёрулмаз.

Дост къадрини дост билир.

Достуна урьмет эткен, озюне сайгъы къазаныр.

Достунънен сырдаш ол, якъан ишине ёлдаш ол!

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ТАРИХЫНДАН

УСЕИН ШАМИЛЬ ТОХТАРГЪАЗЫ

(1881 — 1913)

Къырымтатар халкъынынъ белли шаири Усейн Шамиль Тохтаргъазы 1881 сенеси 14-юнджи февраль куню Къырымнынъ энъ дюльбер койлерининъ биринде, Коккозде койлю къорантасында догъды. Шамиль балалыкътан фукъарелернен берабер зенгинлернинъ азбарларында, чайырларында 20-25 капик кунъделикке чалыша. Бабасы Тохтаргъазы акъай агъач ишлеринен огъраша эди. Лякин Шамиль, даа яш чагъында олгъанда, бабасы вефат эте, ве къоранталарынынъ алы агъыр ола. Шамиль эм чалыша, эм окъуй. Бош вакътында кой оджапчесине къатнай, окъув, язувны огрене. Сонъра, 1892 сенеси кой медресесине¹ кире.

Шамиль окъувгъа пек авеслене, тапкъан китапларыны, «Терджиман» газетини окъуп, бильгисини арттыра эди. Он алты яшларында олгъанда, оджалыкъ этип башлады. О, Харджибие коюнде мектеп ача ве кой балаларыны окъутып башлай. Кой джемааты яш оджаны урмет эте эди. Лякин зенгинлер, мырзалар койлюлернинъ окъугъаныны, бильгили олгъанларыны истемей эдилер.

Онынъ ичюн олар халкъ оджасыны озьлерине хызмет эттирге тырыша эдилер.

Шамиль Тохтаргъазы эм бильгили оджа, эм истидатлы шаир эди. О, озюнинъ эсерлеринде яшларны, балаларны окъувгъа, бильги

¹ медресе — окъув юрту

алувына чагыра эди. Чюнки о эмин эди — сербест, бахытлы яшайыш кѳурмакъ ичюн, окѳумыш, бильгили олмакъ керек.

Халкъымызнынъ севимли шаири ве оджасы Шамиль Тохтаргъазы кѳыскѳа омюри ичинде чокъ эйи ишлер япты, чокъ кѳыйметли шиирлер, пьеса, повесть, макъалелер язды.

1913 сенеси Шамиль Тохтаргъазы хызмет эткен Харджибие коюнде буюк фаджиа олды — шаирнинъ душманлары онынъ атешин юрегине кѳара пычакъ сапладылар. Кѳырымтатар халкъы озюнинъ садыкъ огълуны гѳайып этти. Онынъ зенгин яратыджылыгъы кѳырымтатар эдебиятынынъ алтын хазинесине кирди, онынъ яшларгѳа берген насиатлары бугунъ де озь эмиетини джоймады.

О НЕДИР?

Бундан сонъра онсуз аят олмаяджакъ,
Онынъ иле ачылан гуль солмаяджакъ,
О олан ерде зулума ер кѳалмаяджакъ,
О — окѳувдыр ки, чоджукъларнынъ¹ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр²!

Нерде олса, онынъ иледир сеадет³,
Эр шейден артыкъ онъа вардыр риает,
Онсуз миллет махв оладжакътыр⁴, ниает,
О — окѳувдыр ки, инсанларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, миллетнинъ кемалыдыр!

Онынъле япылды телефон, телеграф,
Демир ёллар, пароходлар, тюрюлю низам,
Онынъ ичюн яратмыш бизлери табиат,
О — окѳувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

¹ чоджукълар — балалар

² инсаннынъ кемалы — инсаннынъ кучю-кѳувети

³ сеадет — бахыт

⁴ махв оладжакъ — гѳайып оладжакъ

Дюнья онынъ элинде дёнер-доланыр,
Джумле халкъы кенди элинде къулланыр,
Онсуз адам нерее варса хорланыр,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

Америка онынъле къазанды шурет,
Авропалы олды бар дюньяя ибрет¹,
Недир электрик, аджайип бир къувет,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

Одыр бизим раат олмамыза себеп,
Чалышырсакъ, оны bize верип мектеп,
Фенден эйи олмаз ич бир башкъа меслек,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

мал — зенгинлик
шурет — шан
меслек — эсас, темель

1. «О недир» шири не акъкъында?
2. Ш.Тохтаргъазы илимге, окъувгъа насыл къыймет кесе?
3. Инсангъа илим, окъув не ичюн керек?
4. Илим, окъув адамларны неден къорчалай?
5. Не ичюн шаир балаларны, яшларны окъувгъа, бильги алуvgъа чагъыра?

О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!
сатырларынынъ манасыны насыл анълайсыз? Не ичюн шаир оларны сыкъ текрарлай?

Балалар, эвингизде, мектепте, яшагъан ерингизде этрафынъызгъа бакъынъыз. Сиз илимнинъ насыл эйи нетиджелерини коресиз? Илим адамларнынъ яшайышы бахытлы, къолайлы ве зевкълы олмасына насыл хызмет эте? Шимдики вакъытта илимнинъ енъишлери акъкъында икяе этингиз.

¹ олды ибрет — нумюне олды

МЕМЕТ НУЗЕТ

(1888 – 1934)

Мемет Нузет 1888 сенеси Кезлев этрафында ерлешкен Айдаргъазы коюнде барлыкълы къорантада догъды. Кой мектебини битирген сонъ Кезлев медресесинде, сонъра Багъчасарайда «Зынджырлы медресе»де окъуды, намлы оджалардан бильги ве тербие алды.

Мемет Нузет балалыкътан халкъ агъыз яратыджылыгына авеслене. Чокътан-чокъ йырлар, чынъ ве манелер, аталар сёзлери, масал, эфсане, риваетлерни эзберден биле. Бу онынъ ичюн буюк мектеп олды. Халкъ яратыджылыгына авеслиги келеджекте онынъ шаир олмасына да себепчи олды.

1905 сенеси Мемет Нузет Русие бойлап сеяаткъа кете. Мусульман халкълары яшагъан ерлерде чокъча булуна, оларнынъ яшайышынен таныш ола. Бир къач вакъыт Уфа шеэриндеки медреседе окъуй. Къырымгъа къайтып кельген сонъ омрюнинъ сонъуна къадар Къырым койлеринде оджалыкъ япа.

Мемет Нузетнинъ ильк шири «Терджиман» газетасында 1912 сенеси басылды. Шаир озюнинъ шиирлеринде ве икяелеринде къырымтатар халкъынынъ яшайышыны, урф-адетлерини акс этти. Онынъ эсерлери халкъ тилинде язылгъандыр. Мемет Нузет халкъ тилини ве зенгин агъыз яратыджылыгыны терен ве темелли бильген шаирдир.

Мемет Нузет балалар ичюн де чокъ меракълы шиирлер язды. Кой мектеплеринде чалышкъанда, балаларгъа багъышлап язгъан шиирлери ве икяелерини оларгъа окъуй эди. Мемет Нузетнинъ шиирлери ифадели, зевкълы, кимериси исе кулькюли, юмористик шекильде язылгъандыр. Онынъ зенгин яратыджылыгы окъула ве огрениле.

сеяат — кезинти (*украиндже*: мандрівка, подорож)

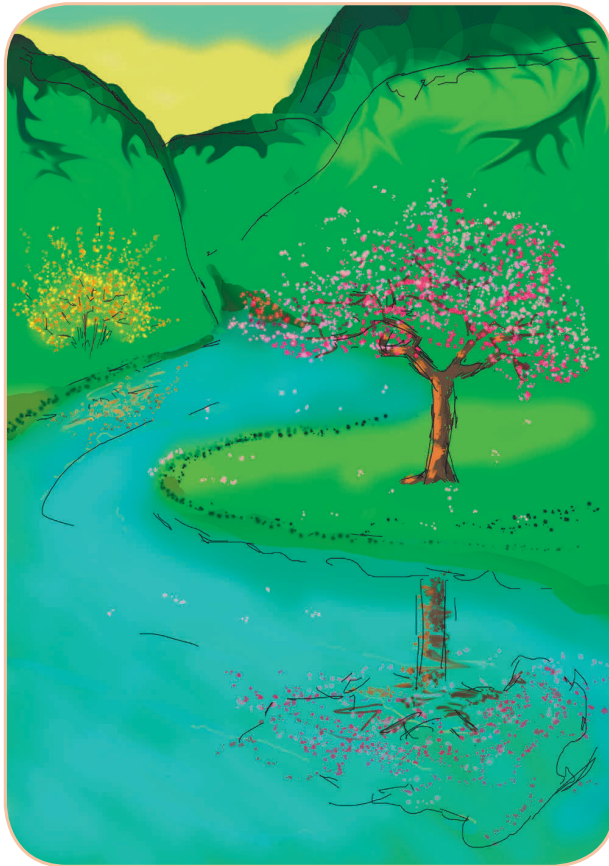
акс этти — косьтерди, ифаде этти

ОЗЕН

Талгын акъып, узакълардан келем мен,
Чокъ ер корем, чокъ да шейлер билем мен.
Айдын кунълер, пек къаранлыкъ геджелер,
Йылдызчыкълар сувны менден ичелер.

Багъчалардан, дерелерден отем мен,
Чечеклернинъ алын сорап, кетем мен.
Мени коръсе, эп чечеклер ачалар,
Къарылгъачлар, бетим сыйпап, къачалар.

Балачыкълар менде балыкъ туталар,
Сувсагъанда сувумдан да юталар.
Яшлар, къызлар, мени бойлап, юрелер,
Ашап, ичип, зевкъ-сефалар сюрелер.

талгъын — яваш
айдын — ачыкъ, кунешли
отем — *мында*: кечем

1. Озен инсан киби озю акъкъында окъуйджыларгъа икяе эте. Бу насыл ифаделик вастасыдыр? Не ичюн шаир бу тасвирий вастаны къуллана?

2. Озен озю акъкъында нелерни икяе эте? Озен онынъ ёлунда расткельген осюмликлер, айванлар, инсанларгъа не бере?

3. Сиз озенлерни не ичюн севесиз? Озенлер инсанларгъа не бере? Къырымда насыл белли озенлер бар? Оларнынъ адларыны язынъыз ве харитада оларны тапынъыз.

Севимли озенинъиз акъкъында шиир язынъыз.

Сиз бегенген бир де-бир табиаат манзарасынынъ ресимини япынъыз.

АНА ИЛЕ БАЛА АРАСЫНДА

А н а:

Бу китапны ким йыртты?

Б а л а:

Абу элим.

А н а:

Не шай эттинъ, я балам? А, гузелим?
Китапны ич йыртмазлар, тек окъурлар,
Окъугъанлар гуллердайын къокъурлар.
Я бу череп не олды?

Б а л а:

Авдарылды.

А н а:

Я о джамгъа наптынъ сен?

Б а л а:

Шай къырылды.
Пенджеренден къолларым джамгъа етти,
Мени корип, череп де тайды кетти.

Ана:

Я долапны ким ачып, кѳанфет алды?

Бала:

Элим алды, кетирип (*аггызыны косътере*) мында салды.

Ана:

Ялан, ялан! Кѳабаат козьлеринъде,
Янълышлыкъ бар, балайым, сѳзлеринъде.
Я бу хошаф не олды? Айт, корейим.

Бала:

Аггызым эткен, анайым, мен бильмейим.

Ана:

Кѳабаатынъ чогъала¹, тургъан сайын,
Мен бир бала коръмедим ич сендайын.
Козюнъ коръген, эль алгъан, аякъ юрьген,
Хошаф, кѳанфет зевкъыны аггызынъ сюрген.

Бала:

(*Анасынынъ кѳуджагъына атылып*)
Бакъма козьге, анайым, тийме кѳолгъа!
Багъышлайыкъ оларны, биз бир ёлгъа!
Энди бир даа козь коръмез, кѳол да тутмаз,
Бизден изин олмаса², агъыз да ютмаз.

череп — чечек сачылгъан бардачыкъ (савут)

долап — дивар ичинде кѳапакълы рафлар

беян ола — ачыла, корюне

тазир — насиат, огют

1. Япкъан кѳабаатларындан озюни акъламакъ ичюн, бала насыл айнеджилик уйдура? Бу уйдурмаларда баланынъ насыл олгъаны беян оламы?

2. Анасы баланы тазирлегенде, насыл охшайыджы сѳзлерни кѳуллаана?

3. Анасынынъ тазирине бала насыл джеваплана? Ана иле бала арасында насыл дуйгъулар олгъаныны коремиз? Джевапларынъызынъ шиирнинъ сатырларынен исбатлангъыз.

¹ чогъала — чокълаша, арта

² изин олмаса — разылыкъ олмаса

НОМАН ЧЕЛЕБИДЖИХАН

(1885 – 1918)

Номан Челебиджихан, кырымтатар халкынынъ садыкъ ве улу огълу, 1885 сенеси Джанкой якъынында ерлешкен Сонакъ коюнде догъды. Кой мектебини битирген сонъ Номан Акъчора ве Багъчасарайдаки Зынджырлы медреселеринде окъуй. Сонъра Номан Челебиджихан окъувыны Тюркиеде, Станбул университетинде девам эте.

Бу девирде чокъ кырымтатар яшлары Тюркиеде окъуйлар. Олар Истанбулда «Ватан» адлы гизли джемиетни тешкиль этелер. «Ватан» джемиетининъ азалары Номан Челебиджихан ёлбашчылыгъында Къырымны Русие зулумындан къртарув ве миллий мустакъиль девлетни мейдангъа кетирюв ичюн курешке азырланалар.

1912 сенеси Номан Челебиджихан, Тюркиеде окъувыны битирип, Къырымгъа къайтып келе. Озюнинъ якъын досту Джафер Сейдаметнен бирликте Къырымда кырымтатар миллий девлет къррулыш арекетининъ программасыны тизе.

1917 сенеси инкъиляптан сонъки кърсанбалы девирде Номан Челебиджихан миллий арекетнинъ башында тура ве биринджи миллий Къррултайны азырлав ве кечирюв ишлерине ёлбашчылыкъ япа. Шу йылы олып кечкен Къррултайда, Номан Челебиджихан Къырым миллий укюметининъ башы оларакъ сайланды.

Номан Челебиджихан истидатлы шаир эди. Онынъ «Ант эткенмен» шири кырымтатар халкынынъ гимнине чевирилди ве бугунъ де озь мустакъиллиги ичюн курешкен халкымызнынъ рухуна рух, кърветине кървет кършмакъта.

1918 сенеси январь айынынъ сонъларында къртургъан большевиклер Номан Челебиджиханны якъаладылар. Февраль 23-те Акъяр тюрмесининъ азбарында кършунлагъан сонъ, джеседини Къара денъизге котерип аттылар. Къырымтатар халкынынъ садыкъ огълу, атешин курешчи озь халкынынъ азатлыгъы огърунда эляк олды.

Февраль 23 куню кырымтатар халкынынъ тарихында даа бир къара кунь олып кълды. Эр йыл бу куньде Къырым джамилеринде Челебиджиханнынъ рухуна дуалар окъула. Джемаат мейданларда топланып, онынъ хатырасына багъышлангъан мерасимлер кечире.

Дерсликке кирсетильген «Къарылгъачлар дуасы» серлевалы икяесинде Челебиджихан озюнинъ балалыкъ ве осьмюрлик йылларыны хатырлап, эм зевкълы, эм гъамлы теэссуратларыны тасвир эте.

зулум — зорбалыкъ

мустанкъиль — сербест, бир кимсеге бойсунмагъан

мерасим — тедебир

теэссурат — хатырасында кългъан адиселер

КЪАРЫЛГЪАЧЛАР ДУАСЫ

(икяе)

(къыскъартылгъан)

I

Он дёрт яшында эдим. Атларны пек севердим, окъумадан къачар, джылкъыгъа чапардым; джылкъыда бир ат корьдимми, бир аркъан атар, тутар, ялынына япышыр, джуген салар, минердим! Асав¹, арслан киби кълкъар, энер, сычрарды... Асав урькер, фышкъырырды, башыны кениш мейдан чёллерге чевирир, ешилъ тюзем орюшлерде оськен сары чечеклер, лялелер, гелинджеклер, мондалакълар туякъларынынъ алтында эзилер, соларды. Сонъра ёрулыр, терлер, яваш-яваш ятышыр, алышыр, къамчыдан анъламагъа башларды.

Кой мектебине пек коп къатнадым. Бу къаранлыкъ, джампик² бала зинданына кой балалары къатнар эдик. Мектепке къушлукътан³ бурун кетер, кеткенде эпимиз бирер парча экмек алырдыкъ, экмекке аналарымыз тазе кубудан бираз май, безз джылкъы къаймакъ ягъы сурерди. Буну уйле вакъты дагъындыкъта⁴ ашардыкъ. Уй-леге къадар кой мектебининъ эски, делик кийизлери, къасырлары устюнде къарылгъач явруларыдайын тизилер, тиз чёкер, отурырдыкъ. Сабакълар огюмизде, япракълар ачыкъ, козьлеримиз юкъа-

¹ асав — минильмеген ат

² джампик — алчакъ

³ къушлукъ — саба ве уйле арасы (вакъты)

⁴ дагъындыкъта — тенеффюсте

рыда. Чатыгъа юва ясагъан къарылгъач палапанларыны саярдыкъ. Къачан къанатланаджакъ, учаджакъ, дуаларыны окъуйджакълар?.. Буны биз билир, бир-биримизге анълатырдыкъ. Учкъан сонъ дердик: «Истедиклери къадар гезеджек, куледжек, ойнайджакълар; ойнаша-ойнаша, авелене-авелене коклерге, булутларгъа, ышыкъларгъа юкселеджеклер!» Оларны эпимиз кунълердик...

«Вельмурселят» суресини окъугъанда, оджа енгем буны бизге де огреткен, бу къарылгъачлар дуасыдыр деген эди. Буны аман эпимиз огрендик, эзберледик.

Биз сабакъларымызны эджалар, агълар, таякълар астында эзберлер экенмиз, къарылгъачлар мектебин делик джамсыз пенджересинден кирер, рафларгъа къонар, явруларына бакъа-бакъа, къувана-къувана дуасыны окъур, кучюк, йымшакъ, сары гъагъалы палапанларына да огретир, севе-севе, эджасыз, таякъсыз огретирди. Бизлер де огрендик. Бу гузель, севимли къарылгъачлар окъугъанда, бизлер де джанымызман, къулагъымызман динълер, динъледиктен сонъ эпимиз севинир, окъурдыкъ. Кимерде къарылгъачлар окъур, биз сусар, динълердик.

ДЖЫЛКЪЫ (ЙЫЛКЪЫ) — ат сюрюси
ЯЛЫН — атнынъ бойнундаки сачлары
ОРЮШ — отлакъ
САБАКЪ — *мында:* китап, дефтер
ЧАТЫ — таван агъачлары
ПАЛАПАН — къарылгъач балалары

1. Икяеджи йылкъыда, орюштеки зевкълы кунълерини насыл тасвир эте?
2. Мектеп ичинде юва къургъан къарылгъачлар не ичюн балаларны меракъландыра эдилер? Оларны сейир эткенде, балалар нелерни тюшюне эдилер?
3. Мектеп бинасы насыл эди?
4. Талелелер окъув кунюни насыл кечире эдилер?
5. Балалар сербест учкъан къарылгъачларны не ичюн кунълер эдилер?
6. Не ичюн икяенинъ серлевасы «Къарылгъачлар дуасы»?

Табиат сизге насыл тесир эте? Сиз яшагъан ердеки табиат левхаларыны сёзлернен, сонъра ресимде тасвир этинъиз.

II

Рушдие¹ дедилер, бир мектеп ачылды, эшиттим, къоркътым, тюшюндим. Мектеп, эбет, мектеп...

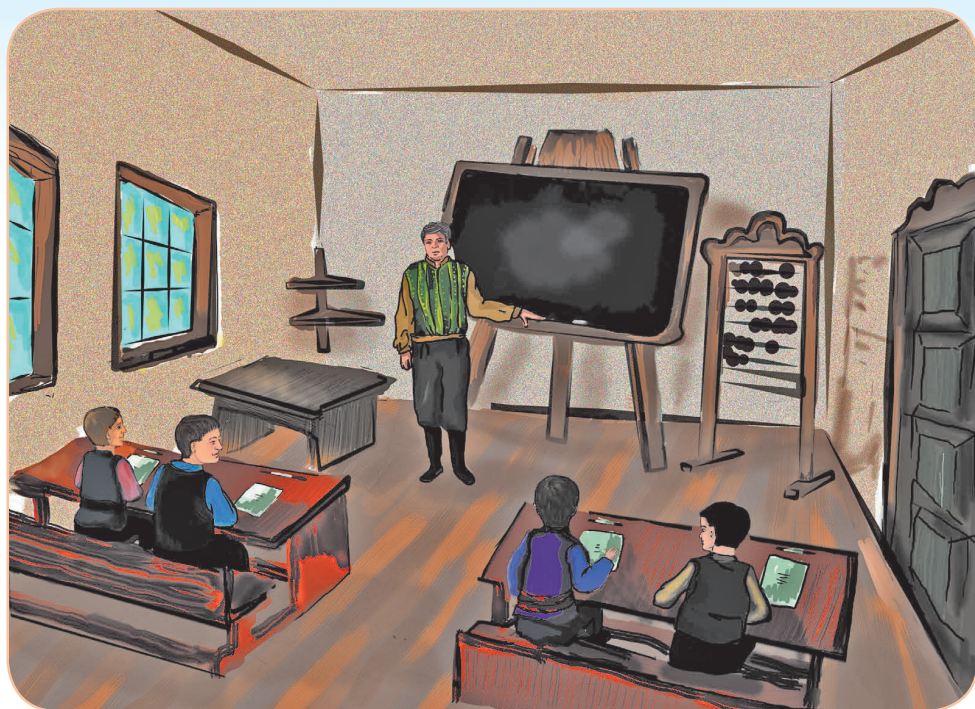
Рушдиеге мени де яздырдылар... Кой балалары текрар топландыкъ. Девелерни, къойларны башкъа чобанларгъа ташладыкъ; чёллерден, сюрюлерден, безяз памукъ къозулардан айрылдыкъ.

Мектебин буюк, чифте къанатлы, акъ боялы къапуларындан ичери кирдик. Кирдигим заман юрегимде бир енгиллик, бир къуванч дуйдым. Юксек, безяз бир бина, кениш, буюк пенджерелерден парыл-парыл ышыкълар тёкюле эди. Сыралар² сыра-сыра тизильген, къаршыда къара, япакъ, эки туякълы бир тахта тура эди. Къара къалпакълы, къырмызы бетли бир йигит джуре, кезине: джурьгенде сёйлей, окъуй, окъута, анълата эди.

Бу рушдиенинъ баш оджасы эди. Эртеси куню эпимизге бир бичимде урбалар кестирди, янъы-янъы гузель къагъытлы китаплар берди. Къалем, дефтер, бор дагъытты. Эм окъута, эм яздыра эди. Кимерде къара тахтагъа чыкъара, бизге эр тюрлю окъувларны

¹ рушдие — орта мектеп

² сыралар — *мында:* ралелер

бу кениш къара тахтада окъута, огрете эди. Бираз окъутыр, сонъ ойнатыр, тынышландырырды. Оюн ичюн мектебин гузель, темиз, сары къумларман безенген кениш бир багъчасы бар эди. Багъчада кунешнинъ сыджакъ, алтын нурлары арасында чапар, сычрар, салынджакъ тепер, топ ойнардыкъ. Оджамыз да ойнарды. Бизге бильмедигимиз, корьмедигимиз оюнлары огретир, ойнамагъа алыштырырды. «Яшамакъ – ойнап онъмакътыр», – дерди. Эпимиз кулер, ойнар, ойнай-ойнай ёрулыр, терлер, безердик. О заман: «Айды, мектепке!» эмрине къувана-къувана, севине-севине окъумагъа башлардыкъ.

Оджамыз бизни север, охшар, окъутыр, окъуткъанда биз язар, динълер, джан къулагъымызнен динълердик. Биз шимди оджамыздан къоркъмаз, оны севердик. Сабакъларымызны севе-севе окъур, огренирдик. Эсап, тарих, эндесе, джогъграфия огрендик. Тарихтан темелимизни, союмызны, буюк аталарымызны, эски татарларны таныдыкъ. Джогъграфия бизге отурдыгъымыз, ойнадыгъымыз, яшадыгъымыз топракъларын, кездигимиз къулан чёллерин кенарларыны огретти. Чагълая-чагълая, юварлана-юварлана акъып кеткен чайырларны, озенлерни, толкъунлана-толкъунлана, копюрген,

ташкъан денъизлерни... денъизлернинъ теренлигини, дагъларнынъ буюклигини огретти... Яраданнынъ¹ буюклигини огретти.

Биз шимди эм окъуй, эм ойнай эдик. Ойнай-ойнай, къувана-къувана яшай, огрене эдик. Окъудыгъымызны анълай, биле, биль-дигимиз ичюн оджамызны пек севердик. Сонъра бабаларымызны, аналарымызны севе, башкъа бир бильги, башкъа бир дуйгъуман севе эдик. Китапларымызны севердик.

Къалем, къагъыт, тебеширимизни² севе, сыраларны севе, къара тахтаны биле севе эдик. Мектепнинъ багъчасыны севе, бутюн кою-мизни, кой татарларыны севе эдик...

Бильгенден, анълагъандан, таныгъандан сонъ ташларны, чайыр-ларны, бутюн дюньяны севе эдик!..

эндесе — геометрия

чайыр — экин ве багъ-багъча ичюн къоралангъан ер

1. Янъы мектепни Челебиджихан насыл тасвир эте?
2. Эски мектепке коре Рушдие мектебинде насыл янъылыкълар олды?
3. Рушдие мектебинде талелелер окъувгъа, оджаларына насыл бакъа эдилер? Оларнынъ мунасебетлери насыл денъишти?
4. Не себептен талелелер гонъюллеринде севги дуйгъуларыны сезе эдилер?

III

Сонъки яз эди... Кузьнинъ яланджы кунеши куле эди. Узакъта къара къаргълар къалын къаба давушларыман къычкъыра эдилер. Чечеклер, солукъ япракълар сараргъанды. Коклерге, бошлукъларгъа узангъан мавы дагъларнынъ мунарлы башларында къара булутлар къайнаша эди.

Ава сувукъ... Сувукъта бузлагъан, кучюк къушчыкълар, сыйырчыкълар багъчада, агъачларда джыйылгъанлар, сессиз-солукъсыз оте эдилер.

Мектепке кирдим. Киргенде мектепни, сыраларны, дуварларны, эр ерни, эр кошени мунъ коръдим. Оджа далгъын-далгъын отура эди. Бенъзи солукъ,³ козьлери ренксиз, тюшюне, тасалана эди. Янында эсмери, сакъаллы бириси бар эди. Бу къады эди. Отурдыгъы ерде къыбырдады, бир къагъыт чыкъарды, оксюрди:

¹ Ярадан — Алла-Тааля

² тебешир — бор (*украиндже*: крейда)

³ бенъзи солукъ — юзю гъамлы

— Буюклерден эмир вар: татар тили окъутылгъан мектеплер къапатыладжакъ...

Эр ер тынды, эпимиз индемей эдик. Мектеп бир дженазе эвине ошагъан эди. Эр ер къара, бош. Кимсе бир шей айтмай эди; ялынъыз багъчада бир къарылгъач кесик-кесик дуасыны окъуй эди.

Кучюк, гузель козьлеримен бутюн аркъадашларым къадыгъа бакътылар. Сувукъ, тонукъ, агълагъан бакъышларман къадыны, буюклерни къаргъай эдилер.

Сонъра оджа къавий, тик омузларыны котерди, аякъкъа къалкъты, къарыкъ, титрек бир сесмен:

— Къардашларым! — деди. — Сизге мен сонъки дерсими де айтайым. Сиз баба ве анангъызны, Яраданынгъызны северсенгъыз, татар тилини де сеvingиз...

Даа айтаджакъты, сеси битти, нефеси тыкъылды, богъукъ-богъукъ лафлары дудакълары арасында оле, эшитильмей эди. Агълагъаныны бизден сакъламакъ истеди. Сакълады. Къанлы козь яшларыны юрегине акъытты. Мен агъламакъ, бу буюк татарнынъ бойнуна сарылып козь яшлары тѣмек, бошанмакъ истей эдим.

Мектептен чыкътыкъ, къады эфенди мектебин беяз, лекесиз къапысына бир къара килит урды, кетти...

Бутюн балалар агъладылар. Агълагъанда мен козьлеримден бир тамла яш акъытмай эдим. Мен шимди урмакъ, девирмек, эзмек, еньмек... мектепнинъ къапусына асылгъан агъыр къара килитни къопармакъ, атмакъ истей эдим. Къопармакъ бойнумнынъ борджу олсун дий эдим...

Дамарларымдаки къара къанлар копюре, козьлерим къарара, къулакъларымда юреклерге къоркъу берген угъултылар эшите эдим, бусана эдим ...

сыйырчыкъ (сыгъырчыкъ) — къуш (*украиндже*: шпак)

мунъ — гъам, къасевет

къады — дин хадими

эмир — къарар, буйрукъ

тонъмакъ — ушпомек

1. Икяеджи сонъки кузьни насыл тасвир эте? Не ичюн этрафтаки табиат онъа гъамлы, мунълу олып корюне?
2. Бир кунъ мектепке киргенде, о, оджасыны насыл алда коре?
3. Къады насыл къара хаберни кетирди?
4. Не ичюн мектепте тарих, эсап, джогърафия фенлерини окъутмагъа разылыкъ бермей эдилер? Кимлер разылыкъ бермей эди?
5. Мектеп къапатылгъан сонъ, оджа талебелернен насыл сагълыкълашты? Балалар насыл алда къалдылар? Икяеджини насыл дуйгъулар сарып алды? Балалар не ичюн агълайлар?

Къанлы козьяшларыны юрегине акъытты джумленинъ мана-сыны анълатынъыз. Мектебинъиз акъкъында икяе язынъыз.

Не ичюн девлет бойле гузель мектепни къапатув къарарыны чыкъарды? О девирде девлет башында кимлер тура эди? Шимдики девирде девлет мектеплерге насыл бакъа? Сизинъ мектебинъизде йыл йылдан насыл эйи денъишмелер ола? Мектеп сизге не бере? Мектебинъизде насыл меракълы тедбирлер кечириле? Сиз сыныфынъызнынъ ишлеринде иштирак этесинъизми? Сиз мектебинъизде насыл янъылыкъларны коръмеге истер эдинъиз? Сиз мектебинъиз ве сыныфынъыз гузель ве ярашыкълы олмасы ичюн нелер япасынъыз? Мектебинъизде къырымтатар талебелери эписи ана тилини огренелерми? Къырымтатар тилинде насыл дерсликлер ве китап-лар бар? Сиз ана тили, къырымтатар эдебияты дерслери меракълы олмасы ичюн оджанъызгъа насыл ярдым этесиз?

¹ бусана эдим — *мында*: ичим-багърым ачув тола

АМДИ ГИРАЙБАЙ

(1901 – 1930)

Амди Гирайбай 1901 сенеси Къарасувбазар шеэриндеки Енъисала коюнде догъды. Къарасувбазарда мектепни битирген сонъ бир къач вакъыт, яш олгъанына бакъмадан, Амди кой мектеплеринде чалышты. О, балалыкътан окъувгъа пек авес эди. Бу авеслик оны 1917 сенеси Акъмесджитте ачылгъан янъы Рушдие мектебине алып кельди. Амди янъы мектепнинъ биринджи талебелеринден бири олды.

Мектепни битирген сонъ Амди Гирайбай чешит ишлерде чалыша, чокъ койлерде булуна. Агъыр вакъытта халкъкъа элинден кельген ярдымны япмагъа тырыша эди.

1923 сенеси Амди Гирайбай Тюркиеге кете ве Станбул университетининъ тиль ве эдебият болугине кире. Станбулда о, Къырымнынъ тарихыны огрене ве чокъ меракълы малюмат топлай. 1926 сенеси, окъувуны битирген сонъ, Къырымгъа къайтып келе.

Амди Гирайбай эдебиятнен пек эрте меракъланып башлай. О, даа он эки-он учь яшларында олгъанда, шиир язып башлай. 1915 сенеси матбуатта¹ илькиде онынъ бир сыра шиирлери басылды.

1921 сенеси язгъан «Тайчыгъым» шииринде балалыкъ арзуларыны ифаде эте. О, тез-тез осип йигитлер сырасына кечювни арз эте. Балабан олып, Ватаны огърунда, бахытлы келеджек огърунда курешке къошулмагъа ашыкъа.

Лякин Амди Гирайбайнынъ арзу-истеклери сонъуна къадар ерине кельмеди. 1928 сенеси бефтан ерде тюрьмеге къапатылды. Къырымтатар халкъынынъ садыкъ эвляды, улу шаири Амди Гирайбай Москвадаки Бутырка тюрьмесинде хорланып, мушкюль азаплар чекип, 1930 сенеси эляк олды.

Амди Гирайбайнынъ зенгин эдебий асабалыгъы къалды. Онынъ ифадели, халкъ тилинде язылгъан шиирлери бугунъ де бизге кучь ве рух берелер, халкъымызнынъ келеджеги огърунда курешке, окъувгъа, бильги алмагъа чагъыралар.

¹ матбуатта — газета, журналларда

ерине кельмек — омюрге кечмек
азап — чекишов
эляк олмакъ — ольдюрильмек

ТАЙЧЫГЪЫМ

Меним тайым джийрен къашкъа, къамыш къулакъ, ал аякъ,
Онынъ ичюн бар бир къамчым сапы къатты чум таякъ¹,
Саба сайтын агъам мени тайчыгъыма минсете,
Башын джете, къора бою яваш-яваш джурсете.

Бабам барса базардан бир эгер сатын аладжакъ,
Тепреч² куню о эгерни джоргъа тайгъа саладжакъ,
Минеджек те мен тайымны, кетеджекмен къошугъа,
Чѣльде явлукъ ойнайджакъман аллы-гуллиу пошугъа.

Акышам устю джоргъалатып³ кошок къускъан тайымны,
Сукъландырып къарап тургъан той буюги дайымны,
Киреджекмен кочюрмеден айдамакъдай тикленип,
Ат устюнде онгъа-солгъа къурма джайдай букленип.

Манъа буны огреткен сонъ бабам сыйпай башымны,
«Джигит ол да, кендже огълум, силь меним козьяшымны».
Мен де емин этемен⁴ сонъ: «Ат устюнде олермен,
Батырларман талашырман, джигит борджун телермен».

¹ чум таякъ — кызылчыкъ чубугъы

² тепреч — баарь байрамы

³ джоргъалатып — чаптырып

⁴ емин этемен — сѣз берем

джийрен — сарылы-къырмазы тюс
къошу — ат ярышы
пошу — явлукъ
айдамакъ — батыр

1. Шаир тайчыгъыны насыл сёзлернен тасвир эте?
2. Шаирнинъ козю огюнде насыл зевкълы левхалар джанлана?
О, нелерни арзу эте?
3. Шаир озюнинъ балалыкъ чагъыны насыл дуйгъуларнен хатырлай?
4. Баба нелерге ынджынып, огълуна «...*силь меним козья-шымны*» дей?
5. Огъланчыкъ не ичюн тез-тез балабан олмагъа истей? О, бабасына насыл сёзлер айтып, емин эте? Бу сёзлерни дефтеринъизге язып алынъыз.

1. Шиирде насыл шиве сёзлери расткеле? Оларнынъ эдебий шеклини тапып язынъыз?
2. Шиирде къулланылгъан ифадели сёзлерни ве ибарелерни дефтеринъизге язып алынъыз.

Сиз ким олмакъны арз этесинъиз? Халкъымыз огюнде борджунъызны неде коресинъиз? Сиз насыл зенаатларны зияде бегенесиз? Чешит зенаатлар акъкъында икяе этинъиз.
Ватанына къайтып кельген къырымтатар халкъынынъ огюнде насыл вазифелер тура? Миллий мектеплер, сыныфлар ачылмасы, ана тилимизни сакълав, огренюв — бугунъки кунде эсас меселелер. Сизлер бу ишлерде насыл иштирак эте билесинъиз? Тюшонип, джевап беринъиз.

Ифадели окъумагъа огренемиз

Манаджа токътавлар акъкъында

Токътав ишаретлеринен багълы токътавлардан гъайры манаджа токътавлар да пек муимдир. Эсерни ифадели окъугъанда, айры сёзлер, джумлелер, нутукъ болюклери манаджа токътавларнен къайд этильмеси керек.

Манаджа токътавлар ифадели окъувнынъ муим бир вастасы олып, монотонгъа ёл къоймайлар. Олар къыскъа ве девамлы ола билелер:

- / сызыкъ — къыскъа токътав;
- // сызыкъ — девамлы токътав;
- /// сызыкъ — чокъ девамлы токътав.

Ашагъыда кетирилген парчада манаджа токътавларны бельгилейик:

Меним тайым / джийрен къашкъа, / къамыш къулакъ, / ал аякъ, //

Онынъ ичюн / бар бир къамчым / сапы къатты / чум таякъ, ///

Саба сайтын / агъам мени / тайчыгъыма минсете, //

Башын джете, / къора бою / яваш-яваш джурсете. /// .

Манаджа токътавлар окъувда неге хызмет этелер? Девамына коре насыл оларар?

Ашагъыда берилген шиирде манаджа токътавларны бельгиленъиз. Бельгиленген токътавларгъа риает этип, шиирни ифадели окъунъыз.

ОЗЕН

Талгъын акъып, узакълардан келем мен,
Чокъ ер корем, чокъ да шейлер билем мен.
Айдын кунълер, пек къаранлыкъ геджелер,
Йылдызчыкълар сувны менден ичелер.

Багъчалардан, дерелерден отем мен,
Чечеклернинъ алын сорап, кетем мен.
Мени коръсе, эп чечеклер ачалар,
Къарылгъачлар, бетим сыйпап, къачалар.

Мемет Нузет

XX АСЫР КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

МАМУТ ДИБАГЪ

(1905 – 1942)

Мамут Дибакъ 1905 сенеси Багъчасарайда догъды. О, чокъ йыллар матбуат ишлеринде чалышты. 1938 сенеси илян этильген эдебий конкурста Мамут Дибакънынъ «Концерт» икяеси экинджи ерни къазанды. Бу икяе онынъ эдебияткъа аткъан биринджи адымы эди.

Къыскъа вакъыт ичинде яш истидатлы яzydжынынъ бири-бири артындан икяелери газета ве журналларда басыла. «Эдебият ве культура» журналында Мамут Дибакънынъ «Гизли нишан» пьесасы басыла. Сонъра бу пьеса Къырым девлет драма театринде чокъ кере санагъа къоюла ве сейирджилернинъ севимли пьесасы ола.

Мамут Дибакъ озюнинъ эсерлеринде къырымтатар халкъынынъ тынч омюрини, эмегини, койлерде олып кечкен эйи денъишмелерни меракълы шекильде косьтерди. О, ватанпервер, мераметли, бильгиге, окъувгъа авес, халкъына садыкъ инсанларнынъ сымаларыны яратты. Озю де ойле адамлардан бири эди.

1941 сенеси амансыз дженк башлангъанынынъ биринджи кунюнден Мамут Дибакъ, къолуна сия алып, джебэге кете. Акъярда олып кечкен дешетли урушларнынъ биринде 1942 сенеси эляк ола. Ватанымызнынъ азатлыгъы огърунда эляк олгъан он эки къырымтатар яzydжылары сырасында Мамут Дибакъ да бар. Оларнынъ мукъаддес хатырасы тарихта эбедий къалыр.

Мамут Дибакъ меракълы эсерлер яратты ве кырымтатар эдебиятынынъ осювине кыйметли иссе къошты.

«Балкъуртлар» икяесинде Мамут Дибакъ балкъуртларнынъ башына тюшкен чешит белялар ве фелякетлер акъкъында икяе эте.

Саран ве ачкъозь къаравул балкъуртларгъа хиянетлик япа, оларны къышта ач къалдыра, хорлай ве аджыныкълы алгъа къоя. Балкъуртлар дагъда да чешит беляларгъа огърайлар.

Бахытларына, оларгъа мераметли адам, къуртчу Амет акъай расткеле ве оларны къуртара.

силя — *мында*: тюфек

джебэ — *украиндже*: фронт

азатлыкъ — сербестлик, душмандан къуртулув

мукъаддес — азиз, кыйметли

БАЛКЪУРТЛАР

(икяе)

Таш ёл кенарында саран ве топал бир къаравул яшай эди. Онынъ бир сыгъыры бар эди. Къаравулнынъ къарысы иссе сюттен къатыкъ уюта, пенир кесе, май ясай эди.

Къаравулнынъ эви янында чалы-чырпынен къоралангъан огородчыгъы бар эди. Огородчыкъта о, къартоп, къапыста, балабан сары къабакълар, мысырбогъдай етиштире ве шай этип къышлыгъыны топлай эди.

Лякин къаравул солакъ балы да ашамакъ истеди. Истеди, эм яз битип тургъанда бир сепет балкъурт сатын алды.

Эв этрафында чокътан-чокъ чель чечеклери бар эди. Балкъуртлар чечектен-чечекке учып, аз вакъыт ичинде баягъы бал топладылар.

Топал къаравул балкъурт бакъмагъа бильмесе де, къурт сепетлерининъ кеткен сайын агъырлашкъаныны дуя, балкъуртчы олдым, деп къопая эди.

Кузьде бир кунь, о, башына чильтер бетлигини кийип сепетлерни ачты. Бакъса, не корьсюн — дёрт рамка топма-толу солакъ. Саран къаравул пек къуванды. О, яваштан бир рамканы, онынъ артындан экинджисини, сонъ учюнджи рамканы да чекип чыкъарды. Дёртюнджи рамка солакъны о, балкъуртларгъа къышлыкъ къалдырмагъа истеди. Амма эли бармады¹.

¹ эли бармады — *мында*: кызгъанды, къалдырмагъа истемеди

— Джаным, бу бир зерре къуртчыкъларгъа солакъ балы неге керек? Мен оларгъа энъ яхшысы шекер шербети ясап беририм, — деди де, дёртюнджи рамка солакъны да чекип алды.

Чокъ кечмеден ягъмурлар, сонъ къар ягъып башлады. Сувукътан бузламасынлар деп, къаравул балкъуртларны эви тюбюндеки магъазгъа авуштырды. Къаравул оларгъа шекер шербети бере турса да, балсыз къалгъан балкъуртлар ачлыкътан ве ачлыкътан да зияде магъазнынъ дымлыгъындан пек чекиштилер. Балкъуртлар пусюрликни, агъыр къокъуны, илле дымлыкъны ич де севмейлер. Дым магъазда оларнынъ ярысындан чокъу яшап оламады.

Амма топал къаравул бутюн къыш бою солакънен чай ичип кейфленди ве эки сепет балкъурт даа алмагъа азырланды.

Лякин бааръде бахтсызлыкъ олды: къаравул сепетни магъаздан чыкъаргъаны киби, балкъуртлар авагъа котерилип къачмагъа башладылар. Топал къаравул абына-сюрюне оларнынъ артындан чапса да, сызгъырып чагъырса да, балкъуртлар къайтмадылар.

Эшпейи узакъча байыр артында буюк орман бар эди. Балкъуртлар бу ормангъа учып кельди ве озьлерине юва къыдырмагъа башладылар. Олар тереклернинъ арасында баягъы долангъан сонъ, къарт ве къамбыр бир эмен терегининъ устюнде къара бир шей корьдилер. Бу — терек къувушы экен. Балкъуртлар терек къувушына кирди ве оны бегендилер. Балкъуртлар бутюн яз бою юрекнен чалышып номай бал топладылар. Олар: «Терек къувушында олса да, къышта бал ашап яшармыз», — деп севиндилер.

Лякин чалышкъыр балкъуртлар мында даа буюк белягъа огърадылар.

Къарт эменден бираз авлакъта терен бир чукъур бар эди. О чукъурда пек балабан бир аюв озюнинъ уфакъ огъулчыгъынен берабер яшай эди. Олар юкълагъанда чукъурдан сыджакъ був чыкъа ве балабан аювнынъ хырылтысы эшитиле эди. Уфакъ аювчыкъ хырылдамай эди.

Бир кунь балабан аюв аш къыдырмакъ ичюн кетмеге азырланды. О, огъулчыгъына:

— Бакъ, къобадан чыкъма сакъын. Къашкъырлар сени тутып таларлар, — деди. Аюв шай деди де саллана-саллана кетти.

О, къалын тереклер арасында козьден гъайып олгъаны киби, уфакъ аювчыкъ къобадан чыкъып чапа-чапа кетмеге кетти. О, орманны чокъ вакъыт доланды, сонъ бирден къулагъына балкъурт

вызылдысы кельди. Балкъртурлар о якъ бу якъ уча, терек кървущына де кире, де чыкълар.

Аювчыкъл аман къртур эменге якълашты. Онынъ бурнуна шу дакъкъасы бал къркъусы урды. Аювчыкъл озь-озюне: «Бал истейим!» — деп чар-чабик кърмбыр эменге тырмашып чыкълты. Чыкълты да озюнинъ кърыскъа ве юнъюлю ог аягълыны къраранлыкъл деликке сокърмагъла башлады. Терек кървущында теляш кърпты: «Вз-вз-з, вз-вз-з».

Бу арада атик бир балкъртур ачувнен терек кървущындан чыкълып, аювчыкълнынъ бурнуна зээрли инесини бар кучюнен санчты.

Аювчыкъл чыйкъллдап кърчырды, козьлерине къраранлыкъл чекти ве бирден, эменден ашагълы атылып кетти. Ерге о пек къралайсыз тышти ве бир аягълыны кърды.

О учь аякъл устюнде секириклеп, агълай-агълай эвге кърйтты.

Балабан аюв оны энди чокълтан берли беклей эди. Бир даа бакълса, огълулчыгълы келе, амма эм топаллай, эм де агълай.

Балабан аюв ачувнен:

— Санъа не олды? Аягълынъны ким кърды? Бурнунда о насыл шишик? — деп джекирди¹.

Аювчыкъл къртур эмен устюнде балкъртур тишлегенини фъркъллдап фъркъллдап айтты.

Балабан аюв пек океленди² ве окюре-окюре догълру къртур эменге барды.

Балкъртурлар тынчланмай, аля вызылдаша эдилер. Къроркърунчлы джанаварны³ корип, олар даа зияде вызылдаштылар, «вз-з-з, вз-вз-з, вз-з-з».

Аюв оларнынъ вызылдысына кърулакъл асмай, чурюк эменни кърчакъллап алды да, оны шытырдынен ерге йыкълты.

Энди кърарардан зияде ачувлангълан балкъртурлар эписи балабан аювнынъ устюне атылдылар. Лякин оны тишлеп оламадылар: аювнынъ бутюн тени ве бети къралын ве серт юннен кърплы эди, бурнунынъ териси исе аякълкърпа гоню киби кърас-къратты эди.

Кучъюлю аюв сюйрю тишлери ве тырнакълларынен кървуш эменни парлап, бутюн балны алды ве саллана-саллана къробасына кърйтты.

Артыкъл кузь эди. Балкъртурлар эм ач, эм ювасыз къралдылар. Энди не япсынлар? Олар юксек бир терек устюне къронып, чокъл вакълыт вызылдашты, сонъ кърара булутчыкълдай топнен учып кеттилер.

¹ джекирди — ачувлы кърчырды

² океленди — ачувланды

³ джанавар — йыргыджы айван

Дагънынъ артында шалфей тарласы бар эди. Яз вакъты бал-къуртлар анда барып шалфей чечегинден бал топлай тургъан эдилер. Шимди олар кене шалфей чёлюне тараф кетти ве уча-уча, тап сонъ, койнинъ четинде бир армут терегине къондылар. Олар яныкълы-яныкълы вызылдай, санки агълай ве ярдым истеп ялвара эдилер.

Терек пытагъында балабан бир къумрал къалпакъ¹ киби асылы тургъан балкъурт обасыны эр кестен эвель уфакъ бир балачыкъ

¹ къумрал къалпакъ — къаверенки тюсте къалпакъ

корьди. О: «Балкзурт кчачкбан, балкзурт кчачкбан», — деп чапты. Буны эшиткен балкзуртчу Амет акбай аман етишти¹.

Балкзуртчу шу саат армут терегине келип, балкзуртларны сакътлыкънен пытакътан алды. О, ювасыз квалгбан балкзуртларны янбы тахталардан ясалгбан дюльбер бир эвчикке кбойды ве оларгба чокъ бал берди. Бу бал тышкы саран² къаравул ве тюзтабан аюв тутып алгбан солакъ балы киби квокбулы эди.

магъаз — подвал

дым — серс, сылакъ

эмен — *украиндже*: дуб

кзувущ — терек ичиндеки оюкъ, бошлукъ

теляш — кзоркзу

1. Къаравул насыл яшай эди? О, насыл адам эди?
2. Балкзуртлар къаравулнынъ эвинде не себептен хор олдылар?
3. Не ичюн баарьде балкзуртлар къаравулнынъ азбарындан кчачтылар?
4. Олар узакъ дагда озьлерине насыл юва таптылар? Балкзуртларнынъ арекетлеринде биз оларнынъ насыл олгбанларыны коремиз?
5. Гъарип балкзуртлар дагда насыл белягба огърадылар? Бу белядан олар насыл кзуртулдылар? Оларны аджыныкылы алдан ким кзуртарды?

Сиз балкзуртлар акъкында не билесиз? Олар балны насыл ве неден джыялар? Не ичюн бал пек файдалы ве шифалы сайыла? Бал инсангба насыл файда бере? Сиз, бал джыймакътан гбайры, балкзуртларнынъ инсанлар ичюн нумюне ола биледжек кбайсы чизгилери ве хусусиетлерини уйгун деп саясыз? Сиз насыл тюзюнессиз, адамлар балкзуртларгба насыл мунасебетте олмакъ кереклер? Оларны насыл бакъмакъ, асрамакъ ве айбетлемек керек? Кзуртчылар дикъкъатлы олмалылар, балкзуртларны севиц, мукбайтлыкъ ве урьметнен бакъмалылар. Уфачыкъ балкзуртлар бирлешселер, озьлерини ярамаз адамлардан, чешит белялардан кзорчалай билелер. «Балкзуртлар» икяесинде тасвирленген адисе буны ачыкъ-айдын косътере.

¹ аман етишти — тез-тез кельди

² саран — кызгбанч

ЭШРЕФ ШЕМЬИ-ЗАДЕ

(1908 – 1978)

Къырымтатар халкъынынъ белли шаири Эшреф Шемьи-заде 1908 сенеси Къырымнынъ энъ къадимий шеэрлерининъ биринде – Кезлевде оджа къорантасында догъды. Бутюн тюрк дюньясына намы кеткен улу шаиримиз Ашыкъ Умер XVII асырда бу азиз шеэрде догъды, осьти, иджат этти ве дефн олунды. Эшреф Шемьи-заде улу шаирнинъ издеши оларакъ, Кезлевнинъ шаныны сакълады.

Эшреф Шемьи-заденинъ балалыгъы ве осьмюрлик деври Кезлевде кечти. О, он учь яшында олгъанда, бабадан оксюз къала. Балабан къоранталары чокъ хорлукъ чеке. Кезлевде орта мектепни битирген сонъ Эшреф Акъмесджитте окъувыны девам эте. 1930 сенеси исе Москва кинематография институтынынъ сценарий боллогине кире. Институтны битирип, Къырымгъа къайтып келе ве «Козбайдын» журналында чалыша. Бу девирде Эшреф Шемьи-заде белли языджы, алимлернен: Бекир Чобан-заде, Абдулла Ляtif-заде, Умер Ипчи, Мемет Нузет ве дигерлеринен корюше ве якъындан таныш ола. Бу корюшювлер онынъ хатырасында эбедий из къалдыралар ве терен тесир этелер.

Эшреф Шемьи-заденинъ биринджи шиирлери басылгъанда, он беш яшында эди. Лякин Эшреф докъуз-он яшында олгъанда, шиир язып башлай. Балалыкъ шиирлерини кимсеге косътермей, сакълай эди. Бу шиирлер онынъ биринджи мектеби олып къалдылар.

Эшреф даа осьмюр олгъанда, байрамларда, джыйын ве дервизаларда яшлар арасында булунып, халкъ йырларыны, чынъ ве манелерни, масалларны меракънен динълей эди. Буюген сонъ Эшреф Шемьи-заде халкъ яратыджылыгъыны топлай ве огрене. «Мен шиир язмакъны халкъымыздан огрендим», – дей эди о. Энъ къыйметли эсери «Аслыхан» дестаны халкъ эфсанеси эсасында язылгъандыр.

Эшреф Шемби-заде чокъ шиирлер, дестанлар язды. Халккымызнынъ джесюр кызы Алимэ Абденнанова акъкында «Алимэ» дестаныны яратты.

къадимий — пек эрте заманда, эски девирде
дефн олунды — комюльди

ГЕДЖЕ

Къазмер кунеш авушты
Баты эвине,
Лейлясына къавушты
Куле, севине.

Назик далгъа чынъ айта,
Къальп окесинен.
Янгъызларны мугъайта
Мунгълу сесинен.

Геджелик денъиз орътюнди
Орме шалыны,
Къучагъына ясланып
Ёргъун ялынынъ.

Сонъ чевирип сесини,
Къайтарма чала.
Мевзусыны курешли
Омюрден ала.

Оргалыкъ шенъ,
Йылдызлар сувны опелер.
Айны алып ортагъа
Къоран тепелер.

Мен дингълейим, о йырлай,
Ильхамым ойнай.
Ильхамыма эш ола,
Лимон бетли ай.

Уфукъта бир кок булут
Пайнозю гезе.
Тынч гедженинъ рухунда
Гузеллик сезе.

Уйрюлелер, учалар,
Сувгъа далалар.
Коп оюндан ёрула,
Тыныш алалар.

Далгъа суса, ай бата,
Йылдызлар сёне.
Ильхамым да шай этип,
Шиирге дёне.

ёргъун — болдургъан; талгъан
мунгълу — гъамлы
уфукъ — ернен кокнинъ къошулгъан ери
ильхам — рухий котеринклик
оке — ачув

1. Гедже левхасыны тасвир эткен дёртлюклерни тапып окъунъыз.

2. Гедже левхасы шаирнинъ гонълюнде насыл дуйгъуларны догъура?

3. *Кунеш, денъиз, булут, далгъа, ай* ве *йылдызларнынъ* арекетлерини шаир насыл инсан арекетлерине ошата?

1. *Ильхамым да шай этип, шиирге дёне* сатырларнынъ манасыны насыл анылайсыз?

2. Ашагъыда берильген сёзлерге синонимлер тапып язынъыз: *ясланып, шенъ, сезе, мунълу, ёрула, дёне.*

Джанландырув акъкъында

Эшреф Шемьи-заденинъ «Гедже» шииринде пек меракълы сатырлар бар: *...денъиз орътюнди оръме шалыны; Йылдызлар сувны опелер; Айны алып ортагъа Къоран тепелер...* Денъиз, ай, кунеш, йылдызлар джанлы, инсанлар киби тасвирленелер.

Табиатны ве неснелерни джанлы киби тасвирлев усулына джанландырув дейлер.

Джанландырув эсернинъ тилини зенгинлештире, онынъ ифадели ве тесирли олмасына хызмет эте.

Джанландырув масалларда, эфсанелерде, тапмаджаларда, шиирлерде кенъ къулланыла.

АКЪШАМ ДЕНЪИЗ ЯЛЫСЫНДА

Мавы кок денъизнинъ тосюмен къарышып,
Сынъырсыз уфукътан сувунмакъ истей.
Айнынъ мор шавлеси, далгъаман барышып,
Мудавмет денъизде джувунмакъ истей.

Этекли булутлар манолий гулюдай,
Кедайгъа корюнемей ачылмакъ истей.
Окели толкъунлар опкъын дагъ селидай,
Фышкъырып, копорип сачылмакъ истей.

Шуньгъчюн бу гедже, табиат сырларын,
Севдалы юрегим анъламакъ истей.
Къалемим уджундан тѣкюльген йырларын,
Федакяр яшлыкъкъа чынъламакъ истей.

1. Акъшам денъиз левхасы шаирге насыл олып корюне?
2. Шиирде къулланылгъан къыясларны ве эпитетлерни къайд этинъиз.
3. Денъиз левхасы шаирге насыл тесир эте?

Денъиз левхасынынъ ресимини япынъыз.

ЮСУФ БОЛАТ

(1909 – 1987)

Юсуф Болат 1909 сенеси Къырымнынъ энъ дюльбер кошесинде, Алуштада, фукъаре къорантада догъды. Башлангыч мектепни битирген сонъ техникумда окъуй, сонъра Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болугине кире ве оны мувафакъиетнен битире.

Юсуф Болат балалыкътан эдебиятка авеслене, гизлиден шиирлер яза эди. Къырымнынъ дюльбер табиятыны, Алушта этрафындаки эфсаневий ве айнуурлы къоджаман къаяларны, дагъларны, сынъырсыз Къара денъизни сейир этип, Юсуф зевкълана, эеджанлана ве хаялларгъа дала эди. Бу дуйгъуларны шиирлеринде ифаде этмеге тырыша эди. Хусусан, баарьде эр ер ешерип, чешит чечеклер ачкъанда, онынъ гонълю тувгъан юртуна севги дуйгъуларынен толып-таша эди. О, бойле дюльбер диярда догъып яшагъанына къувана эди. Алуштанынъ къаршысында мас-мавы олып корюнген, уджсуз-буджакъсыз Къара денъиз оны айрыджа озюне тарта эди. Юсуф бу аджайип манзарагъа бакъып тоялмай эди. Къыш айларында ялыгъа чыкъып Къара денъизнинъ ачувлы бир девдай ялыгъа атылгъаныны, юксектен-юксек далгъаларнынъ дешетли-дешетли къаяларгъа, ташларгъа урунгъаныны къоркъу ве айрет иле саатларнен сейир эте эди. Бу манзара Юсуфнынъ тасавурында, хаялында эбедиен къалды.

Юсуф Болат буюген сонъ озюнинъ эсерлеринде Къырымнынъ аджайип табиятыны, Къара денъизни тасвирледи. «Арзы къыз» эфсанеси эсасында Ю. Болат «Арзы къыз» пьесасыны язды. Али-баба эфсаневий Къырым дюльбери Арзыны ялыдан алып къача. Арзы исе ватан асретлигине даянып оламай, озюни денъизге ата ве эбедий сув анасы олып Къара денъизде яшай. Чокъ йыллар девамьнда Юсуф Болат халкъ агъыз яратыджылыгъыны топлай ве огрене. О, чокътан-

чокъ чынъ ве манелер, аталар сѣзлери, айтымлар, риваетлер, эфсанелер, масаллар толады ве неширге азырлады. Озюнинъ яратыджылыгъында Ю. Болат халкъ агъыз яратыджылыгъындан кенъ файдалана. Бу дерсликке кирсетилген «Туфанда къалгъан къой сюрюси» икяеси де халкъ риваети эсасында язылгъандыр. Юсуф Болат халкъ риваетлерини, эфсанелерни озюндже терен ишлеп, яраштырып, ифадели тильнен язды. Демек, ана тилимизни яхшы бильмек ичюн, онынъ сѣз зенгинлигинден файдаланмакъ ичюн, халкъ агъыз яратыджылыгъыны терен огренmek керек.

Юсуф Болат белли къырымтатар язиджысы. Онынъ эдебий яратыджылыгъы къырымтатар эдебиятында муим ер алды.

айнурлы — аджайип

дияр — мемлекет

дешетли — къоркъунчлы

эбедиен — даима, омюрининъ сонъуна къадар

муим — эмиетли, керекли

ТУФАНДА КЪАЛГЪАН КЪОЙ СЮРЮСИ

(икяе)

Чобан Асанны билесизми? Бильмесенъиз, динъленъиз. Чобан Асан Алим айдамакънынъ¹ досту, Аванес агъанынъ² чобаны, Къарабий яйлянынъ лячини эди. Эй-эй, онъа нафиле Лячин Асан демегенлер.

Лячиннинъ йигитлиги бир тарафта турсын, озю де ай киби айдын, гуль киби коръгем, далфидан бойлу, пост мыйыкълы бир бойдакъ экен. Йигит-йигит олмаса, дѳрт пара койнинъ дживан-къызлары юкъуларыны джояр эдилерми, нафиле ах-вах чекер эдилерми? Чеккенлер амма, бизим бойдакънынъ кокрегиндеки джюзданларындан, янбашындаки кумюш саплы къамасындан, аякъларындаки къатранлы чызмаларындан башкъа бир шейи олмагъан. Бир шейсизге ким къыз берир? Къыз алмакъ ичюн джиез керек, джиез ичюн акъча керек. Я акъчаны лячин Асан къайдан алсын? Осъмюрлигинде богъаз

¹ Алим айдамакъ — XIX асырнынъ биринджи ярысында чар забитлерине, мырза ве байларгъа къаршы амансыз куреш алып баргъан халкъ къараманы

² Аванес агъа — Иван Константинович Айвазовский. О вакъытлары Кефедде яшагъан мешур рессам, къырымтатарлар онъа буюк урметнен Аванес агъа дей эдилер

токълугъына чалышкъан, эки якъасы бир кельмеген¹, мал дегиль, чѐп биле пейдаламагъан.

Бойдакъ Асаннынъ бахты мыйыкълары къарара башлагъан сонъ юрген. Геджелерден биринде Алим айдамакъ оны Аванес агъанынъ эвине алып баргъан. Шу гедженинъ сабасында Лячин Асан Аванес агъанынъ къойларыны Къарабий яйлягъа алып чыккъан. Демек, чобан олгъан.

Къарабий яйляны билесизми? Бильмесенъиз, динъленъиз. Къарабий яйля бинъ бир хасары олгъан ешилъ бир чѐллюктир. Янбылып адым аттынъмы, думп этип тюпсиз къуюгъа тюшерсинъ. Андан сонъ сени еди къат ернинъ тюбюнден тапсалар алсынлар. Я къобалары! Кирмеге — кирерсинъ, амма сонъуна чыкъарым деп баш кестирме, башсыз къалырсынъ. Бузлу къобагъа яз чиллесинде киреджек олсанъ да, тонунъны алмагъа унутма, буз кесилирсинъ. Яйлянынъ уджуна да барма. Уджуна барып учурымдан ашагъы бакъсанъ, башынъ айланыр, чомпарлас атылып денъизге учкъанынъны дуймай къалырсынъ.

Ондан тек бизим деликъанлы къоркъмай экен. Яйлянынъ уджундаки тим-тик къаянынъ динка тѐпесине чыкъа да, къаршысындаки денъизге бакъып, къавалыны чала экен. Эм ойле бир чала экен ки, денъиздеки балыкълар сув устуне чыккъып онынъ чалгъысыны динълей экенлер.

Бу афатлы куню де ойле япкъан. Эм бу кересинде тек бир балыкълар дегиль, къойлары да этрафына топланып устуне асылып къалгъанлар.

Диредиль-диредиль къавалым,
Фетта меним чобаным...

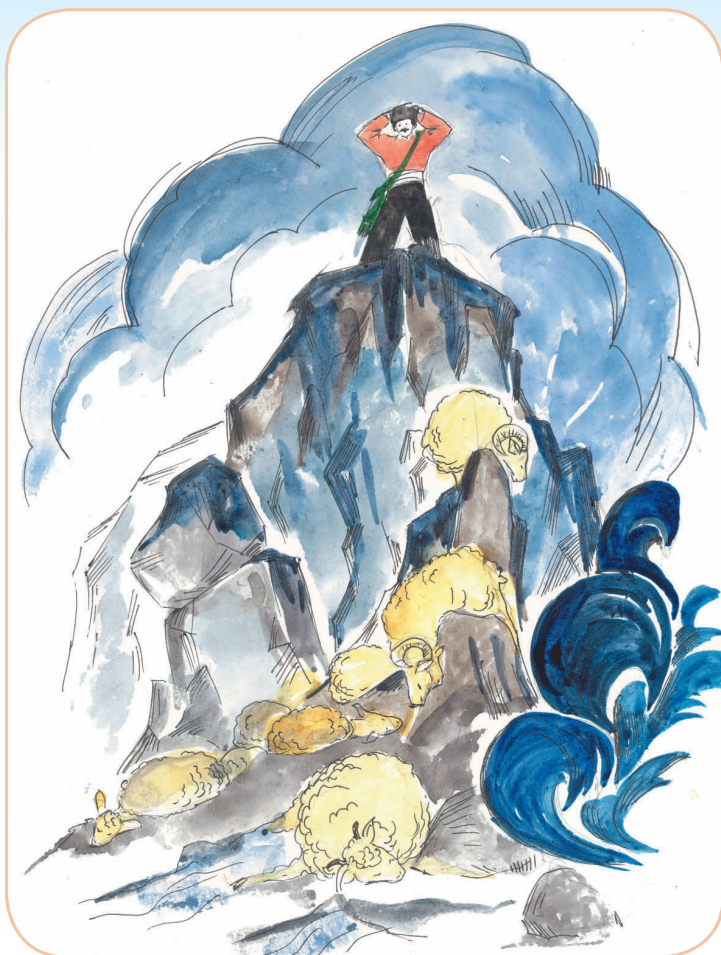
Лячин Асан зевкъ-сефанен чалгъан. Нечюн чалмасын, ярын Ораза байрамынынъ биринджи куню, чобанлыгъына беш йыл толаджакъ. «Беш йыл толгъан куню эвге кель, — деген Аванес агъа, — тойлугъы да, джиезлиги де менден олур».

Эвлери бар сув башында,
Бенълери бар сол къашында...

Эйвах-эй, беля деген шей бекленмеген тарафтан келе экен. Козънен эсленмез къузгъунларны къанат давушларындан сезген Лячин Асан бу кересинде гъафлет къалгъан², уфукътан къопкъан туфанны эслемеген, чюнки юреги яйляда дегиль, севген тотайында экен. Асан тотайынен эгленмекте олсун, бу тарафта кок къараргъан, денъиз

¹ эки якъасы бир кельмеген — пек фукъаре олгъан

² гъафлет къалгъан — дуймай къалгъан

сияргъан, къаранлыкъ чёккен. Бирден ойле бир афат къопты дейлер ки, ернен кок къарышкъан, ягъмур дегиль, таш ягъгъан...

Къойгъа нафиле къой демегенлер, пек ахмакъ бир махлюкътыр. Лячин Асан къойларыны учурымдан къувуш айт-уйт эткендже, серке къой¹ сырымдан ашагъы юварлангъан. Серке деркеч, къой сюрюси де онынъ артындан кеткен. Козь ачтым-козь юмдым дегендже, беш юз къойдан эсер биле къалмагъан.

Языкъ сангъа бекяр йигит... Тотайынгъа да языкъ... Языкъ амма, тек бир языкъсынудан не файда? Кимден ярдым, кимден имдат?..

О вакъыт дейлер, чобан Асан омюринде биринджи кере агълагъан. Эм ойле бир агълагъан ки, давушы толкъунларны да, коктеки гудюрдилерни де бастыргъан. Бастыргъан амма, ачкозь

¹ серке къой — сюрюни алып баргъан эркек къой

денъизге мерамет къайдан кельсин? Джаным-джаным къойларны балыкъларгъа аш эткен.

Бизим Лячин кене пайнозю къалгъан. Ыргъагъыны омузына урып, къавалыны къушагъына къыстырып, шорбаджысына келе. Шорбаджысы оны кесерми, ёкъса эки аягъыны бир чызмагъа сокъып Сибирьге айдармы, — не япса да акъкъы бар.

Азмы кеткен-чокъмы кеткен. Кефеге келип киргенде, орталыкъны козь къаранлыгъы багълагъан. Аванес агъанынъ босагъасындан атлайым дегенде, минареден мазиннинъ акъшам эзаны эшитильген. «Алла экбер, Алла экбер...». Балалар яйгъара къопарып эвлерине чапышкъанлар:

Мазин эзан окъуды,
Къатламалар къокъуды...

Ораза битти. Ярын байрам, къуванышалар эбет... Э, ойле я, бирине байрам, бирине матем. Асангъа да матем...

— Хош кельдинъ! — деген Аванес агъа.

Я чобан Асан не десин?

— Бар эди, ёкъ олды, — деген чобан Асан, — беш юз къойдан бири де къалмады, учурымдан кеттилер. Тёлемеге не малым бар, не акъчам бар, тек джаным къалды, джанымны алынъыз.

— Чокъ меракълы шей! — деген Аванес агъа. — Къана, отурып бир къаве ич де, къойларнынъ учурымдан насыл учкъанларыны айтчы... Булут къайдан чыкты?.. Кок сиярдымы?.. Я денъиз?.. Къойлар мунърештилерми?..

Аванес агъа акъыллы бир адам олса да, бу кересинде бир такъым мартавал шейлер¹ сорагъан. Эчки джан дердинде, къасап май дердинде, дей тургъанлар, бусы десенъ малыны да, майыны да унуткъан, тек бир анавы онъмагъыр хышымны² сорагъан. Сорагъан да, соравыны битирген сонъ:

— Бар, къардашым, джемаатнен байрам яп, — деген. — Бир афтадан келирсинъ.

«Байрам яп» экен! Эндиден сонъ Лячин Асангъа байрам къайда? Къопкъа кетти, къопкъанен йипи де къуюгъа кетти.

Кель заман, кет заман, арадан бир афта кечкен. Чобан Асан не ашагъан, не сув ичкен, не юкъу юкълагъан. Афтанынъ сонъки куню башыны тёбен алып, кене Аванес агъанынъ къаралтысына кельген.

— Аванес агъа, чекиштирменъиз, тез-тез джезамны беринъиз, чыдап олмайым, — деген.

¹ мартавал шейлер — олмайджакъ шейлер

² онъмагъыр хышым — буюк фелякет, бахытсызлыкъ

— О да насыл джезадыр?.. Юрь, санъа косътереджек шейим бар. Экинджи къаткъа чыкъалар. Яп-ярыкъ, арман киби мейдан бир одагъа кирелер.

— Энди мына бу шейге бакъ, — деген Аванес агъа. Деген де, дивардаки пердени чекип алгъан.

Недир, дейсинъиз? Тылсым десем — тылсым дегиль, масал десем — масал дегиль. Валлай, керчек шей! Анда Лячин Асан озь къойларыны, къойларнынъ арасында озюни корьген. Яйляны да, тим-тик къаяны да, сырымдан учкъан серкени де корьген.

— Ошаймы? — деген Аванес агъа.

— Тыпкъы озю! — деген Лячин Асан. — Амма къойлар къыбырдамайлар да?

— Бунъа ресим дерлер, — деген Аванес агъа.

Чобан Асан ресим деген шейни къайдан бильсин? Корьгенлери керчектир беллеген.

— Бу ресимни сенинъ айткъанларынъа коре ясадым, — деген Аванес агъа, — «Туфанда къалгъан къой сюрюси». Саттым. Саткъан парама беш юз къой алдым. Къойлар Джемалетдин байнынъ чайырындадыр. Истесенъ кене чобаным ол.

Къуванчындан чобан Асаннынъ тили тутулгъан, дейлер. Тутулыр я! «Сагъ ол» биле айтамагъан.

Эй-эй, лаф бунынънен де битмеген. Аванес агъа джебинден бир десте чырышлы пара чыкъаргъан да, шатырдата-шатырдата чобаннынъ элине туттыргъан.

— Беш йыллыкъ элял заметинъ ичюн сагъ ол, къардашым, — деген.

Сонъ, насыл олсун да, Лячин Асан къуванчындан акъылыны чылдырмасын! Къапудан юрип дегиль де, учып чыкъты, дейлер. Эй-эй, дюньяда яхшы адамлар азмы я!

О вакъыттан сонъ афта кечкен, ай кечкен; яз да кечкен, кузь кельген. Кузьде, дейлер, Лячин Асан дёрт пара койден мусафир чагъырып, та Багъчасарайдан чалгъы тутып, балабан бир той яптыргъан. Тойда, дейлер, Алим айдамакъ къайтарма ойнагъан, Аванес агъа онъа зиль туткъан, дедем де шербет сюзген. Эм сюзген, эм ичкен, къурсагъы давулдай шишкен.

лячин — шаин (къуш); *мында*: Асаннынъ лагъабы

имдат — къуртулув

хасар — топракъ ичинде буз толу чукъурлар

къузгъун — йыртыджы къара къуш

1. Лячин Асан кимге хызмет эткен?
2. Лячин Асаннынъ тышкы корюнишини тасвир этинъиз?
3. Не себептен Лячин Асан фелякетке огърай?
4. Аванес агъанынъ «Туфанда къалгъан кюй сюрюси» ресими Асангъа насыл тесир эте?
5. Аванес агъа Асаннен насыл акълаша?
6. Сиз Аванес агъанынъ арекетлерине насыл къыймет кесесиз?
7. Сиз къайсы рессамнынъ сергисини зиярет эттинъиз? Насыл ресимлерни бегендинъиз?

Эчки джан дердинде, къасап май дердинде; къопкъа кетти, къопкъанен берабер иип де къуюгъа кетти аталар сёзлерини икяеде тапып, маналарыны анълатынъыз.

Сиз белли рессамлардан кимлерни билесиз? Озюнъиз тасавур эткен туфан манзарасынынъ ресимини япынъыз.

Эвель-эзельден Къырымнынъ аджайип, дюльбер, тылсымлы табиат манзаралары яызджыларны эджанландыргъан. Пек чокъ эсерлерде Къырымнынъ дагълары, орманлары, къая, къобалары, сынъырсыз йялялары, озенлери ве ярымаданы дёрт тарафтан сарып алгъан Къара денъиз манзарасы тасвирленгендир. Музейлерде, китапханелерде Къырымнынъ чешит кошелерини, дюльбер манзараларыны акс эткен ресимлер сергилерини зиярет этесизми? Рессамлар Къырымнынъ муджизевий табиатына севда олып, юзлернен ресимлер яраталар.

серги — нумайыш
зиярет этмек — барып коръмек
муджизевий — тылсымлы, аджайип
манзара — табиат левхасы
рессам — ресим япыджы адам

Табиат манзарасы акъкъында

Бедий эсерде табиат манзарасы муим ер ала. Манзара тасвирленген адиселернинъ не вакъыт ве къайда олып кечкенини косьтере. Энъ муими шунда ки, эсерде тасвирленген манзара яызджынынъ ве эдебий къараманнынъ дуйгъу, фикирлерини, арзу-истеклерини окъуйдыгъы сездирмеге, тасавурында джанландырмагъа ярдым эте.

КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫЛАРЫ БАЛАЛАР АКЪКЪЫНДА

АБЛЯКИМ ИЛЬМИЙ

(1887 – 1947)

Абляким Ильмий 1887 сенеси Багъчасарай районынынъ Эски-Эль коюнде Аджи Ариф эфендининъ къорантасында догъды. Башлангъыч ве орта мектепни Багъчасарайда битирди. Сонъра Тюркиеде Истанбул окъув юртларында окъувуны девам этти.

1914 сенеси Абляким Ильмий Къырымгъа къайта ве оджалыкъ этип башлай. Бир къач вакъыт «Терджиман» газетасында чалыша.

Тюркиеде окъугъан вакътында Абляким Ильмий къырымтатар халкъынынъ тарихынен меракълана ве огърашып башлай. О, Тюркиеде чокъ муим малюмат топлай ве бу саада билъгилерини теренлештире.

1913 сенеси Абляким Ильмийнинъ «Терджиман» газетасында биринджи икяеси басылды. 20-нджи сенелери онынъ балалар акъкъында язгъан «Ачлыкъ хатирелери» повести ве «Къуртчу Бекирчик» серлевалы колемли икяеси нешир олунды. «Къуртчу Бекирчик» икяесинде осьмюр Бекирчик акъкъында тасвирлене. Бу мераметли ве ишкир огъланчыкъ мектепте яхшы окъуй, анасына эр вакъыт ярдым эте. Къомшулары къуртчу Амет эмдженинъ зенаатынен меракълана. Бекирчикте бу зенааткъа буюк авеслик догъа. О, Амет эмдженинъ ярдымынен гъайретнен огрене. Языджи Бекирчининъ ишкир, мераметли, эдепли, гъайретли олгъаныны косътере.

Абляким Ильмий терен билъгили, истидатлы языджи эди. Лякин онъа яратыджылыгъыны девам этмек къысмет олмады. 1928 сенеси

Абляким Ильмий акъсыз оларакъ миллетчиликте къабаатланып бефтан ерде тюрьмеге беш йылгъа къапатыла ве Сибирьге ёлланыла. Муддети биткен сонъ Абляким Ильмий севимли ватаны Къырымгъа къайтып оламай. Чокъ йыллар Украинада ишчи олып чалышмагъа меджбур ола. Сонъра бир ёлларыны тапып Румыниягъа кете ве анда ашай ве иджат эте. 1947 сенеси Месджидие шеэринде вефат эте.

терджиман — терджиме этиджи

колемли — *мында*: чокъ саифели, балабан

муддет — белгиленген вакъыт

миллетчи — озъ халкъыны севген ве къайгъыргъан инсан

КЪУРТЧУ БЕКИРЧИК

(икъе)

(къыскъартылгъан)

I

Бекирлернинъ къорантасы пек эскиден берли балкъурт къулланып кельген Амет акъай иле къомшу эди. Амет акъай джыйнакълы, дикъкъатлы ве ишинде меракълы бир адам эди. Коре-коре сорай, арай озъ ишининъ устасы олгъан эди. Онъа «балджы Амет» дер эдилер. О бу лагъапкъа лыйкъ эди.

Балджы Аметнинъ къорантасы бир къадын, бир къоджадан ибарет эди. Оларнынъ йигирми беш юва къурт иле ярым гектар азбар багъчасы бар эди.

О, азбарында алты чешит мейва асрар эди: эрте кираз, эрте къайсы, эрте шефтали, бера александра, бумажный ранет ве сынап алмасы. Онынъ багъчасындан бу чешитлернинъ эр биринден йигирми бешер терек булуныр эди. О бу алты чешиттен бирини не деньиштирив, не оларнынъ сайыларыны эксильтип арттырыр эди. Онынъ къурт ювалары да йигирми бешни кечмез эди. Артса, арткъаныны я сатар, я да бир достуна багъышлар эди. Балджы Амет къуртчулыкъны беджерип япкъаны киби, багъчаджылыкъны да беджерип япа эди.

Балджы Амет къуртчулыкъ ишлерини къадынына да огреткен эди. Амиде енге де къуртчулыкъны, багъчаджылыкъны пек гузель анълай эди. О да балджы Аметдай пек уста ашлай, пек уста джыя, пек уста толдура эди. Олар къоджа ве къары азбарда ве багъчада берабер эдилер. Шимди бакъарсынъ, эр экиси де бетликлерини

кийген, азбарда къртур юваларыны бакъалар, анда чалышалар. Шимди бакъасынъ, къролларында чапа, я да сепет багъча чапалай, я да мейва джыялар...

Амиде енге тыш хызметлерде къроджасына насыл хызмет этсе, балджы Амет акъай да онъа эв хызметлеринде шай ярдым этер эди. О, сырасы кельсе, софра кърояр, джыяр, атеш якъар, хамур басар ве джаяр эди. Тек о савут ювагъа севмез эди.

Олар экиси де чокъ сагълам адамлар эди. Балджы Амет элли яшына баскъан бир кърарт экеч, чырайындан къран тамлай эди. Амиде енге де сагъламлыкъта, такъатта Амет акъайдан чокъ эксик дегиль эди.

джыйнакълы — тертипли

бетлик — балкъртурлар тишлемесин деп бетини кърпат-къран махсус оръю

1. Бекирчикнинъ къромшусы ким эди? Олар не иле огъраша эди?
2. Амет акъай насыл инсан эди? О, якъан ишини насыл япа эди?
3. Амет акъай ве онынъ кърадыны азбарларыны насыл тута эдилер? Бекирчик не ичюн оларгъа сукълана эди?

II

Оларда бала-чагъа ёкъ эди. Онынъ ичюн олмалы, бала пек севе эдилер. Балаларнынъ арасында да энъ зияде Бекирчикни севе тургъан эдилер. Бекирчик факъыр бир тул кърадыннынъ огълу эди. Онынъ анасы артель багъчасында чалыша эди. Бекирлернинъ кърорантасы факъыр яшай эди. Иш заманларында эвде ялынъыз къралгъан Бекирчик мектептен кърайткъан сонъ, чокъусы къромшулары балджы Амет агъанынъ азбарында эгленир эди. Олар да Бекирчиктен агъырланмаз, онъа эр заман кулер юзъ косътерир, оны кельген сайын баллы-ягълы локъумлар иле сыйлар ве ашатыр эдилер. Бекирчик оларнынъ эвинде олгъан боллукъны корип сукъланыр ве иштен кърайткъан анасына эки бир айтар эди.

— Ана, мен де балабан олсам, балджы Амет эмджемдай къртурчу оладжагъым.

Бекирчик къртурчулыкъкъа керчектен де меракълана эди. Бир кърач керелер оны балкъртур талагъан эди. Онынъ башы-козю шишкен эди. Амет акъай Бекирчикни къртур талагъан сайын кърадынына айта тургъан эди:

— Амиде, бизим къуртлар Бекирчикни кене пек талады, гъалиба, о энди бизим азбаргъа аякъ басмаз.

Бекирчик исе кене азбаргъа келир, къурт ювалары янына сокъулыр, оларнынъ чалышкъанларыны бакъып отурыр эди. Бу сонъ дефасында къуртлар бир къачы бирден Бекирчикнинъ пешине тюшкен, къувалай берип, оны зияде талагъан эди. О заман оны Амет акъай дуйып, къуртларнынъ зеэрли инелеринден зорнен къуртаргъан эди.

Ачувлы олмагъанда, къуртлар озь ишлеринден башкъа ич бир шейге къулакъ асмаз, дзылдай-бзылдай чалышып турар эдилер. Ювалары акътарылса, акътарылып баллары алынса, олар къысылса, я да эзильсе, чокъ ачувлана тургъан эдилер. О заман олар къаршыларына не расткельсе, ким расткельсе, онъа уджюм эте эдилер.

тул — къоджасыз къалгъан къадын
боллукъ — барлыкъ, яхшы яшайыш
экиде бир — кимерде

1. Бекир ве онынъ анасы насыл яшай эдилер?
2. Амет агъа ве Амиде енге Бекирчикни насыл къаршылай эдилер? Бекирчик не ичюн чокъусы вакътыны Амет акъайнынъ азбарында кечире эди?
3. Бекирчик не ичюн къуртчу олмагъа истей эди?
4. Сиз Амет акъай ве Амиде енгенинъ Бекирчикнен достлугъына насыл бакъасынъыз? Бу инсанларгъа насыл къыймет кесесинъиз?

III

Бу сонъ таланмадан, Бекирчик озю де къоркъкъан эди. Заты балджы Амет акъай, о къоркъмаса биле, оны къурт азбарында быракъмай эди. Бекирчикнинъ гонглю кене джоша, оларнынъ чалышкъанларыны сейир этмек истей эди.

— Шимди не япмалы?

Эвель не япмалы да, оларнынъ янына бармалы? Я даа о юваларнынъ ичлеринде не бар. Бекирчик оларны да даа арув коралмагъан эди. Олар ювада насыл яшай, насыл чалыша экенлер? О буларны корьмеге, корип огренмеге де истей эди. Онъа мурадына ирмек¹ ичюн, бир бетлик этмек керек эди. Ондай бир бетлик олса, о,

¹ мурадына ирмек — истегини ерине кетирмек

кьуртлардан озюни кьоруяджакъ эди. Амма оны кьайдан алмалы? О бу акъта меракъле тюшонди, тюшонди — акълына бетлик япмакъ кельди.

Бекирчик бу тюшондже иле догъру Амиде енгенинъ эвине барды. Бекирчик оларнынъ эвине озь эвлеридай кирип чыкъа эди. О заман Амет акъай эвде ёкъ эди. Амиде енге атеш тутандырып отура эди. Бекирчик софагъа козь ташлады. Оларнынъ бетликлери софада мыхта илювли тура эди. Бирини алды, чевирип-чевирип бакъты, гузельдже бакъты ве кене ерине ильди. Сонъра Амиде енгеден сорады:

— Кьуртларны не вакъыт бакъаджакъсынъыз я, Амиде дудум?

О, Амиде енгеге «дудум», ве Амет акъайгъа да «эмдже» дей эди.

— Кене семиреджегинъ келеми? — куломсиреп сорады Амиде енге.

— Энди мен оларгъа озюмни тишлетмем, — сарсылмаз бир кьанаатле джевапланды Бекирчик.

Бу арада эвге кельген Амет акъай Бекирни корип онъа такъыла¹:

— Ола, Бекир, насыл олды да, сен кьоркъмайып мында кельдинъ? Мен сени энди бизим азбар олгъан якъкъа биле бакъмагъа кьоркъар беллеген эдим. Аферин, аферин, сен кене чокъ батыр экенсинъ, Бекир!

— Э... сиз де пек кьопайманъыз. Батыр олсанъыз, кьуртларны бетликсиз бакъчынъыз, бакъайым.... бетлигим олса, мен де кьоркъмам.

— Догъру айтасынъ, Бекир, бетлик олмаса, олар кимсенинъ хатырыны саймаз.

— Эй, сен базаргъа бир баргъанда, онъа да бир бетлик алып кельчи,

— деди Амиде енге.

— Мен бетлигин чаресини озюм тапарым, — деди Бекир кьанаатле.

— Тек сиз манъа кьурт юваларынынъ ичини косътереджегинъизге сёз беринъиз.

— Бакъчы, бакъчы, сен мынавы эрифке, о къадар яман тонанды да, кене кьурт мерагъы сёнмеген! — деп, шашты онъа Амет акъай.

— О да балджы оладжакъ, коресинъ!

— Бекир, сен бизим зенаатны тутып алма! — деп эришти Балджы Амет Бекирге ве анълатты. — Айса, ярын кьушлыкъта кель де, мен санъа юваларнынъ ичлерини де ачып косътерейим. Амиде дудунъ санъа бетликни берир. Берирсинъми, Амиде?

— Яхшы даа, — разы олды Амиде енге.

Бекирчик кьувана-кьувана эвлерине кьайтты.

¹ онъа такъыла — онъа эрише

арув — яхшы

къоруджакъ — къорчалайджакъ, сакълайджакъ

къанаатле — эминликле

1. Балкъуртлар Бекирни пек мушкюль талагъан сонъ биле, онынъ къуртларгъа мерагъы сёнмеди. Аксине, о даа зияде джошты ве авесленди. Не ичюн?

2. Бекирчик балкъуртларнынъ чалышкъанларыны огренмек ичюн, не ялмагъа къарар этти?

3. Амет акъай Бекирнинъ мерагъына ве авеслигине насыл бакъты? Олар арасында насыл субет олып кечти?

Амет акъай, Амиде енге ве Бекир арасындаки субетлерни саналаштырынъыз.

IV

Бекирчик эвге кельди. Анасынынъ эски марамасыны хатырлап, оны къыдырып тапты. Ондан бир къарыш кенълигинде бир парча кесип алды. Сонъра озюнинъ эски кольмегини хатырлады. Оны да козь къарарле кести, бичти, ине ве йип тапыштырып, ондан озюне бетлик тикти. Онъа тал чубукъларындан учь дане де къыршав ясап пекитти.

Мына санъа бир бетлик олды чыкъты.

Бекирчик бир къач саатлер огърашып ясадыгъы бетликни башына кийди, кузьгюге бакъты, чокъ яхшы олгъан.

— Амет эмдже базардан манъа бетлик кетиреджек олып турсун, мен оны япып азырладым, — деди Бекир озь-озюне.

Онынъ акълына шу арада анасынынъ марамасы тюшти ве къасеветленди:

— Бу иш битти амма, анам не айтыр экен? Онынъ марамасы токъалланды, ёкъса...

Бекирчик бир талайлар¹ тюшюнип, анасына да къаршылыкъ азырлады: «Онынъ марамасы пек узун эди. Онынъ уджлары эр ерге илише бере тургъан эди. Шимди даа яхшы — анам раатча юрер. Оны о, бельки де, эслеп де отурмаз».

О бойле кузьгю къаршысында мырылданып тургъанда, анасы келе, шаша. Бекирчик де оны корип абдырай:

— Бу не къыяфеттир... сен бир тюрюлю олдынъмы шу? — деп, шашып сорай анасы.

¹ бир талайлар — бир къач вакъыт

- Бир тюрлю олмадым, анам, къртчу олдым, къртчу!
- Башына джарты бир бетлик кечирмекле киши къртчу оламы...

Къртчу оладжакъ олам десе...

- Шай, шай анам! Къртчу оладжакъ олам.
- Я бетликни къайдан алдынь? – деп, сорады шубеленип анасы.
- Озюм такъыштырып ясадым.
- Къайдан такъыштырдынь? Гъалиба, меним марамамы чонтукъ-ладынь...

Бекирчик анасына меселени олгъаныдай, тюшонгенидай аньлатты. Амет эмдженинь онъа юваларнынъ ичини косьтереджегини айтты.

Анасы онъа марамамы чонтукълагъаны ичюн дарылмады. О бугунъ иштен пек зевкъланып къайткъан эди. Оларнынъ артель багъчаларында эвельден балкърт кълланыла экен. Балкъртлар

шимди гъайып олса да, магъазда чокътан-чокъ къртур ювалары ята экен. Кечен йыл, яз айы башларындан оларнынъ багъчасына номай бир огъул¹ къронгъан ве артель аркъадашлардан бири о заман бу огъулны тутып, бир ювагъа кърыйгъан экен. Къртур гузель кърышлагъан. Баарге кървий бир юва къртур олып чыккъан. Артельнинъ бугуньки топлашувунда онынъ лакърдысы да олгъан. Артель отарнынъ эвельки балджылыгъыны тирильтмени кързгъагъанлар. Тек яхшы бир къртурчу керек. О да олса, иш ёнейджек кетеджек.

О, Бекирчигини бетликли корьгенде, бутюн буларны фикирден кечирип, онынъ бу авеслигини еринде тапып² кърванды.

— Бу бетлик сангъа шимдилик олып турар. Ара тапкъанда, мен сангъа башкъасыны тикерим. Сен Амет эмджени якъасындан быракъма. О зенааты огрен де, биз сени артельге алып, артель къртурчусы япармыз.

кършав — алкъа

токъалланды — *мында*: кърыскърарылды

кърьяфет — тышкъы корюниш

чонтукъ — кърыскъа

номай — пек чокъ

огъул — айырылып чыккъан балкъртур кърорантасы

1. Бекир бетликни неден ве насыл такърыштырып япты?
2. Бетлик азыр олгъан сонъ Бекир не ичюн кърасевлетленди? О, анасына насыл джевап азырлады?
3. Не ичюн анасы Бекирге дарылмады? Анасы Бекирге насыл насиат берди?

V

Бекирчик айланьр куню³ кърушлыкътан сонъра, бетлигини башына кечирип, догъру Амет акъайларнынъ къртур азбарына атлады. Олар, о заман къадын ве къоджа бетликлери башларында къртур юваларыны акътарып, баарьлик козьден кечире эдилер.

Амет акъай узакътан Бекирчикни бетликли корип зевкъланды:

— Кель, бакъайым, яш къртурчу, якъын кель!

Бекирчик джесаретленди. Догъру оларнынъ янына барды.

Къртурлар Амет агъанынъ ве Амиде енгенинъ башларында

¹ номай бир огъул — пек чокъ балкъртуру олгъан огъул

² авеслигини еринде тапып — авеслигини догъру сайып

³ айланьр куню — эртеси куню

уйрюльше, кьолларына кьонса да, тишлемей эдилер. Бу арада бир кьурт вызылдап келип Бекирчикнинь кьолуна да кьонды. Кьолуна кьонгъанда — абдырап, кьолуны силькти. Онынь бу арекети Амет акъайнынь козюне чалынгъаны иле о, багъырды:

— Шай этме! Сакъын, кьыбырдама!

Бекирчик бу тенбиден сонь, кьол силькмеден вазгечсе де, кьурт ачувланды, оны шу ачувле инеледи.

— Бекир, инесини чек ал да, сонь софада сирке вардыр, ал да, кьолунъа якъ, — деп Амиде енге онъа ёлны огретти ве Бекирчик де онынь дегенидай этип къайтып кельди.

— Сакъын-сакъын бир даа шай балалыкъ этме! — тенбиледи Амет акъай къайта баштан. — Кьурт ачувланса, къайда къачсань, кьувалап тишлер. Бакъ, кьолумда къач данеси джуре!

Бекирчик оны озю де, кельгениле эслеген эди. О озь абдыравукълыгъындан озю де утанды ве:

— Эмдже, мен энди шай этмем! — деди.

— Шай этмесень, эм таланмазсынъ, эм кьуртлары дарылтмазсынъ.

Амиде енге меселени яраштырды:

— Кьурт таласа, огъургъа, яхшы дей тургъанлар. Санъа, анълашыла, Бекир, кьурт джуреджек¹...

— Сен, Бекир, — ондай лафларгъа кьулакъ асма. Кьуртын джурмеген кишиси олмаз. Тек оны бакъмагъа бильмек керек. Иште кьусур этмемек керек². Сен оны истесень, оджанъдан да сорап бакъ. О да шай айтыр.

— Шай, эмдже, шай, оджам да шай анълата тургъан.

— Булар бир эди, эки олдылар, — Амиде енге кьоджасынынь фикирине кьошулмай, — сен, гъарип, энди бир шейге инанмай башладынь...

— Мен сендай оладжакъ-олмайджакъ шейге инанмам. Энди вакъыт олмадымы я, сен о иши битирип, бир къаве пиширсень, даа яхшы этер эдинь.

— Арув я, даа атеш де сёнмегендир, бельки.

Амиде енге эвге къаве азырламакъ ичюн кетти. Бекирчик ве Амет акъай тек-тюк чечеклемеге башлагъан балабан бир кираз тереги тюбюнде топракъ устюне тёшелип отурдылар. Амет акъай сигарыны сарды, якъты. Ве сонъра Бекирчикле лаф да башлады:

— Демек сен, кьуртчулыгъы огренмек истейсинь, ойлеми?

— Огретсенъиз огренеджегим.

¹ кьурт джуреджек — яхшы кьуртчы оладжакъ

² кьусур этмемек керек — кьуртларгъа зарар кетирмемек керек

— Я сен меним башымы кутьсенъ, кутьсенъ де, сонъ безип ташларсынъ...

— Сиз огретмектен безмесенъиз, мен огренмектен безмем.

— Мен башласам, дёге-дёге огретирим.

— Оджам бизге ойнай-куле огрете, биз де ойнай-куле огренемиз.

— Айса, биз де шай этермиз даа. Мен корем, сенде авес вар. Къуртлар сени бир къач кере тишледи. Сени бу авесликтен айырып оламадылар. Демек, сенде авес зияде. Келип-кечкен авеслерден дегиль. Мен бу койде он йылдан бери къуртчулыкъ этем, бир эрифнинъ баласы келип де, менден бу зенааты огрен-мек истемеди. Бу яхшы зенааттыр, балам.

— Мен де сизге ярдым этерим.

— О да арув амма, сен бизде шимди не япып олурсынъ? Унутмайып да, балабан олгъан сонъ япсанъ бильмем...

Оларнынъ бу лакъырдыларыны табакъле къаве кетирип кельген Амиде енге узакътан эшитип, лафкъа къошула:

— Бекир, этем десе, ярдымы токъунмайджакъ баламы? О бизге чешмеден сув кетирсе, ана санъа балабан ярдым...

— О меним элимден келир, — деп разы олды Бекирчик.

— Шай даа... уфакъ физкичиклернен кунъге эки ёл сув кетирсенъ, бизге етишир.

— Я ананъ разы олурмы экен? — деп, сорады Амет акъай.

— Манъа анам, чокъ ойнасам, дарыла. Не япсам — япайым, чалышсам — о зевкълана.

— Шай даа, онъа дарылгъан киши оламы, зенаат огренеджек. Биз онъа огъул вакътында бир огъул адайыкъ, эй! — Амиде енге къуванды. Бекирчик де бу бахшышкъа севинип созды:

— Айса, мен сизге ара-сыра одун да кесерим.

— Коръдинъми, Бекир, — деди Амет акъай эришип. — Энди сенинъ ишинъ бир джорукъ олды. Мен де, айса санъа керестеси-ни берерим, косътеририм де, огъулынъа юва япып азырларсынъ, ве къуртчулыкъкъа кереги къадар дюльгерлик огренирсинъ. Энди биз сёз кестик¹. Шимди, Амиде, сен къавелерни къой да, бирер махрадж къавеси ичейик. Сонъ, Бекир, мен санъа бир де къуртчулыкъ масалы айтырым.

сирке — *украиндже*: оцет

кересте — ишленген агъач

дюльгер — агъач ишлер устасы

махрадж — яхшы ишни алгъышлав

¹ сёз кестик — бири-биримизге сёз бердик, бир фикирге кельдик

1. Бекирчик якъан бетлигини башына кийген сонъ къуртлар янынъда озюни насыл тутта?

2. Амет акъай Бекирчикке насыл насиатлар бере? Оны насыл тенбилей?

3. Азбарда Амет акъай ве Бекирчик не акъкъынъда субет-лешелер?

Амет акъай ве Амиде енге Бекирчикке насыл бакъалар? Олар насыл инсан олгъанларыны коремиз? Сиз ойле меракълы ве мераметли адамларны билесизми?

VI

— А-на, балам, иш бойле ола. Сен шимди къач яшынъдасынъ? 12-де барсынъмы?

— Октябр айы кельсе, 12-ге айланаджагъым.

— Шимдиден башлап яваш-яваш азырлансанъ, 25 яшынъа къадар сен де къуртлы, багъчалы бир адам олурсынъ.

— Меним бундай балабан тереклерим, бу къадар чокъ къуртым не вакъыт оладжакъ!..

— Сен осип етишкенджек, багъча да етишир. Къурт да азбарынъа сыгъмаз.

— Къурт юваларыны бакъайыкъмы, эмдже?

— Биз сенинъле оларнынъ астындан кирер, устюнден чыкъармыз. Шимди сен бакъ, о ювалар эп джайыкъ тизильгенлер. Сантырачлап¹ къоюлгъанлар. Ольчеп бакъсанъ да, анъларсынъ, оларнынъ сыра аралары да, юва аралары да учер метродыр...

— Мен метромы кетирип ольчеп бакъарым оны, — деди Бекирчик, — кетирип бакъайым, эмдже? Менде метро вар, озюм ясадым.

— Оны сен башкъа вакъыткъа ташла да, шимди тюшон, ювалар не ичюн шай сийрек тизиле?

Бекир тюшонди ве акълына шу джевап кельди:

— Бир-бирине якъын къоюлса, ашыкъып башкъасынынъ юва-сына киредирлер даа?

— Э, кирсе не ола? — о да къурт, бу да къурт... эп бир дегильми?

Бекирчик кене тюшонди, амма келишикли бир джевап тапалмады. Амет акъай озю анълатты.

— Балкъурт къарынъдажай, бош вакъыт кечирмени ич севмез. Олар бутюн яз, марттан башлап, сентябрь сонъларына къадар чалыша, къышкъа азырланалар. Эгер багъда, багъчада тапмасалар,

¹ сантырачлап — шахмат тахтасы киби сыралап

сонъ хырсызлыккъа башлайлар. Бир-бирининъ ювасына далып бал хырсызлайлар.

— Бакъчы сен, о ярамазлар, — деди Бекирчик шашып — айса, олар да хырсыз экенлер даа...

— Эм де гизли хырсыз дегиль... ачыкътан ачыккъа, купе-куньдюз ювагъа далып, тутып алгъан хырсыз! Эгер къуртчу ачыкъ агъыз олса¹, онынъ къурт азбарындан хырсызлыкъ ве къавгъа бир кунь эксик олмаз.

— Я мангъа багъышлайджакъ огъулынъызы да ярамаз бир къурт келип таласа, не япармыз экен, эмдже? — сорады Бекирчик къасеветленип.

— Мукъайт олурмыз, талатмамыз, — Амет акъай ишанчлы бир эда иле айтты.

— Я оны къайдан дуярмыз? Онъа не чаре олур экен?

— Меним къурт азбарымда ондай балабан къавгъалар, хырсызлыкълар олмаз ве олмады да...

Айткъаны дайын, онынъ азбарында ондай хырсызлыкълар олмай эди.

Амет акъай онынъ огюни аладжакъ тедбирлерни биле ве япа эди. Онынъ ювалары бир-биринден авлакъ эди.

Амет акъай юваларны ачкъанда, бакъкъанда мукъайт ола, керек ишлерни япа, юва кенарларында балавуз парчалары къалдырмай. Бал тамлатмай, темиз тута эди.

Амет акъай Бекирчикке буларны, къуртчулыкънынъ бундай алларыны анълатып айтты.

— Огъулым олса, мен де шай этерим, э, эмдже?

— Айса, шай этмесенъ, къурт да яшамаз, къуртчу да оламазсынъ.

— Я, эмдже, меним огъулым не вакъыт оладжакъ я?

— Бугунъ не куню шу?

— Джума куню.

— Айнынъ къачы?

— Апрельнинъ он беши.

— Айса, огъул бир айдан, майыс орталарында чыкъа башлар ве ильки огъул сенинъ олур, Бекир.

джайыкъ — бир-биринден авлакъ, сийрек
тедбир — иш, чаре, аркет

¹ ачыкъ агъыз олса — *мында*: керек ишни озъ вакътында этмесе

1. Амет акъай Бекирчикке къуртчулыкънынъ насыл инджелик-лери акъкъында икяе этти?
2. Яхшы къуртчу олмакъ ичюн нелерни бильмек керек? Насыл чалырмакъ керек?
3. Бекир Амет акъайнынъ насиатлары, тенбилерине насыл бакъа? Бекир Амет акъайдан нелерни огренди?

VII

— Бекирчик! Бекир, къайдасынъ? Кельчи мында! — балджы Аметнинъ къаба давушы Бекирчикни агъыр тюшонджеден къуртарды.

— Шу будакъкъа бакъчы бир!

Бекирчик джалп этип бакъса, не коръсюн? Алма терегининъ будагъында когерген бир балабан салкъым юзюм шекилинде бир оба къурт асылып тура!

— Бекир, мына къардашым, — бу сенинъ огъулынъ оладжакъ. Бахтынъа яхшы бир огъул чыкъты.

— Ювагъа къапайыкъмы, эмдже? — Бекирчик абдырап сорады.

— Эбет, эбет къапатмакъ керек. Ал да кель, ювасыны такъыштырайыкъ, — деп, багъырды Амет акъай Бекирчикнинъ артындан.

— Огъул къапкъаныны да унутма!

Бекирчик ель-епелек огъул къапкъаныны кетирди. Амет акъай онынъ къапагъыны ачып, огъул къонгъан будакънынъ астына догъру тутты да, будагъыны къуветле силькти. О балабан салкъым къурт будакътан узулип къапкъан ичине тюшти. Къуртлар аман къапкъаннынъ аркъалыгъы артына пекитилген балавузларгъа сарылмагъа башладылар. О заман Амет акъай къапкъанны баш ашагъы чевирди де, кене де о будакъкъа асты. Бундан макъсат шу сарсынты арасында дагъылгъан къуртларны да къапкъангъа топламакъ эди.

— Айды, олар топлана турсунлар, биз барып юваны азырлап, ерине ерлештирейик.

Амет акъай юванынъ ичине бир дане солакълы, беш дане бош черчиве ерлештирди, сонъра Бекирчикке:

— Энди юва да азыр. Бар огъулынъны кетир де ерлештирейик! Мукъайт тут, сарсылмасын!

Бекирчик огъулны кетирди. Амет акъай онынъ къолундан огъулны алып, юванынъ огюнде тешевли чувал устуне къуветле силькти. Сонъра о, бинълердже къуртнынъ ичинден ананы сайлап, оны къанатчыкъларындан тутып, юванынъ къонагъындан сокъты.

Ичери киргенлеринден сонъра, ана юваны бегенсе керек, «туй, туй, туй» деп йырлап къуртларны ювагъа чагъырды. Бу сесни эшиткени киби, къуртлар ювагъа толдулар.

Олар къуртларнынъ ерлешип ювагъа толушкъанлырыны сейир эткенде, Амет акъай деди:

— Огъулнынъ машалласы бар. Йыл къургъакъ кельмесе, Бекир, бу огъул санъа 10 кило къадар бал да топлар.

— Эмдже... айса, меним балым да оладжакъмы?! — Бекирчик тааджиленип сорады.

— Олур, Бекир, олур, — ишанч иле текрар этти Амет акъай.

— Ювань ёкъ эди — олды. Огъулынъ ёкъ эди — олды. Балынъ да олур. Яваш-яваш эписи олур.

Койде Бекирчиктен башкъа огъулы олгъан бала ёкъ эди. Къуртчулыкъ ялмагъа башлагъан балалардан ильки — Бекирчик эди. Бекирчикнинъ де огъулы бар эди.

Бекирчик бу йыл огъулындан он кило бал алса, онынъ он рублелик келири бар демек. О, балынынъ ярысыны къышлыкъ сакъласа, ярысыны сата биледжек эди. Бекирчик о акъчанынъ ярысыны сакълап, ярысына китап алса, онынъ да китаплары оладжакъ эди.

Шу дакъкъаларда онынъ хатрына келип кечкен шундай тюшонджелер эди ки, оны джоштургъан, къувандыргъан ве эмджесининъ бойнуна сарылып къуванчлы козяшлары акъытмагъа меджбур эткен эди...

когерген — мавылашкъан, мораргъан

ель-епелек — тез-тез, чапа-чапа

черчиве — *украиндже*: рама

солакълы — балы олгъан черчиве

къургъакъ — къуру, ягъмурсыз

1. Балкъуртлар юваларындан огъулны йылнынъ къайсы мевсиминде чыкъаралар? Огъул ювадан насыл чыкъа?

2. Амет акъай огъулны насыл тутып ювагъа ерлештирди? Бекирчик онъа насыл ярдым этти?

3. Огъулы олгъан сонъ Бекирчикнинъ акъылына насыл фикирлер келе? О нелерни арз эте?

4. Бекирнинъ гонгълюнде Амет акъайгъа ве Амиде аптеге насыл дуйгъулар догъа? Оларнынъ арекетлерине сиз насыл къыймет кесесингиз? Олар насыл инсанлар?

Умумий вазифелер:

1. «Къуртчу Бекирчик» икяесини окъугъан сонъ эр бир къысмына серлевалар къоюнъыз ве дефтерингизге язынъыз.

2. Бекирнинъ мераметлиги, ишкирлиги, зенааткъа мерагъы, авеслигини косътерген парчаларны айры окъуп чыкъынъыз ве озюнъиз ичюн нетидже чыкъарынъыз.

Зенаат — **алтын билезликтир** деген мевзуда беян язынъыз. Сонъра беяларгъа эсасланып сыныфынъызда субет кечиринъиз.

Сиз насыл зенаатларгъа авесленесиз? Шимди эвде, азбарынъызда ана-бабаларынъызгъа насыл ярдым этесиз? Нелерни огренесиз? Сыныфынъызда чешит зенаатлар акъкъында субетлер кечиресизми? Яшагъан еринъызде меракълы зенаат саиплери бармы? Оларнен корюшовлер, субетлер кечиресизми?

*Балкъурткъа таланмай, бал асралмаз.
Унерли къолда берекет бар.
Баба унери балагъа мирас.
Зенаатсыз адам — мейвасыз теректир.
Унерсизге дюнъя тар.
Зенаат — инсаннынъ байлыгъы.*

Монолог ве диалог акъкъында

Монолог ве диалог сёзлери грек тилинден алынган. монолог сёзю эки къысымдан ибареттир. *Монос* — бир, *логос* — сёз, нутукъ. Демек, **монолог — бу бир адамнынъ нуткъу. Бедий эсерде бир иштиракчи шахыснынъ озь-озюне я да янында булунмагъан шахысларгъа айткъан нуткъуна монолог дейлер.** Диалог сёзю де эки къысымдан ибареттир. *Диа* — эки, *логос* — нутукъ. Демек, **диалог эки адам арасындаки лакъырдысы демектир. Бедий эсерде эки ве экиден зияде иштиракчи шахыс арасындаки лакъырдыгъа диалог дейлер.**

Монолог ве диалог чокъ эсерлерде расткеле. Санада ойналган эсерлер исе монолог ве диалог шеклинде язылалар. «Къуртчу Бекирчик» икяесиндеки диалогларны сыныфта роллерге болип окъунъыз.

ИБРАИМ ПАШИ

(1918 – 2008)

Ибраим Къуртумер огълу Паши 1918 сенеси Алушта районынынъ Тувакъ коюнде койлю къорантасында догъды. Тувакъ кою Къырымнынъ энъ дюльбер кошелерининъ биринде ерлешкен. Ялы боюнынъ ярашыкълы манзарасы, ешиллик ичинде комюльген дагълар, къоджаман къаялар Ибраимнинъ хатырасында, кою оюнде эбедий сакъланып къалдылар. Сюрюнликте чокъ йыллар тувгъан коюнинъ, Къырымнынъ асретлигини чекип яшады, озюнинъ эсерлеринде Къырымнынъ аджайип табиат левхаларыны тасвир этти.

Ибраим Паши орта мектепни битирген сонъ Къырым devlet педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болугине кирди. Лякин агъыр хасталангъанындан себеп, институтны битирип оламады. Онынъ биринджи макъалелери район газетасында 1936 сенеси басылды. Биринджи икяеси исе 1939 сенеси шу газетада нешир этильди.

1944 сенеси Ибраим Паши къырымтатар халкъынен берабер сюрюн олунды. О, Озбекистанда яшады ве яратыджылыгъыны девам этти. Бу девирде Ибраим Паши чокъ очерклер, икяе ве повестьлер язды. Языджы озюнинъ икяелеринде балалар омюринден муим ве зевкълы адиселер, арекетлерни тасвир этти.

эбедий — омюрлик, омюрининъ сонъуна къадар

къоджаман — пек балабан

нешир этильди — басылып чыкъты

ФЫНДЫКЪ ДЖЫЙГЪАНДА

(икяе)

I

Ашир меним энъ якъын достум. Мен онынънен бир сыныфта окъуй ве бир раледе отурам. Эвлеримиз къыр тѣпесинде, ян-янашадыр. Бир де биримиз олмасакъ, аш биле ашамаймыз. Дерслеримизни де бирге азырлаймыз. Аширнинъ башы эсаптан чакъа¹, манъа ярдым эте. Ойнамагъа кельгенде де шай, бирге ойнай, бир чанада таямыз.

Бугунъ эрте ятым. Саба танъда турмакъ керек. Бойле вакъытларда да козюме юкъу кирмей. Чокъ раатсызландым. Сагъыма-солума айлана берем. Хораз къычыргъанда, аякъта олам. Яваштан Аширнинъ омузындан тартам ве:

— Тур, кетмек керек, — дейим.

Кой тынч, эр кес татлы юкъуда. Тынчлыкъны копеклернинъ, хоразларнынъ отъюр сеси боза. Гедженинъ къаранлыкъ пердеси котериле башлай. Та узакъта Къара-Тав дагъларынынъ кольгеси корюне. Тюрлю къокъулар кетирген хафиф яз ели юзюмизни сыйпап кече. Биз кокреклеримизни ачып, ельге къаршы кетемиз.

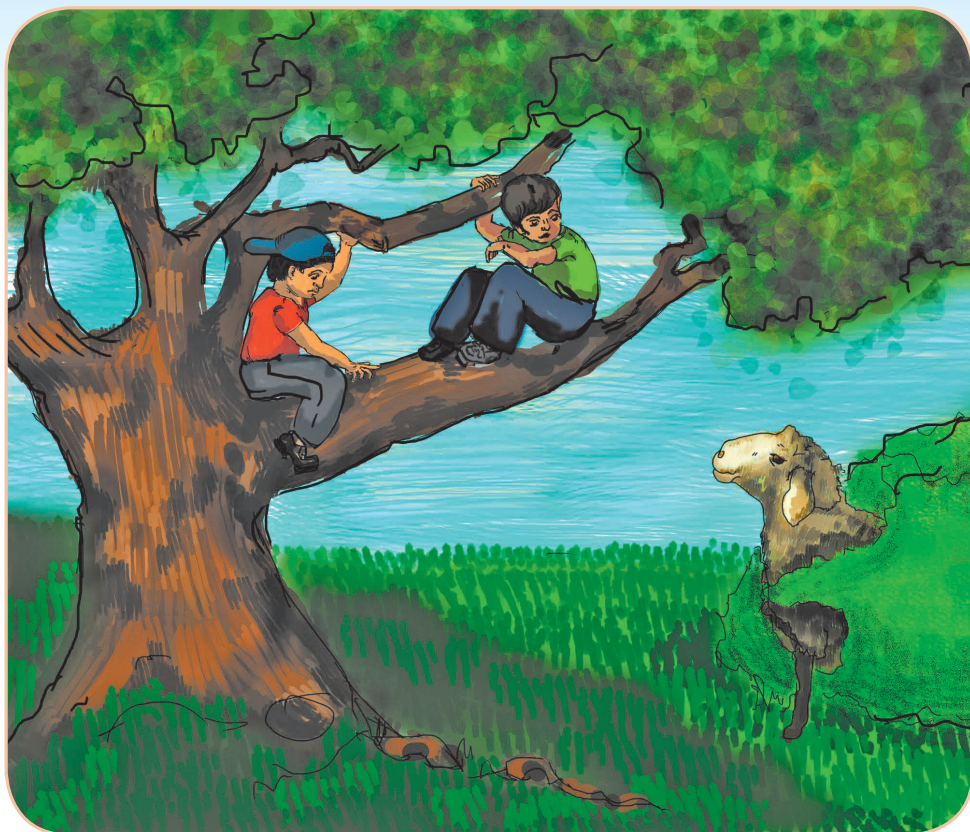
Бу сефер де кунеш къызарып, догъайым деп тургъанда, дагъгъа келип еттик. Салкъын чокъракъ башында отурдыкъ. Отъмеклеримизни сарымсакълап, сувгъа батырып-батырып ашадыкъ. Башымызнынъ тѣпесинде джайрап яткъан гуръ терекнинъ япракълары ель эскен сайын шувулдай. Бираз раатлангъан сонъ, турып орман бою кеттик. Фындыкъ тереклери янында келип токътадыкъ. Тереклерде фындыкъ чокъ эди. Башта ерге салынгъан пытакъларындан джыйдыкъ, сонъ терекке тырмаштыкъ.

Ашагъыдан, «Танъ» колхозынынъ тарлаларындан, тракторларнынъ хош селери келе. Мен экинджи пытакъкъа алмаштым. Эки балабан таш арасындан манъа бакъып тургъан кийикнинъ джам киби парылдагъан козьлерини эследим. Башымда сачларым тикленди, къоркътым. Къоркъкъанымны Ашир дуйса керек:

— Не коръдинъ, йыланмы? — деп сорады.

— Ёкъ, къашкъыр, — дедим мен ве къолумнен ишарет этип, косьтердим.

¹ башы эсаптан чакъа — эсапны яхшы анълай

Ашир индемени. Кульди.

— О кьашкьыр дегиль, кьочкьар, — деди.

Мен диккьатнен бакьтым. Япраклар арасындан онынъ бойнузларыны, без бурнуны эследим. Ичиме джаным кельген киби олды.¹

Торбаларымызны терекнинъ гурь пытаклары арасында багълап, ерге тюштик. Бизим якьын баргьанымызны корьген кьочкьар, ерни тепе башлады. О якь, бу якь фырлангьан козьлеринде теляш, кьоркьу бар эди. О артына чекилип, сарп кьаягьа даянды. Онъа кьачмагьа ер ёкь эди. Ашир кьолунда азыр туткьан йипнинъ алкьасыны кьочкьарнынъ бойнузларына кечирди. О, буны апансыздан, буюк бир чеберликнен япты. Кьоркьудан сескенген айван бойнуны бурды, арт аяклары устуне турмагьа ынтыларакь, тёпеге атылды. Сонъ, Аширни суйреклеп, дагь бою тартып кетти.

¹ ичиме джаным кельген киби олды — джанландым, тынчландым

Ачыкъ чименлик ерге келип чыкъкъанда, Ашир йыкъылды. Лякин йипни ташламады. О, беш-он метр къурсакъ устюнде сюйрекленди. Чапып оларнынъ янына бардым. Аширнинъ къолундан йипни алып терекке сардым. Инат къочкъар бирден токъталды. Ашир аякъкъа турып, асабийликнен манъа бакъты. Штанынынъ тизлери, кольмегининъ тирсеклери йыртылгъан, сыдырылгъан тенинден къан акъа эди. Зор-беянен чокъракъ башына еттик.

Къочкъарнынъ аякъларыны багълап, ерге яткъыздыкъ. О, теренден нефес ала ве къоркъу толу козьлеринен бизге бакъа эди. Кенъ, балабан къуйругъындаки яра къуртламагъа башлагъан. Ашир агъачтан къуртлавуч ясады. Къуртларны бирер-бирер темизледи. Салкъын сувнен яраны ювды. Къайдандыр йымшакъ, без аз таш кетирди. Оны тюйди.

— Нафталин олмагъанда, — деди о, — бабам бу ташнынъ тозуны яра устюне сепе тургъан эди.

Бираздан сонъ ёлумызны девам эттик. Къочкъар эп инатлыкъ этти. Ёлумыз ташлар, дерелер ичинден отип кете эди. Йипни тарта-тарта авучларымызнынъ ичи кызырып, къан къускъан эди. Мен бу эзиетке чыдаялмадым.

— Етер, энди тутмайджам, барсын кете берсин. Къой сюрюсини озю тапар, — дедим.

Ашир манъа тикильди. Юзюнде эеджан, кин бар эди.

— Батырлыгъынъ бу эдими? — деди. Мен шашмаладым. Демек, къоркъакъым... Ёкъ, мумкюн дегиль. Аркъадашларым буны эшитселер, «бакъса о къоркъакъкъа» деп, айтмазлармы? Мен оларнынъ козюне насыл корюнирим?

Тенимде кырмакъа кезген киби олды. Йипке къавийдже япыштым. Ёрулгъанымны, къолларымнынъ сызлагъаныны унуттым. Огге ынтылып:

— Айды, юрь кетейик, — дедим Аширге. О, йипни къолумдан тартып аладжакъ олды. Лякин бермедим.

Чокъ кечмеден, кыръ тѣлесине келип чыкътыкъ. Огде юксек дагълар джайрап ята эди. Къайдандыр чанъ сеси эшитильди. Орманлыкъта къой сюрюси корюнди. Сырлы, къара, семиз копеклер улып бизге таба чаптылар. Бу арада башына къара къалпакъ кийген, чалманлы, къолунда ыргъагъы олгъан чобан пейда олды. Мен оны бизге якъын кельген сонъ таныдым. Коюмизнинъ айтувлы чобаны Раим агъа эди. О севингенинден кульди ве:

— Сабадан берли оны кыдырып юре эдим, чокъ сагъ олунъыз,

балалырым, аферин сизге, — деп бизни бирер-бирер кыучакълап опыти.

Орталыкъкъа акъшам къаранлыгъы чёккенде¹, буюк бир шадлыкънен ве аркъамызда бирер торбачыкъ фындыкънен эвге къайтыкъ.

тена — тынч, кимсесиз

хафиф — енгиль

сарп — тёпеге догъру

чименлик — от ве чалылар оськен ер

эзиет — кыйналув

1. Эсерде тасвирленген вакъиалар кимнинъ адындан икяе этиле?

2. Ашагъыдаки план боюнджа эсерни 3-юнджи шахыс адындан икяе этинъиз:

- Якъын достлар;
- Фындыкъ джыйгъанда;
- Къочкъарнен расткелюв;
- Чобаннынъ севинчи.

3. Балаларнынъ еринде олсанъыз, сиз не япар эдинъиз?

1. Ашагъыдаки аталар сёзлерининъ маналарыны анълатынъыз:

Достсуз адам — къанатсыз къуш.

Эйилик япсанъ — сонъунадже яп.

Бу ибарелерни икяенен насыл багъламакъ мумкюн? Достлукъ ве яхшылыкъ акъкъында даа насыл аталар сёзлери билесиз?

2. Ашагъыдаки сёзлерге антонимлер тапып язынъыз: *танъ атты, акъшам къаранлыгъы чёкти, хафиф ель.*

Бетке дегиль, юрекке бакъыт дост ара.

Достуна урьмет эткен, озюне сайгъы къазаныр.

Адам — иш башында белли олур.

Унер — эрнинъ къанаты.

¹ акъшам къаранлыгъы чёккенде — къаранлыкълашкъанда

ЭМИЛЬ АМИТ

(1938 – 2002)

Эмиль Амит 1938 сенеси Акъмесджит шеэринде догъды. Онынъ бабасы, белли къырымтатар шаири Осман Амит, Ватан дженки башлангъанда, гизли тешкилятта къалдырылгъан эди. 1942 сенеси Осман Амит гестаподжыларнынъ къолуна тюшип, эляк олды.

Эмиль Амитнинъ балалыгъы Озбекистанда Самаркъанд янындаки Чорхин кышлагында кечти. Орта мектепни битирген сонъ, Эмиль Кустанай учуджылар окъув юртуна кире, чюнки балалыкытан учуджы олмакъны арз эте эди. Лякин яшайышлары агъыр олгъанындан себеп, окъувны ташлай ве бир къач вакъыт чиленгир олып чалыша. Бу вакъыт Эмиль бабасы акъкъында малюмат топлай, эдебиятнен меракълана ве озю язып башлай. Бу авеслик оны Ташкентке педагогика институтына алып келе. Институтта окъугъан йыллары «Ленин байрагъы» газетасында биринджи эсерлери басыла.

Онынъ эсерлерини белли яызджы Шамиль Алядин бегене ве истидатлы яшкъа иджадий ишлеринде ярдым этмеге тырыша.

Озбекистан яызджылар бирлиги истидатлы яшлар сырасында Эмиль Амитни де Москвадаки М. Горький адына Эдебият институтына окъувгъа ёллай. Институтны битирип, Эмиль Амит Ташкентке къайта ве «Ленин байрагъы» газетасында, сонъра исе Москвада нешриятта¹ чалыша.

Эмиль Амит, бабасынынъ изинден кетип, эдебиятымызнынъ осювине салмакълы иссе къошты². О, балаларгъа багъышлап бир сыра икяелер язды: «Учурымлы ёл», «Къырмызы сарыкълар», «Анамнынъ умюти», «Чанта» ве дигерлери.

чиленгир — украиндже: слюсар
иджадий (ишлери) — яратыджылыкъ (ишлери)

¹ нешрият — китаплар азырланып чыкъарылгъан меркез

² иссе къошты — чокъ меракълы эсерлер язды

ЧАНТА

(икяе)

(къыскъартылгъан)

Сервер азбардаки арабачыкъ устюне отурып, пыркъ-пыркъ буруныны чеке. Элиндеки тазе ешилъ чубукънен къумны сызгъалай.

— Эр вакъыт, эр шейнинъ эскиси манъа келип тюше, — деп, бурну астындан мырылдай ве козьашлары чыбырайым деп тургъан козьлерини кирли эллеринен окъалай. — Китаплар, дерсликлер Левизадан къалалар, юз йыл яткъандан сонъ манъа... Энди чантасы да эскирди, онъа кереги ёкъ, манъа берелер...

Анасы йипке асылы бем-безд чамашырларны элинен тутып бакъа.

— Вазгеч энди, шыншыкълай берме! — дей о, артына айланып.

— Левиза бешке окъуй эди, сен исе беш дегиль, энди эки биле ала башладынь... кузьге къалдынъ.

— «Эки» экен! Эльбет де, чантанъ эски олса, «эки» олур. Башкъа балаларнынъ чанталары янъы, менимки исе...

— Етер энди! — анасы сертиге, чырайы сытыла. — Сенинь янъы форманъ бар. Левиза сендай экенде мектепке чабанен баргъан вакъытлары да ола эди... Шимди де мына, бакъ, достлары тогъайлыкъта ойнап-чапып юрелер, чечек джыялар. Энди мектепни битирип, китап-дефтерлерден къуртулдыкъ деп, къуваналар. Левиза исе мал фермасына кетмеге азырлана. Чалышмагъа огренмек истей, бильгисини арттыраджакъ ола... Анасына ярдым этмек истей.

Анасы къуругъан чамашырларны топлай ве тахталары къуракъ-шыгъан мердивенден чардакъкъа котериле.

Сервер козь къыйыгъындан¹ Левизанынь пенджересине бакъа: аптеси озюнинъ безз халатыны уютелей. Бу халат анасынынъки эди, шимди онынъки олды. Омюринде биринджи кере акъ халатнен ишке кетмеге азырлана.

Сервер аптесине бакъты. Аптеси онъа энди балабан къыз олып корюнди. Дюльберлиги де ойле... Койде ондайын дюльбер къыз ёкътыр. Лякин Левизанынь къалын сачлары арасында къыстырылгъан пападие чечеги солгъан, бурюшкен... Сервер аптесини аджыгъан киби олды. Банадаки джан агъыртасыны да унутты. Еринден сычрап турды, озеннинъ о тарафында джайылгъан ешилъ тогъайлыкъкъа козь ташлады, этрафта чешит ренкте чокътан-

¹ козь къыйыгъындан — дуйдурмайып бакъмакъ

чокъ чечек джайрап ята, ойле бир дюльбер манзара ки, гуя оны тылсымлы эллеринен насылдыр бир аджайип рессам япкъан.

Сервер сонъки сефер буруныны чекти де, къоранынъ устюнден секирип, о тарафкъа чапып кетти.

... Левиза эм йырлай, эм де утюлей. Пенджередеки чѣль чечеги дестесини эсле-мей. Къашан ельчик чечек-лернинъ япракъларынен ойнай, ельпирете, гуя то-гъайлыкънынъ къокъусыны Левизагъа сездирмек истей. Левиза пенджередеки чечек-лерни корьгиненен, шашып къалды. Атта къолуны биле пиширди¹. Чечеклерни эли-не алды, къокълады, багъ-рына басты². Сонъ пендже-реден башыны чыкъарып,

белинедже эгилип, о якъкъа, бу якъкъа бакъты.

— Сервер, Серверчик! Бу ерден ич кимсе кечмедими?

— Ёкъ, корьмедим, — деди Сервер ве аптесине тилини косътерип, озен ялысында ойнагъан балалар бетке чапмагъа ынтылды.

— Сервер, кадам, бу якъкъа кельчи. Санъа гизли бир шей айтаджам.

Сервер, тиль косътергеним ичюн къулакъларым бурулмазмы экен деп, къоркъа-къоркъа пенджере янына кельди.

— Мен санъа, кадам, биринджи айлыгъымдан янъы чанта алы-рым, — деди Левиза Сервернинъ къулагъына пысылдап. Деди де, айткъанларындан утаныр киби, шу саат башыны кери чекти.

— Худжур къыз, бу бизим Левиза, — деди озь-озюне Сервер. — Чечеклерни мен шай, олмайджакъ бир шей деп, кетирдим, о, исе манъа чанта... Бар да анъла, бакъайым, къыз баланы.

¹ къолуны пиширди — къолуны якъты

² багърына басты — коксюне басты

сертиймек — ачувланмакъ
чырай сытмакъ — ачувлы олып бакъмакъ
тогъайлыкъ — отлар оськен ер
пападие — безз тюсте яз чечеги (*украиндже*: ромашка)
худжур — анълашылмагъан
эйи — яхшы

Икяени окъуп, суаллерге джевап беринъиз:

1. Сервер неге кусъти?
2. Не себептен Сервер аптесини аджыды?
3. Чечек дестесини корип, Левиза не япты?
4. Не ичюн Левиза бу чечек дестесине бойле севинди?
5. Левизанынъ джиддий, эмексевер къыз олгъаны къайсы левхада корюне?

Сиз Сервернинъ къайсы табиат чизгилерини бегендинъиз?
Сизинъ агъа, аптенъиз я да къардашларынъыз бармы?
Сиз оларнен муаббетсинъизми? Керек вакътында бири-
биринъизге насыл ярдым этесиз? Къорантанъызда бирлик,
муаббетлик ве меракълы яшайыш олмасы ичюн нелер
япасыз?

Сиз омюринъизде якъын дост, догъмушларынъызгъа
эйи иш яптынъызмы? Бойле ишлеринъиз акъкъында икяе
этинъиз.

АНАМНЫНЪ УМЮТИ

(икяе)

(къыскъартылгъан)

... Мен багъча ичинде гурь оськен отларнынъ арасында юрем.

— Эй, Энвер, бакъчы мында!.. — кенардан кимнинъдир сеси эшитилди. Бакъсам, бираз авлакъта Бахтияр тура. Бардым.

Биз Бахтиярнен биринджи сыныфта берабер окъуймыз. Мен энди озьбекчени баягъы билем ве балларнен лакъырды этип, анълашып олам.

— Къайда кетесинъ? — деп сорады Бахтияр.

— Бир ерге...

— Юр бизге барайыкъ. Анам бугунъ пите пиширеджек...

— Ёкъ, — дедим мен. — Меним анам да пите пиширеджек...

Биз чанталарымызны саллай-саллай баягы вакыт лаф этмей юрдик. Багъчанынъ о бир башындаки тереклернинъ арасындан корюнген дувал тарафтан созукъ сес эшитильди:

— Бах-ти-я-ар!

Бахтиярнынъ чырайы сытылды.

— Аптем чагыра, — деди де, ачувланып аякъ устуне турды.

— Не ке-ер-ек? — деп, багъырды.

— Бахтиярджан! Тез ол, чап эвге. Буюк байрам... Дженк биткен!.. Гъалебе!..

Бахтияр омузларыны къысты, шашмалап, манъа бакъты. Сонъ бир кереден еринден сыптырылды ве, табана къувет¹, аптеси тарафкъа чапты.

Мен шу анъ анамны ойладым. О эшиткен экенми, аджеба? Эшитмеген олса даа яхшы!.. Бабамны башта озюм къаршылап алырым. Эгер бабамнынъ къолундан тутып, апансыздан босагъадан берабер келип кирсек — ана къуванч къайда олур!.. Догъру станциягъа чапмалы... Шу ерден сыптырылып, багъчанынъ ичинден кестирип, ёлгъа чыкътым. Нефесим тутула. Богъазым къуруй... Мен исе эп чапам. Кунъ къонгъандже станциягъа барып етишмели. Бабамнынъ кокреги орденге толудыр. Мен билем, о манъа бирисини берир.

Орталыкъны къаранлыкъ баса башлады. Тереклернинъ арасындан телюкели бир шытырды эшитильди. Мен энди къоркъа башладым. Артыма къайтайыммы экен?

Бираздан огюмде ат адымлары эшитильди ве атлынынъ кольгеси корюнди. Онъа ёл берип четке чекильдим.

— Къайда, огълум? — деп сорады атлы, атыны токътатып. Мен бизим почтальонны таныдым.

— Станциягъа! — дедим мен. — Бабамны къаршыламагъа!

— Оны санъа ким айтты, — деп, тааджиПЛенди почтальон.

— Я дженк битти де! Эшитмединъизми? Энди эр кес эвлерине къайтаджакъ...

— Мен шимди станциядан келем. Бугунъ энди поезд олмайджакъ, — деди о, эеджанлы давушнен. — Кель, огълум, биз эвге къайтайыкъ. Ананъ анда сени къыдырып шашмалагъандыр...

— Мен станциягъа бараджагъым, — деп инатланам.

— Сенинъ ананъа мен бугунъ мектюп кетирдим. Бельки, мектюп бабанъандыр. Къачан къайтып келеджегини язадыр? Юр, кетейик!

¹ табана къувет — пек тез чапмакъ

— О, эгилип, манъа къолуны узатты. Мен чапып, онынъ къолуна япышкъанымнен, атнынъ терли аркъасында пейда олгъаным бир олды.

— Бель бавумны яхшы тут, — деди о, манъа айланып.

Анам исе, бутюн къышлакъны айланып чыкъкъан, мени тапамай ве даа къаерде къыдыраджагъыны бильмей, янъычыкъ эвге кирген. Ат, тапырды котерип, биз отургъан эвнинъ огюнде токътады.

Абдырап, къапугъа чыкъкъан анама: «Мына, оджапчем, алынъыз йигитинъизни», — деди де, яваштан мени ат устюнден тюшюрди.

Анам мени сёгер деп къоркъкъанымдан, башымны ашагъы алып, онынъ янына бардым. Анам исе, терен кокюс кечирип, меним башымны сыйпады. Сонъ яныма чёкти де, мени къучакълап, багърына басты, анамнынъ юреги «дук-дук» ургъаныны, янакъларынынъ сылакъ олгъаныны дуйдым.

— Бар, огълум, къолларынынъ юв, — деди о, басыкъ давушнен. — Мен бугунъ санъа лезетли аш пиширдим. Шимди берабер ашармыз.

Мен софагъа чыкътым, элимни, бетимни ювдым. Ичери къайтып киргенде, софранынъ устюнде бир чанакъ пишкен къартоп бувланып тура эди. Онынъ къокъусы бурнума ойле лезетли олып урулды ки, мен, сабыр эталмай, аман бир къартопчыкъ алып къапайым деп, пармакъларымны пиширдим. Анам, мысырбогъдай питесини экиге болип, чокъча кесегини манъа узатты. Сонъ биз, сары чёлмек пиалалардан къайнагъан сув ичип, индемей отурдыкъ.

Мен зияде ёргъун олгъанымдан, юкъум кельди. Аякъларымны ювып яттым. Ничюн бильмем, бугунъ анам, дерсинъни азыр-ладынынъмы деп, сорамады. Озюнинъ насылдыр тюшюнджелери бар, бельки унуткъандыр. Анам софраны джыйыштырды, сюртти, сонъ омузына меним кичкене фуфайкамны ташлап, дефтерлерни тешкермеге башлады.

Ниает, козьлерим юмудды, юкъугъа далдым. Юкъу арасында япракъларнынъ серин шытырдысы ве олардан саркъып тюшкен чыкъ тамчыларынынъ сеси эшитильди...

...Козьлеримни ачып, бель устюне турдым. Анам янымда. О, башыны ястыкъкъа комген, индемей ята. Лякин, не ичюндир омузлары силькине. Анама бакъып, меним де агълайджагъым кельди. Амма мен шу анъ озюмде янъы бир дуйгъу ис эттим, бу дакъкъада манъа озюмни къолгъа алмакъ керек олгъаныны анъладым. Къолумнен яваштан анамнынъ башыны сыйпап юкъулы, лякин къатты давушнен:

— Юкъла, тынч юкъла. Мен янынъдам, анам... — дедим.

1. Икяеде къайсы девирдеки вакъиалар тасвирлене?
2. Гъалебе акъкъында эшиткенде, Энвер шу ань кимни ойдады?
3. Энвер анасынынъ яныгъыны анълап, озюни насыл тутты?

Икяе акъкъында

Икяе несир эдебиятынъ энъ кенъ даркъалгъан ве окъунарлы шекилидир. Икяени эм буюклер, эм балалар севип окъуйлар. Икяеде эсас къараманнынъ омрюнден муим ве меракълы бир я да бир къач адисе тасвирлене.

Икяе колемине коре балабан олмагъан, меракълы, мундериджели эсердир. Икяеде бир эсас къараман ве бир къач иштиракчи шахслар ола биле.

Джиан эдебиятында чокътан-чокъ икяелер яратылгъан. Чешит тиллерде язылгъан икяелернинъ ады-эсабы ёкъ. Къырымтатар эдебиятынынъ да муим бир къысмыны икяелер тешкиль эте.

Къырымтатар яызджылары да балаларгъа багъышлап, балалар акъкъында чокътан-чокъ меракълы икяелер яздылар. Сиз бу эсерлернинъ чокъусынен энди таныш олдынъыз ве даа чокъ икяелерни окъуп, эм зевкъланырсыз, эм тюшонджеге даларсыз, озюнгъиз ичюн файдалы нетиджелер чыкъарырсыз.

Йыл девамында сиз дерсликке кирсетильген икяелернен таныш олурсыз, икяелерни окъугъанда, сиз хаялланып озюнгъизни эсерлернинъ къараманлары Осман, Бекирчик, Сервер, Энвер, Лячин Асан, Амет агъа, Том Соьер, Шахзаде, Къуртнезир ве дигерлеринен тасавур этерсиз, оларнен берабер сынавлардан кечерсиз. Олар сизинъ якъын достларынынъыз киби олып къалырлар.

ЭРВИН УМЕРОВ

(1938 – 2008)

Эрвин Умеров 1938 сенеси Къырымда, Янджу коюнде догъды. 1944 сенеси Умеровларнынъ къорантасы бутюн къырымтатар халкъынен бирликте Озьбекистангъа сюрдюн этиле¹. Эрвиннинъ балалыгъы ве осьмюрлик деври Фергана виляетининъ Алты арыкъ къасабасында кечти.

Орта мектепни битирген сонъ, Эрвин алий окъув юртуна кирмеге ашыкъмады. Омюрни огренмеге тырышты. О, ана-бабасына ярдым этмек макъсадынен нефть заводуна ишке кире ве бир-къач йыл чиленгир олып чалыша.

Эрвинде эдебияткъа авеслик эрте уяна. Орта мектепте окъугъан вакъытта о, бедий эдебиятнен джиддий меракълана ве озю де икяечиклер язмагъа башлай. Истидатлы осьмюрнинъ эльязмалары белли къырымтатар язиджысы Шамиль Алядиннинъ къолуна тюше ве онынъ дикъкъатыны джелъп эте. Шамиль Алядин истидатлы яшкъа чокъ ярдым эте ве Эрвиннинъ биринджи эсерини неширге азырлай.

«Адам озь ерини тапты» серлевалы биринджи икяесини язгъанда, Эрвин Умеров он беш-он алты яшында эди.

1965 сенеси Эрвин Умеров Москвадаки М. Горький адына Эдебият институтыны битирди. Бир-къач йыл о, «Ленин байрагъы» газетасында чалышты. Сонъра Москвадаки «Бала эдебияты» нешриятына ишке авушты.

Эрвин Умеров балалар ичюн де чокъ эсерлер язды. Онынъ «Эр даим кунеш олсун» китапчыгъы балалар ичюн язылгъан икяелер джыйынтыгъыдыр. «Омюрде ильк кере» икяеси де бу китапкъа кирген эсерлерден биридир.

осьмюрмик деври — 12-13 яшындаки девир
виляет — *украиндже*: область

¹ сюрдюн этиле — зорбалыкънен кочюриле

ОМЮРДЕ ИЛЬК КЕРЕ

(икяе)

I

Энвер бугунь эрте уянды. Козюни ачкъанынен пенджерере бакъты. Саат докъуз олгъанына бакъмадан, кунеш корюнмей. Къара булутлар азбардаки тереклернинъ пытакъларына асылгъандай эгильгенлер.

Энвер, сыджакъ ёргъаны астындан чыкъмагъа кыймай, ашхане беттен кельген савут-саба тасырдысына динъленип ятты, бираздан сонъ чыпкакъ аякъларыны ёргъан тюбюнден чыкъарып, кроваттан ашагъы саркъытты. Бедени чимирдеди, тавукъ тени киби тюклери тикленди. Аякъкъа тургъанынен огюндеки пенджерере, урба долабы къайдадыр учкъан киби корюнди. Башы айланды, козьлери огюнде чешит ренкли тегереклер пейда олды. Къайтып тешекке ятты. Бир саниеден сонъ озюне кельди. Агъызынынъ ичине дерсинъ къум толдургъанлар, башы патлайджакъ, юреги дук-дук ура. «Не олды шу манъа? Ич бойле олмай эдим де?!» деп, тюшюнди. Оны къоркъу басты.

— Ана, ана! — деди къарыкъ давушнен ве «сесимни анам эшитмез» деп ойланды, лякин кычырмагъа алы олмагъанындан, динъленип ятты.

Анасы кирди.

— Не турмайсынъ, не олды, балам? — деп онынъ манълайына элини кбойды. — Вай, балам, сыджагъынъ бар, токъта ольчейим.

Анасынынъ чырайы денъишти, козьлеринде къоркъу атеши янды, къалтыравукъ эллеринен долапны ачып, бир шейлер кыдырып башлады.

— Тюф-тюф, балам, санъа не олгъан экен? Я тюневин чапкъалап юре эдинъ де...

Сыджагъы отуз докъузгъа якъын эди.

— Анифе! Анифе!

Анифе анасынынъ янында, пармагъыны агъызына сокъып, ири къара козьлерини де агъасына, де анасына тике, озюнде бир шейлерни ойлана эди. «Бу ярамаз Энвер даа насыл оюн тюшюнип тапты экен? — дей эди ичинден. — Илле бир шей чыкъарыр. Бир кере сачакъта маяк ясады. Эвимиз яна язды. Бир кере де парашют ясайджакъ олып, анамнынъ антерликке алгъан басмасыны парча-кесек этти. Даа бир кере «Индстангъа» къачты, анавы Зульфатнен.

Оларны учь кунь кыдырдылар. Анам, гъарип, агълай-агълай бир олды... Сонъ милиция тапып кетирди. Устю-башы кир, чамур, ачлыкътан козьлери айлангъан, бир бутюн отъмекни ютты йиберди...»

— Акъыз, не джевап бермейсинъ? Эшитмейсинъми?

— Эшитем, — деди Анифечик.

— Эшитсенъ, чап, тизенъе бар, хастаханеге телефон этсин, эким чагъырсын. Тез ол!

Анифе эки бант багълангъан саччыкъларыны силькитти де, козьден гъайып олды.

Энвер меджалсыз козьлерини анасынынъ юзюне тикти: юзюнинъ териси сараргъан, джакъ сукелери сюйрелип чыкъкъан, козьлери тюбюнде, манълайында терен бурюшиклер бар. Къансыз дудакълары чатлагъан. Башына байлагъан юнь шалынынъ астындан чал тюшкен сачларынынъ уджу корюне...

Энвернинъ юрегине пычакъ санчылгъан киби кельди, анасыны аджыгъанындан, омюринде ильк кере козюнден ири козьаш тамчылары тыгъырды. Энвер юзюни дивар тарафкъа чевирди.

«Анам бир озю эки баланы кийиндирмек, ашатмакъ керек. Эвге одун, комюр алмакъ, электрик ве квартира ичюн пара бермек керек. Буларнынъ эписи — анамнынъ бойнунда. Бабам бизни, Анифечик учь айлыкъ олгъанда, ташлап кеткен. Анама насыл агъырлыкъ кетиргенимни бильмей, мен оны эр кунь раатсызлай, къаарьлендире эдим. Къач керелер мектепке чагъырдылар. «Огълунгъыз бойле чая олса, мектептен къувармыз», — дедилер, къач керелер къомшулар шикъает эттилер. Бирининъ копегини ургъан, дигерининъ пенджерере джамыны сындыргъан...

Энверни бойле тюшюнджелер сарып алгъан арада, Анифечик эвге чапып кирди, кескин сеснен:

— Шимди эким келеджек! — деди.

— Явашча олса, балам, дагъда дегильсинъ де. Сабыр эт, эр шей дарма-дагъын...

Анасы о бир одагъа чыкъкъан сонъ. Анифе агъасына якъынлашты.

— Сангъа не олды? — деди о. — Тюневин сен Керимнинъ «пармагъыны» тартып алгъанынъны корьдим.

— О да насыл «пармакъ», — Энвер манълайыны бурюштирди. Бу балачыкътан эр шей беклемек мумкюн. Хаста олсанъ да, раатлыкъ бермез.

— Анавы мотоцикл «пармагъы» даа. Керим «пармагъымны бер» дегенде, чектинъ. Мен эписини корьдим...

Энвер абдырап кѡапугѡа бакѡты. «Ана санѡа кѡара йымырта! Анамнынѡ энди ич бир вакѡыт джаныны агѡырттырмайджакѡ олгѡанда, Анифе шу «пармакѡны» тапып чыкѡарды. Анам Керимни ургѡанымны бильсе, кене ачувланыр, раатсызланыр...»

Энвер татлы сѡзнен кѡардашыны оплады.

— Билесинѡми не? — деди о, — кроватнынѡ орътюсини котерчи...

Анифе агѡасынынѡ айткѡаныны авесликнен япты. Кроват астында насылдыр тѡгерек демир парчалары ята эди.

— Корѡдинѡми? — деди Энвер кѡоркѡунчлы давушнен. — Бу бомбадыр. Эм озю де сенинѡ кроватынѡ астында ята. Эгер кене Керимчик акѡкѡында айтаджакѡ олсанѡ, ястыгѡым тюбюндеки кнопканы басарым, экимиз де кокке савурылырмыз, парча-кесек олурмыз.

Анифе козьлерини тѡгереклендирип, арткѡа чекильди.

— Ана, шойле, — деди Энвер. — Сакѡт ол. Зырылдасанѡ, — экимиз де сагѡ кѡалмамыз. Анавы олмайджакѡ демир «пармакѡны» исе, бар, магѡаздан ал да, Керимге алып кетип бер. О манѡа керекмей.

— Я не ичюн тартып алдынѡ?

— Бильмейим. Алдым иште. Севмейим мен о Керимчикни. Ойле тирнекли, китапханеден чыкѡмагѡан балачыкѡлары севмейим. Дерсинѡ, ондан акѡыллысы ѡкѡ...

— Керим яхшы бала, — деди Анифе. — О бизге чамурдан айванчыкѡлар ясап берди. Сонѡ кѡардашынен мени «Хатабыч кѡартбабай» киносына алып барды. Эскимо да алып берди.

— Пек яхшы экен, мен исе оны севмейим.

— Сенинѡ Зульфат достунѡны мен де бегенмейим. О, сени ѡлдан чыкѡара¹...

— Охо! Зульфат-акѡай огѡлу! Дост! Сен даа бойле шейлерни бильмейсинѡ?

— О, ярамаз бала. Мышыкѡ баласынынѡ кѡуйругѡыны ким кести? Зульфат! Насибанынѡ кѡокѡласынынѡ козюни ким чыкѡарды? Зульфат! Ана шойле, агѡам! Мен сенинѡ бомбанѡдан да кѡоркѡмайым! Керимни ургѡанынѡны да шимди анама айтаджам...

Анифе ачувландымы, дюнѡяны башына киер².

— Тш-ш-ш! — деди Энвер. — Эшитесинѡми, чыкѡылдай. Кѡыбырдадынѡ — патлайджакѡ!

¹ ѡлдан чыкѡара — боза, ярамай ишлер яптыра

² дюнѡяны башына киер — кимсе токѡтатып оламаз

Анифе козьлерини агъасына тикип динъледи, ич бир шейнинъ чыкъылдысыны эшитмесе де, яваштан:

— Айды, айтмам, хастасынъ, — деди. — Яхшы олгъан сонъ айтырым, башкъаларнынъ джаныны нафиле агъырттырмазсынъ.

— Яхшы, яхшы... — деди Энвер башыны кыбырдатып. «Амма да бала, бойлесинен хасталыгъынъны да унутырынъ...».

чая — ярамаз

нафиле — себепсиз, акъсыз ерде

эким — доктор

сание — бир анъ

сачакъ — *мында*: эвнинъ тѣпеси

1. Икяенинъ биринджи кысмындан сиз, Энвер ве оларнынъ къорантасы акъкъында не бильдинъиз? Энвернинъ япкъан «ишлери» акъкъында икяе этинъиз. Онынъ «ишлерине» насыл кыймет кесесинъиз?

2. Энвер анасынынъ юзюне ильк джиддий бакъкъанда, онынъ юрегини насыл дуйгъулар сарып алды?

Къоркъу басты, озюне кельди, бедени чимирдеди ибарелеринен джумлелер тизинъиз.

II

Ярым сааттен Айболитке бенъзеген эким кельди. Къартбабайчыкъ Энвернинъ агъызыны ачып бакъты, пармакъларынен къабургъаларына урды, Энвернинъ кытыгъына тийип, кульди, сонъ фонендоскопыны чыкъарып, онынъ къафесини динъледи.

— Огъланчыкынынъ хасталыгъы къоркъунчлы дегиль — адий грипп. Лякин онынъ джигерлеринде кичкене тамгъа бар. Вакътында бакъылмаса, озюнъиз билесинъиз...

Энвер экимнинъ айткъаныны анъламады, анасына бакъты. Анасынынъ козьлеринден тыгъыргъан козьяшлары янакъларында сылакъ из къалдырып, къара антери устюне тюше эдилер.

— Пек ялмагъа аджет ёкъ¹, — деди эким. — Бу хасталыкънен ку-решмеге бизим кучюмиз ете, огълунъыз бир бучукъ-эки айдан яхшы олур! Раатсызланманъыз.

¹ ялмагъа аджет ёкъ — къасеветленмеге себеп ёкъ

Эким догърусыны айтты. Энвер хастаханеде эки ай ятты. Бу вакъыт ичинде чокъ шейлерни коръди ве анълады. Биринджи кунълери Энверге анасыны биле йибермедилер. Анасыны эр кунъ, атта гедже уянса биле, корип алышкъан Энвер, анасыз къалса, алы не оладжагъыны ойланды. Ана къыйметини даа терен ис этти¹.

...Хастаханеге тюшкенининъ экинджи афтасы эди. Энвер азбаргъа бир озю турып чыкъты, къарт эрик терегинде чапкъалагъан такътакъкъушнынъ арекетлерини сейир этти. Бу вакъыт хастаханенинъ тахтанен къоралангъан еринде насылдыр бир давуш эшитти. Бакъса, не коръсин: тахта арасындан Анифе, юзюкьоюн сюйрекленип, ичке киреята. Устю-башы тоз-топракъ, куле-куле агъасына тараф адымлады. Энвер омрюнде ильк кере къардашыны къучакълады, йымшакъ, сарышын сачларыны сыйпады, опыти.

Анифе исе агъасына дикъкъатнен бакъып:

— Бомбанъ эп чыкъылдай, — деди.

— Насыл бомба о? — Энвер о яланны чокътан унуткъан эди. Ярамазлыкълары, дерсинъ, дигер бир дюньяда къалгъан.

— Анавы бомба да, шу... кроват тюбюндеки. Гедже яткъанымнен динъленип бакъам: эп чыкъылдай. Саат киби. Башта патлар деп къоркътым, энди къоркъмайым, агъа къардашыны патлатырмы?

— Ах, меним ахмакъ кадячыгъым! О бомба дегиль де. Олмайджакъ демир парчасы. Мен олардан гантель ясайджакъ эдим. Сени къоркъузмакъ ичюн бомба дедим. Дарылма² манъа, яхшымы?

— Яхшы, — разы олды Анифе. — Керим де санъа дарылмай. «Пармагъыны» къайтарып бердим, къуванды. Озю де башкъасыны тапкъан экен.

— Яхшы, яхшы... Анифе, анам айттымы санъа, анавы Зульфаткъа барып, китап ал, деп?

— Айтты, — Анифе башыны кедернен саллады.

— Къана?..

— Бермеди. «Китаплар долапта, анахтары джоюлды», — деди.

— Сонъ мен чевирилип, чыкъып кеттим. Араба къапугъа еткенде, анасы Зульфатны сѣггенини эшиттим: «Энвернинъ юкъунчлы хасталыгъы бар! Асыл, онъа барайым, онынънен лаф этейим деме, аякъларынынъны сындырырым!» — деп къычырыкълады.

Анифечик юмручыкъларынен козь яшларыны сюртти.

¹ ис этти — сизди, дуйды

² дарылма — джанынъ агъырмасын

— Насыл ярамай хасталыкъ о, агъа, я сен тезден чыкъмайджакъсынъмы? — деди.

— Эбет, Анифечик, эбет, тезден чыкъаджагъым, — деп, Энвер кадясынынъ кумюш сачларыны сыйпады.

— Китапларны эписи бир кетирдик, — деди Анифе бирден кулюмсиреп.

— Къана?

— Анда, — Анифе дивар тарафкъа эль саллады, — Керим де, чагъырсанъыз, тахта арасындан кечерим, деди, чагъырайыммы?

— Эбет, эбет, чагъыр. Эй, Керим, Керим...

Тахта арасындан Керимнинъ тозлу, кулер юзю корюнди. Онынъ элинде бир десте китап бар эди.

Энвер хастаханеден чыкъкъанда, оны анасы, къардашы ве досту Керим къаршылап алдылар. Энвер энди ана, къардаш ве дост не экенини яхшы анълагъан эди.

тамгъа — *мында*: хасталыкъ иллеси

юзюкъююн — юзю ашагъы

1. Энвер ана къыйметини не вакъыт ис этти?
2. Энвер къардашы Анифе, досту Зульфат ве Керимге озь мунасебетини денъиштирдими, не себептен?
3. Не ичюн бу икяе «Омюрде ильк кере» деп адландырылгъан?

«*Акъикъий дост насыл олмалыдыр?*» Бу мевзуда субет кечиринъыз ве беян язынъыз.

Акъ дост къара кунь ичюн.

Ямандан къач, яхшыгъа къучакъ ач.

ВАТАН ДЖЕНКИ АКЪКЪЫНДА ЭСЕРЛЕР

ДЖЕВДЕТ АМЕТОВ

(1917 – 1995)

Балалар акъкъында меракълы эсерлер язгъан къырымтатар азыджыларындан бири Девдет Аметовдыр. О, Къырымнынъ энъ дюльбер кошелеринден бири, бутюн дюнъягъа белли олгъан Ялта янларында ерлешкен Лимена коюнде догъды. Онынъ балалыгъы ве осьмюрлик йыллары бу аджайип ерде кечти. Та кой мектебинде окъугъанда, Девдет эдебияткъа авеслене. Сонъра Акмесджитте Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болугинде окъугъанда о озю де шиирлер, икяелер язып башлай. 1941 сенеси Девдет Аметов институтны битире ве оджа олып чалышмагъа азырлана. Лякин, апансыздан башлангъан дженк, тынч аятны тар-мар эте. Институтны битирген яшлар эписи джебэге ёлланыла. Дженкнинъ биринджи куньлеринден гъалебеге къадар Девдет Аметов дженкте булуна. О бир сыра дженкявер медаллернен такъдирлене.

Дженктен сонъ Девдет Аметов Озбекистанда Андижан шеэринде сюрюнликте халкъымызнен берабер яшай. Дженкни башындан сонъунадже кечкен аскер, яш оджа тувгъан халкъына япылгъан акъсызлыкъкъа къаршы чыкъа ве озь фикирлерини гизлемей. Бунунъ ичюн оны он йылгъа апске къапайлар. Тек Сталин ольген сонъ Девдет Аметов бу акъсыз джезадан къуртула.

Истидатлы азыджы озюнинъ эсерлеринде башындан кечирген

фаджиалы вакъиалар, акъсызлыкълар акъкъында тасвир эте. Дженк ве сюрдюнлик йыллары балалар да агъыр, аджыныкълы алларгъа къалдылар. Языджы озюнинъ эсерлеринде адамларнынъ мераметлилигини, чыдамлылыгъыны, инсаниетлилигини косьтере.

Джевет Аметов чокъ йыллар Ташкентте къырымтатар тилинде радиоэшиттирювлерни азырлады ве алып барды. Ана тилимизни сакъламагъа хызмет этти. Онынъ чокъ китаплары нешир этильди. Эксерий эсерлеринде Ватан дженки ве дженктен сонъки йыллар акъкъында тасвирлене. Языджы озюнинъ хатырлавларынен пайлаша, дженк акъибетлерини косьтере. Сонъки йыллары языджы тувгъан юртунда Къырымда яшады ве иджат этти.

такъдирленмек — мукъяфатланмакъ

джинает — *мында*: зулум, хиянетлик

акъибет — *мында*: дженктен сонъ инсанларнынъ бахыт-сызлыгъы, къыйналувы

ДЖЕДВЕЛЬГЕ КЪОЮЛМАГЪАН ДЕРС

(икъяе)

I

Бизим мектебимизде пек чокъ миллетлернинъ огъул-къызлары окъуй эдилер.

Кочип кельгенлер арасында Волга немселери де барлар. Оларгъа кимерде бир къыйыш козьнен бакъкъанлар да тапыла.

Бу мунасебетнен мен бизим мектебимизде олып кечкен бир вакъиа акъкъында икъяе этмек истейим.

7-нджи «Б» сыныфында Альберт Шандра деген сепкили бет, сары немсе баласы окъуй эди. О талебе бир шейден урьккен киби, даима этрафына бакъына, дерсинъ умуот этильмеген ерден онъа уджюм этеджеклер. Оюнларгъа къошулмай, эм оны кимсе де къошмай эди. Онъа даима: «Отурма меним яныма, ёкъ ол козюм огюнден, хаин фриц!» — дей эдилер. О да, джевап береджек олып ынтыла, тишлерини сыкъа, этрафкъа козь эткен сонъ, озюнинъ ялынъыз олгъаныны анълап, четке чекиле тургъан. Озю дерслеринден яхшы, хусусан математиканы мукеммель биле эди.

Экинджи куню сонъки эки дерске озюм кирдим. Джедвель

боюнджа шу куню сыныфта язма иш отькермек керек олса да, мен дерсни шай башладым:

— Язма ишни келеджек афтагъа къалдырамыз, даа яхшы азырланып келирсингъыз, бугунь джедвельден тыш дерс отькериледжек, — дедим. Балалар тааджипленип бир-бирине ве манъа бакътылар.

— Я бугуньки дерсимиз насыл мевзуда, оджам? — деди бириси.

— Бугуньки дерсимизде мен сизге дженкнинъ сонъки кунълеринде шахсен корип-кечирген бир вакъианы айтмакъ истейим, — дедим. Балалар, шубесиз, юректен севиндилер, оларгъа тек дженк акъкъбында айт, гедже-куньдюз динълемеге азырлар.

— Бизим батальонымыз девамлы ве къанлы уджюмден сонъ, бир буюк шеэрге кирди, — деп башладым мен. — Эр ер патлатылгъан, янгъан, йыкъылгъан. Орталыкъ там-такъыр. Даа чокъ ерлерден тютюн чыкъып тура. Бу ерде джанлы бир шей къалгъандыр деп акъылынъа да кельмей.

Яры йыкъыкъ бир сачакъ тюбюнде секиз-он яшлар къарарын-даки бир огъланчыкъ козюме илинди¹. Мен дераль автоматыма япыштым (дженкте шай огренип къалгъанмыз), бала шу анъ козьден ёкъ олды². Мен яваштан сачакъкъа якъынлаштым, о якъ, бу якъны къыдырдым. Оны таптым. Лякин огъланчыкъ мени корьгинен, къапкъангъа тюшкен киби, къалтырап башлады, эм агълай, эм де манъа бир шейлер айта.

Ачувым бирден сёнди. Бу терисинен кемиклери къалгъан бичаре баланы корьгенде, не япаджагъымны да бильмей къалдым, онынъ башыны сыйпап:

— Агълама, — дедим.

О, мени анъламаса да, бираз юреклени ве шинелимнинъ енъинден тутып: «Ком, Иван!» — деди. Мында шашмагъа шей ёкъ, биз оларгъа фриц, олар исе бизге Иван, дей эдилер. «Токъта, — дедим мен озь-озюме, — демек, бу баланы аселет ёлладылар, мени тындыраджакъ олалар». Амма бала мени анъламай, кене де манъа къайгъы ве ишанчнен бакъа. О, баланынъ темиз, гунасыз козьлери мени кене тынчландырды, ачувымны сёндюрди. «Бунъа не керек экен? Итимал, биревлерге аджеле ярдым керек олгъандыр?! Айды, не олса-олды», — деп баланынъ пешинден кеттим. Бала мени, токътамадымы, къайтып кетмедими дер киби, айланып-айланып бакъа эди.

¹ козюме илинди — козюме корюнди

² шу анъ козьден ёкъ олды — корюнемей къалды

уджюм — уруш
юрекленмек — джесаретленмек
итимал — бельки

1. Икяеде тасвирленген вакъиа не вакъыт олып кече?
2. Бу вакъиа акъкъында талебелерге ким икяе эте?
3. Альберт ким? Альбертке сыныфдашлары насыл бакъалар?
4. Дженк олып кечкен ерлерде шеэрлер насыл алгъа кельген эди?
5. Аскерге ким расткеле? Аскернинъ акъылына насыл фикирлер келе?

Ашагъыдаки сёзлерге синонимлер тапып, джумлелер тизинъиз:
къувет — ..., *юрекленди* — ..., *козьге илинди* —

II

Ниает, бир яры чёккен эвнинъ янына келип еттик. Эвнинъ арттаки кошелери йыкъылмагъан, бесе-белли анда яшайлар. Ичери кирдик, козьлерим къаранлыккъъа алышкъан сонъ, ортада обалангъан тёшеклер устюнде дёрт-беш яшында бир къызчыкъны, башы уджунда, анасы олса керек, хастаджан, орта яшларында бир къадын, этрафта исе багълангъан богъчалар, бала оюнджакълары, чул-чубурларны эслеп алдым.

Мен оларгъа догъру юреджек олдым. Къадын абдырады, сонъ баласынынъ башы уджуна отурып, эллеринен оны сакълагъан киби олды. Бир шейлер айткъан сонъ, анасы къызыны яткъан еринден котерип отуртты. Ана-бала эм къоркъу, эм де имдат беклеп, меним козьлериме бакътылар. Къызчыкънынъ ольмеге бир куню къалгъан, зорнен нефес ала, къуру кемиклерини балавуз тюсте териси орыткен, манълайчыгъы бурюшкен, эльчиклери джансыз киби саркъып туралар.

Анасы эллеринен къызыны косьтерип, къызы ачтан олеяткъаныны, ашамагъа бир шейлери олмагъаныны анълатмакъ истей. Мында лафсыз да эр шей анълашыла. Топ, бомба атешинден сагъ къалсалар да, энди ачлыкъ оларнынъ богъазларына япышкъан¹.

Мен озюме келип, дераль аркъамдаки торбамны алып, ондан отъмек, эт консервасы, шекер чыкъарып, скемлеге бошаттым. Олар учеви де козьлерини меним къолларымдан алмай. Джебимден чакъымны чыкъарып, къутуны ачтым, этрафкъа эт къокъусы яйрады.

¹ ачлыкъ оларнынъ богъазына япышкъан — ачлыкътан оле яткъанлар

— Буюрынъ, алынъ, битте! — дедим. Олар, десенъ, тыл-сымлангъан киби ерлеринден кыбырдамайлар. Шу анъ бир тилим отъмек кесип, устюне къутудан эт якъып, кызычкъкъа узаттым. Онынъ сёнок козьлеринде кыгъылчымлар пейда олды, отъмекни алып, тез-тез ашай башлады. Сонъ огълуна ве анасына да бердим. Ниает, бу тюш, олмагъаныны анълап, олар буюк иштианен ашап башладылар.

Батальонымызынъ разведка болугинде айтувлы разведкаджы Мюллер адлы бир немсе йигити бар эди. Экинджи куню мен оны ве эки аркъадашымны алып кене шу эвге бардым. Тапылгъан отъмегимизни, шекер ве ягъымызны да алып бардыкъ. Анда да денъишме олгъан. Сагъ къалгъанлар (чокъусы къадын ве балалар) шу эвге топлангъан эдилер. Мюллернинъ ярдымынен биз кимге къаршы курешкенимизни оларгъа анълаттыкъ. Мюллер топлангъанларгъа:

— Мен де немсем. Бизим макъсадымыз — немселерни ольдюрмек дегиль де, фашизмни ер юзюнден ёкъ этмектир, — дегенде, динъле-генлер севингенлеринден чокъусы агълап йиберди.

— Дюнъяда инсанлар, насыл миллет олгъанына бакъмаздан, сербест, тенъ олып догъалар, эм шай да яшамакъ кереклер.

Бизим Ватанымызда пек чокъ миллетлер яшай, буюк бир айле киби омюр этемиз. Сиз, талебелер, буны акъылынъыздан чыкъармамакъ керексинъиз. Адамнынъ яхшы-яманлыгъыны онынъ миллети-не бакъып дегиль де, япкъан ишинде, озюни алып барувында, халкъ ичюн япкъан хызметинде коръмек керек, — деп битирдим мен озъ икяемни.

адалетли — догъру, акълы

сербест — *мында*: озюне саип, эркин

къыгъылчым — *мында*: атешли нур нокъталары

макъсат — ниет, истек

1. Немсе баласы аскерни не ерге алып кельди?
2. Аскернинъ козю огюнде насыл бир мушкюль левха джанланды? Оны насыл кедерли тюшонджелер сарып алды?
3. Бу аскер ичюн дженк не вакъыт битти? Не ичюн?
4. Икяенинъ къысымларына серлева къоюнъыз.
5. Икяени учюнджи шахыс адындан сёйлеп беринъиз.

Халкълар арасындаки достлукъ акъкъында сыныфынъызда субет кечиринъиз.

Аскерлер не ичюн немсе балалары ве къадынларына ярдым этелер?

Адамнынъ яхшы-яманлыгъы неде билинир? Яхшылыкъ ве яманлыкъ акъкъында аталар сёзлери ве айтымларны топланъыз.

Сиз насыл тюшонесинъиз, бу дерстен сонъ балаларнынъ Альбертке мунасебети денъиширми?

Ер юзюнде дженк олмамасы ичюн, халкълар насыл чарелер корелер?

Дженк акъкъында насыл икяелер окъудынъыз? Насыл кинофильмлер коръдинъиз? Дженк не себептен башлана ве инсанларны насыл вазиятке къоя? Дженк олмамасы ичюн, адамлар насыл олмалы ве нелер япмакъ кереклер?

Яхшылыкъ яманлыкътан къуветлидир.

Яхшыдан багъ къалыр, ямандан дагъ къалыр.

Яхшыдан нам къалыр, ямандан къан къалыр.

Яхшы иш озъ-озюни макътар.

АЙДЕР ОСМАН

(1938 – 1997)

Айдер Осман 1938 сенеси Къырымда Бешкърткъа Вакъуф коюнде оджа къорантасында догъды. Онынъ балалыгъы ве яшлыгъы кыйын девирге расткельди. 1941 сенеси Къырымны немсе фашистлери басып алды, 1944 сенеси исе бутюн къырымтатар халкъы озь ватанындан сюрюн этильди. Айдерлернинъ къорантасы Озьбекистангъа Алтыарыкъ районьнда бир къышлакъкъа тюшти. Пек агъыр вакыт олгъанына бакъмадан, Айдер едийыллыкъ мектепни битирди. О, балалыкътан оджа олмакъны арз эте эди. Онынъ ичюн мектепни битирген сонъ, о оджалар техникумына кирди. Сонъра арбий хызметте булунды. Бу йыллар Айдер Осман макъалелер язып чешит газеталаргъа ёллай. Онынъ эдебияткъа авеслиги кет-кете арта. Арбий хызметтен къайткъан сонъ о, Ташкент девлет университетининъ журналистика факультетине кирди. Окъувьны битирген сонъ, къырымтатар тилинде чыкъкъан «Ленин байрагъы» газетасында чокъ йыллар чалышты. Айдер Осман чокъ макъалелер, икяе, повестьлер язды. О, сюрюнлик девринде къырымтатар халкъынынъ медениети, эдебияты сакъланып къалмасына ве осювине хызмет эткен языджылардан биридир.

1979 сенеси Айдер Осман «Йылдыз» меджмуасында чалышып башлай. Омюрининъ сонъки 12 йылы исе бу къырымтатар тилинде екяне меджмуанынъ баш муаррири олды.

Айдер Осман чокъ меракълы эсерлер яратты. Корюмли рус, озьбек, тюрк языджыларынынъ бир сыра эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этти. «Балалар эви янында» икяесинде экинджи джиан дженки йылларында олып кечкен вакъиалар тасвирлене. Айдер Осман озюнинъ икяесинде инсанларнынъ мераметлигини косьтере.

Балалар эви янында яшагъан койлюлер эвде тапкъан ашайтны, озьлеринден къытып, ач къалгъан балаларгъа кетирелер. Айдер

Осман бир сыра эсерлеринде дженк йыллары ве сюрдюонлик вакътында балаларнынъ хорлугъы, аджнынкълы такъдирлерини тасвирледи.

арз эте — пек истей
техникум — орта окъув юрту
меджмуа — журнал
екяне — бир дане

БАЛАЛАР ЭВИ ЯНЫНДА

(икяе)

Аязлы къыш геджесининъ тынчлыгъыны балалар эвининъ азбарында къакъылып башлагъан чангънынъ сеси бозды: кимдир бирев, чам терегине асылгъан демир парчасыны шиддетнен дѣгмекте. Бу чанъ адетте, саба турмакъ, линейкагъа тизильмек я да ашкъа бармакъ керек олгъанда, къакъыла тургъан эди. Шимди исе яры гедже...

— Балалар, турынъыз, эрзакъ анбарымыз яна! — бу дженктен бир аягъынынъ уджуны гъайып этип кельген къаравулымыз Къабул эмдженинъ теляшлы сеси эди. О даима арбий урба кийип юре ве акъшамлары балаларны озюнинъ будкасы янында топлап, дженк акъкъында меракълы вакъиалар икяе эте эди.

Башта уйкен группанынъ балалары чапып чыкътылар. Сонъ кучюклер де...

Акъикъатен де, бизим эрзакъ малларымыз — татлы къанфетлер, лезетли консервалар, эт, отъмек ве дигер емеклер сакълы тургъан анбарымыз шатырды-гудюрдинен янмакъта эди.

Къабул эмдже, таягъына таянмакъны унутып, о ян бу ян секириклей, озюнинъ къарыкъ давушынен балаларгъа ашханеден савут-саба алып, хавуздан сув ташымакъны эмир эте, айны заманда атешке пек якъын баргъан кичкенелерни багъырыкълап къува эди.

Балаларнынъ кимиси къопкъанен, кимиси чайникнен, кимиси чанакънен сув ташып башлады. Къабул эмдже савутлардаки сувны шиддетнен атешке сепе ве турмадан балаларны ашыкътыра: «Дженкчилер, джесаретли олунъыз, биз оны енъермиз!». О, балаларны опламакъ истегенде, оларгъа «дженкчилер», «разведкаджылар» деп мураджаат эте эди.

Лякин атеш сув дегиль де, керосин сепильген киби, эп къувет-

ленди. Артыкъ Къабул эмджеге атеш сѣндирмекни быракъып, балаларны къорчаламакънен огърашмакъ керек олды, чюнки чанакънен атешке сув тѣкеджек олгъан бир къызчыкънынъ сачлары туташты. Къабул эмдже оны аман ерге йыкъты ве башыны къаргъа комъди.

— Кимсе атешке якъын кельмесин! — деп къычырды о теляшлы сеснен ве топаллай берип, янайткъан анбарнынъ ичине чапып кирди. Бир къач дакъкъадан сонъ, о анбар ичинде къап-къара ве тюшкюн бир къыяфетте къайтып чыкъты¹. Бу бир къач дакъкъа ичинде онынъ бутюн гъайрети, дженкявер руху атеште янып кеткен киби эди. О ёргъунлыкънен мердивен устуне отурды ве эллери-нен юзюни къапатты. Бираздан сонъ, онынъ эллери арасындан: «Я рабби! Анда бир шей ёкъ!» деген богъукъ сес эшитильди. Къабул эмдже хайли вакъыт омузларыны салландырып, шатырдап янайткъан атешке бакъып отурды. Янгъын энди оны меракъландырмай эди.

Уйкен группанынъ балалары бинанынъ янып биткен къысымыны козьден кечире ве анбарнынъ тыш диварындаки буюк бир делик-

¹ тюшкюн бир къыяфетте — аджыныкълы, гъарип бир алда

ни косътерип, янгъыннынъ себебини бири-бирлерине анълаттылар. «Бу немселернинъ япкъан иши, — дей бириси. — Даа догърусы оларнынъ шпионлары келип бизим анбарымызны, якътылар». «Самолётнен десант тюшюрген олмалылар, — дей дигери эминликнен. — Эбет, олар бизим анбарымызны якъкъан сонъ, кене самолётларына минип, учып кеткендирлер». Кимдир анбар бетте насылдыр шытырдылар эшиткенини, анда насылдыр адамлар анълашылмагъан тильде лакъырды эткенлерини айтты. Даа сонъ исе, гедже къуршун сеслерини эшиткенлер де тапылды. Бойле лафлардан сонъ, балаларнынъ теляшы, къоркъусы даа зияде артты. Кучюклер шыншыкълап, агълап башладылар. Беш яшлар къарарындаки бир къызчыкъ бар сесинен анасыны чагъырды ве окюрип агълап йиберди. Уйкенлер, озълерининъ къоркъуларыны гизлеерек, кучюклерни тынчландыраджакъ олдылар.

Ниает, Къабул эмдже яныкълы даушнен: «Булар немселер дегиль, балалар. Булар хырсызлар. Эр шейни алгъан сонъ, анбарны якъалар. Къурсакълары патлагъайды, арамтамакъларнынъ», — деди.

Эки ат екильген арабанен атеш сѣндириджилер кельгенде, саба ачылгъан, янгъын исе, озюнинъ къара ишини япып битирген эди. Анбар артыкъ янмай, тек тютей эди.

Танъда балалар эвининъ директоры, тербиеджилеримиз етип кельдилер. Олып кечкен вакъианы анълагъан сонъ, олар да теляшландылар. Тербиеджи къадынларнынъ козьлери яшланды.

Табиий ки, шу куню балаларгъа сабалыкъ аш берильмеди. Директорымыз уйле ашы мытлакъ оладжагъыны айтып, бедеркасына минди ве къаякъкъадыр кетти.

Тербиеджилеримиз исе, директор къайтып кельгенинен аш бериледжегини айтып, бизлерни чешит оюнларнен эглендирмеге чалыштылар. Лякин бираз вакъыттан сонъ, энъ кучюклер «къарным ачыкъты» деп, шыншыкълап башладылар. Даа сонъ исе, оларгъа буюкчелери де кшошудылар. Тек уйкен группанынъ балалары сусмакъталар. Эбет, оларгъа агъламакъ ярашмай. Олар даим дженк оюнлары ойнай ве гизлиден джебѣге кетмеге азырлана эдилер.

Бизим уйлелик ашайджакъ вакътымыз олды, директор исе кельмей. Базы балалар, тербиеджилернинъ ясакъ эткенлерине бакъмадан, анбарымыздан къалгъан куль обасыны къарыштыра, бахытлылар ирип, къатып къалгъан шекер кесеклерини тапа, дигерлери исе, арт къапудан балабан ёлгъа чапып чыкъа ве ёл-

дан арабалардан морковь, чукюндир я да согъан хырсызлай, эльде этильген шейлер, дераль болюштириле ве буюк бир иштианен ашкъазангъа ёлланыла.

эрзакъ — ашайт маллары, ашарлыкъ

теляшлы — къоркъунчлы

1. Яры геджеде балаларны насыл вакъиа уянта?
2. Къабул эмдже кимдир?
3. Янгъын акъкъында балаларда насыл фикирлер пейда ола?
4. Къабул эмдженинъ арекетлерине насыл къыймет кесе билесинъиз? О насыл адамдыр?
5. Анбарны кимлер ве не ичюн якъкъан эди?
6. Саба кельген директор ве тербиеджицерге янгъын левхасы насыл тесир эте? Олар не япмагъа тырышалар?
7. Бу вакъиа къайсы вакъытта олып кече? О вакъыт акъкъында не билесиз?

II

Бу куню базар эди. Балалар эвининъ эрзакъ анбары янгъанындан тек район меркезинде яшагъанлар дегиль, атта этраф къышлакълардан базаргъа кельген адамлар да хабердар олгъанлар.

Уйле авгъан сонъ¹, азбар къапудан бир къартийчик кирип кельди. О Къабул эмджеге бир дане джугара питеси беререк: «Балалар саба ашамагъан экенлер, аз олса да, улештиринъиз», — деди. Сонъ чонъкъайып отурып², дуа окъуды ве шалынынъ уджунен козьлерини окъалай берип кетти. Бу арада, элине бардакъ туткъан, даа бир къартий кельди. О базаргъа къатыкъ сатмагъа кете экен. Бардагъыны биз кетирген къопкъагъа бошатып: «Аш олсун, балаларым», — деди. Бундан сонъ, келиджилернинъ сайысы артты. Кимиси къуругъан мейва кетире, кимиси — эки дане чукюндир, кимиси пенир, кимиси пите кетире. Сонъ-сонъуна олар о къадар чокълаштылар ки, адамлар невбетке турып башладылар. Къабул эмдже балаларнынъ ярдым этювлерине бакъмадан, шашмалап къалды. О емек кетиргенлерге тешеккур биле айтып етиштиралмай. Адамлар исе, онынъ тешеккурини беклемейлер. Балалар эви янындан бир сюрю ат ве эшек екильген арабалар пейда олдылар. Базаргъа кеткен, базардан къайткъан да бу ерде токътап кече. Оларнынъ эр бири ашаладжакъ

¹ уйле авгъан сонъ — уйледен бираз вакъыт кечкен сонъ

² чонъкъайып отурып — чёкип отурып

шей кьалдырыш кете. Кимдир бири бир торба богъдай узаткъан эди. Къабул эмдже алмайджакъ олды. О адам дарылды: «Мен буны санъа дегиль, балаларгъа берем, — деди. — Бу отъмек, оны эр анги вакъытта ашамакъ мумкюн». Къабул эмдже тезден эрзакъ кетири-леджегини айтса да, о адам къаиль олмады¹.

Директорымыз къайтып кельгенде, къапумыз огюнде невбетчилернинъ сафы тап ёлгъадже созулгъан эди. Адамлар оны танымайып: «Невбетке турынъыз, эр кеснинъ бир береджеги бар», — дедилер. Директорымыз, меселени анълагъан сонъ, озюни танытты ве адамларгъа бакъып: «Ярдымынъыз ичюн сагъ олунъыз. Лякин энди керекмей. Шимди ашайт юкю машина келеятыр», — деди. Адамлар директорнынъ бу сёзюне къулакъ асмадылар². Эр кес элиндекисини теслим этмеге ашыкъа эди³.

Акъшамгъа якъын эрзакъ юкю машина кельди. Шай исе де, адамларнынъ арды узюльмеди. Адамлар атта экинджи куню де кельдилер. Къабул эмдженинъ итиразына, анълатувына бакъмадан: «Бу бала ашыдыр. Балагъа пек файдалыдыр», — деп, бир де-бир

¹ къаиль олмады — разы олмады

² къулакъ асмадылар — динълемедилер

³ теслим этмеге ашыкъа эди — бермеге ашыкъа эдилер

ашаладжакъ шей къалдырып кете бердилер. Оларнынъ ич бири, атта бизим мушкюль алымызнынъ там себебини бильгенлери биле, балалар эвининъ эрзакъ анбарларындаки маллар хырсызлангъаны акъкъында лям-мим демедилер¹. Эр кес анбар янгъан экен, дей. Олар ойле истедилер.

Бу вакъиа узакъ ве агъыр къыркъ дёртюджи йылда олып кечкен эди. О куню чешит адамлар кетирген ашларны ашагъан балалар бу вакъианы ве о адамларны бир заман унутмазлар.

Биз о куньлерде дженк кетейткъаныны, эр ерде къытлыкъ экенини бу адамлар озьлерининъ я да, озь балаларынынъ къысметини бизге берейткъаныны анълай эдик.

Йыллар текерленди. Биз осип-буюдик. Мен балалар эвиндеки достларымнен сыкъ-сыкъ корюшем. Субетимиз неден башланса да, о куньге, о вакъыткъа барып ете. Биз ич бир заман, о аджайип адамларны хатырламайып дагъылмаймыз. Олар бизим къартбабаларымыз ве къартаналарымыз, ана ве бабаларымыз, апте ве агъаларымыз эдилер.

хабердар этмек — хабер бермек

бардакъ — савут

итираз — къаршы чыкъув, къаршылыкъ

текерленди — *мында:* кечти

къытлыкъ — ачлыкъ, ашайт етишмемезлиги

1. Бойле мушкюль вазиятте балаларгъа ярдымгъа кимлер кельди?
2. Койлюлер балаларгъа нелер кетирдилер?
3. Не ичюн язиджынынъ хатырасындан бу вакъиа ич бир вакъыт чыкъмай?
4. Улу Ватан дженки йылларында къардаш халкъларнынъ озъара ярдымы акъкъында сиз не билесинъиз? Икяе этинъиз.

¹ лям-мим демедилер — бир шей айтмадылар

**СОВЕТЛЕР БИРЛИГИНИНЪ
ЭКИ ДЕФА КЪАРАМАНЫ
АМЕТ-ХАН СУЛТАН
(1938 – 1997)**

Амет-Хан Султан 1920 сенеси Алупкада догъды. Миллети кырымтатардыр. Акъмесджитте ФЗО мектебинде окъуды. Бундан сонъ, устанынъ шегирди оларакъ, паровоз депосында чалышты. Айны вакъытта аэроклубкъа къатнап окъуды. Арбий учуджы олмакъ истеги оны Акъяр якъынларындаки Качи авиация мектебине алып кельди. Он докъуз яшында бу мектепнинъ курсанты олды.

Амет-Хан Качи мектебини Экинджи джиан дженки башламаздан бир йыл эвель битирди ве мемлекетимизнинъ гъарбындаки кысым-лардан бирине хызмет этмеге ёлланды.

Амет-Хан ве онынъ силадашлары къувети къат-къат арткъач¹ олгъан ава душманына къаршы куреште акъраны олмагъан эрлик, джесарет ве къараманлыкъ косьтердилер.

АВАДА АМЕТ-ХАН!

Къызыл байракълы гвардия истребитель авиаполкунунъ эскадрилья командири Амет-Хан Султан учъ юз элли докъуз урушта булунды. Шахсен озю он бир душман самолётыны урып тюшюрди. Группа иле олгъан ава чатышмаларында исе он докъуз душман самолётыны гъайып этти. Бундан гъайры, Сталинград джебэсинде юз он дженкявер урушта булунды, шахсен озю алты самолёт урып тюшюрди ве группа иле олгъан ава дженкинде еди душман самолётыны гъайып этти.

Бу федакярлыгъы ичюн Амет-Хангъа 1943 сенеси август 24-те, укюметнинъ къарары муджиби иле, Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильди.

¹ къувети къат-къат арткъач — пек кучлюю

Амет-Хан ава дженкининъ буюк устасы ве акъикъий совет ассы¹ олды. 1942 сенеси майыс 31-де Ярославль тѣпесинде «Юнкерс-88» самолѣтыны озь самолѣтынынъ кевдеси иле урып ерге тюшюргенде, экипаждан эки фашист учуджысы эсир алынды, экиси самолѣт ичинде янды. Амет-Хан озю исе авадан ерге парашют иле тюшип къуртулды. О, Шаркъий Пруссияда алты самолѣт урып тюшюрди. 1945 сенеси январь 18-де дѣрт бинъ метр юксекликте йигирими беш немсе самолѣтына къаршы бир озю чыкъып, учь самолѣтны урып тюшюрди.

Бу батырлыкълары ичюн Амет-Хан Султангъа 1945 сенеси июнь 29-да Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы унваны берильди. Мисли ёкъ джесюрлиги² ичюн Амет-Хан Султан дженкининъ сонъунда Девлет мукъфаты лауреаты унваныны алды.

Урушларда Амет-Хан озюнинъ усталыгъы, пишкинлиги, джесюрлиги иле ойле юксек шурет къазанды ки, ондан козьлери къоркъкъан немсе авиация команданлыгъы бир чаре тапып Амет-Хан Султанны якъаламакъ ве ёкъ этмек укюмини чыкъарды. Амет-Хан исе къоркъмады. «Мен Амет-Хан Султаным! Мен Амет-Хан Султаным! Немсе баскъынджыларына олюм!» — дей эди радио иле. Онъа джевап оларакъ немселернинъ эфирде: «Ахтунг! Ахтунг! Дикъкъат! Дикъкъат! Авада Амет-Хан! Уруштан чыкъынъыз!» — деген эмирлери эшитиле эди.

Девримизнинъ аджайип адамы, халкъымызнынъ ифтихары Амет-Хан Султан 1971 сенеси февраль 1-де янъы самолѣт сынавы вакътында эляк олды.

*Ш. Алядин
(«Корюшюв» очеркинден)*

федакярлыкъ — садыкълыкъ
эсир алмакъ — тутмакъ, якъаламакъ
ифтихар — гъурур

¹ асс — озь зенаатыны пек яхшы бильген адам

² мисли ёкъ джесюрлик — къарарсыз, сынъырсыз къараманлыкъ

СОНЪКИ ДЕВИР КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

РИЗА ФАЗЫЛ

(1929 с. д.)

Риза Фазыл Къырымнынъ медений меркези олгъан, дюльбер шеэрлеринден бири — Къарасувбазарда догъды. Бу ердеки гурь орманларда къырымтатар халкъынынъ севимли къараманы джесюр Алим Азамат огълу гизленип юрген.

Риза Фазыл яшлыкътан эдебияткъа авеслене эди, халкъ агъыз яратыджылыгъыны топлады ве темелли огренди. «Къайда бирлик — анда тирилик» серлевалы аталар сёзлери китабы, «Манелер ве чынълар» топламыны неширге азырлады.

О чокъ шиир, икяе, повесть, очерк ве макъалелер язды. Ватан дженкинде къараманлыкъ косътерген джесюр къырымтатар къадын-къызлары акъкъында «Аналар яш экенде» очерклер китабыны нешир этти.

Риза Фазыл Лютфие Софунен бирликте «Амет-Ханнынъ йылдызы» повестини язды. Повестте къырымтатар халкъынынъ федакяр огълу, Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы Амет-Хан Султаннынъ балалыгъы, яшлыгъы ве Ватан дженкинде косътерген къараманлыкълары тасвирлене.

Риза Фазыл къырымтатар эдебиятынынъ осювине ве огренилювине дегерли иссе къошты. О, улу шаир Ашыкъ Умернинъ эсерлерини земаневий къырымтатар тилине чевирип, неширге азырлады. Къырымтатар халкъынынъ севимли къараманы Алим Азамат огълу

акъкъында пек чокъ малюматлар, эсерлер топлап, китап азырлады ве нешир этти. Языджы эдебий яратыджылыгъы ве халкъына хызметини девам этмекте. Шимди Риза Фазыл къырымтатар азыджылар бирлешмесининъ ёлбашчысыдыр.

АМЕТ-ХАННЫНЪ БАЛАЛЫГЪЫ

(«Амет-Ханнынъ йылдызы» весикъалы повестинден парча)

Амет энди он яшында эди. Эр вакъыттаки киби, саба анасы оны, азбар къапудан тышары чыкъарып, мектепке озгъарды. Чантасы элинде ёл бою ашыкъмай кете. Ёлда оны, адети узьре, эр шей меракъландыра, беззлы-морлу глициниялар оны, гуя, озьлерине чагъыралар, къанатчыкълары сырлы-сырлы кобелеклернинъ пешинден чапа. Ёл янындаки тереклер арасында къушчыкълар, «чивиль-чивиль» этип, бир пытакътан дигерине учып къоналар. Тосат-тосат токъталып, къушларнынъ чивильдисини динълей. Иште, о, бойле этрафтаки табиат адиселеринен меракъланып, сейир этип, мектеп азбарына келе.

Мектепте Амет яхшы окъуй, дерслерини енгиль менимсей.

Ярын раатлыкъ куню. Ёлда олар сабадан дагъгъа одунгъа кетмеге анълаштылар.

Амет кельгенинен, балалар зый-чув олып, дагъгъа догъру ёнедилер. Шеэрнинъ тёпесинде, шималь тарафта мешур Ай-Петри дагъы тикленип тура. Онынъ даа чокъ чешит ады бар. Лякин энъ къадимий ады — Чатал-Къая олса керек. Бу ад онъа шу къоджаман бир сыра дагънынъ меркезинде тикленип тургъан чаталлары ве тишлери ичюн берильгендир.

Баягъы ёл юрьген сонъ, шаматалы балалар чамлыкъ дагъына келип чыкъты. Мында къалын-къалын, юксек чам тереклери тюбюнде пек чокъ къуругъан чам карпасиналары дагъылып ята. Балалар якъарлыкъ ичюн иште шу къуру карпасиналарны топлайлар.

Балалар, адети узьре, янына эки чувал алалар. Амет чувалларыны эр кестен эвель толдурды. Энди бираз раатланмакъ мумкюн. Лякин о, балалар арасында яшы кичик олгъан Сейдаметнинъ экинджи чувалынынъ даа яры экенини эслеп къала. Балалар арасында эр вакъыт зайыфларнынъ, кичиклернинъ тарафыны тутып, оларгъа ярдым этип алышкъан Амет, барып Сейдаметке ярдымлашты. Башкъалары азыр олгъангъа къадар, онынъ чувалыны да толдурдылар.

Чувалларны эр кес аркъаларына тарттырып багълады да, сыранен тизилип, эвлерине ёл алдылар.

Амет эвлери янына Абдураманнен берабер кельди. О, азбаргъа кирип, аркъасындаки чувалыны ерге къойды. Сонъ барып чешмеден сув ичти. Абдурамангъа да бир мешребе сув кетирди. Бу арада эвден анасы Насибе апте чыкъты. О, чувалларны корип, севинип, балаларны макъгады:

— Аферин ярдымджыларгъа! Машалла сизге, огъулчыкъларым! Сиз бизни севиндиргенингиз киби, Алла да сизни шойле севиндирсин, эвлятларым! Бабанъ келип коръсе, ким насыл севинир.

Бойле алгъыштан сонъ балаларнынъ юреклери ат башы къадар олды, олар ёрулгъанларыны унуттылар. Абдураман чувалыны кене аркъасына урып, эвлерине таба кетти. Амет ёлгъа чыкъып, оны озгъарды.

*Риза Фазыл
Лютфие Софу*

сейир этмек — бакъмакъ, козьден кечирмек
менимсемек — огренмек
къадимий — эски девирден къалгъан

1. Амет мектепте насыл окъуй эди?
2. Мектепке кеткенде Аметни этрафта нелер меракъландыра эди?
3. Раатлыкъ куню балалар къайда бардылар?
4. Ай-Петри дагъынынъ даа насыл къадимий ады бар эди? Бу ад онъа не ичюн берильгендир?
5. Бу икяеде Аметнинъ насыл табиат чизгилери косьтериле? Олар къайсы арекетлеринде корюне?

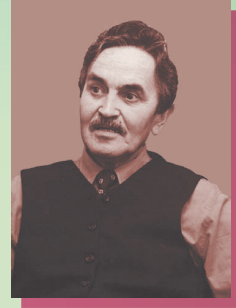
Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы Амет-Хан Султан акъкъында икяе ве шиирлерни хатырлап, «Халкъымызнынъ къараманы» мевзуда къыскъа икяе азырлангъыз. Къырымда Амет-Хангъа багъышлангъан насыл абиделер бар? Сиз оларны зиярет эттингизми? Алупка шеэринде Амет-Ханнынъ эйкелинден гъайры онъа багъышлангъан даа нелер бар? Немсе фашистлери Амет-Ханнынъ джесюрлигине насыл къыймет кесе эдилер?

*Батыр куреш мейданында белли олур.
Алтын атеште сыналыр, йигит — куреште.
Къараманлыкъ иште, куреште корюнир.*

ШАКИР СЕЛИМ

(1942 – 2008)

Шакир Селим 1942 сенеси апрель 10 куню Къырымнынъ шималь чёллериндеки Буюк-Ас адлы кучюк койчикте догъды.

1944 сенеси къырымтатар халкъы ватанындан сюрдюн этильгенде, о, даа яш бала эди. Сюрдюнлик ве Ватангъа асретлик азабыны бутюн омрю бою чекти.

Биринджи тасильни Шакир Селим озбек тилинде алды. Самаркъанд виляетининъ бир къышлагъында орта мектепни битирди ве Самаркъанд шеэриндеки педагогика окъув юртуна кирди. Сонъра Самаркъанд университетининъ рус тили ве эдебияты болюгини битирди. Чокъ йыллар оджалыкъ япты ве журналистика саасында чалышты.

Шакир Селимнинъ биринджи шиирлери 1963 сенеси «Ленин байрагъы» газетасында басылды. Онынъ чокъ шиирлер джыйынтыкълары нешир олунды.

1989 сенеси Шакир Селим севимли Къырымгъа къайтып кельди. Бу вакъиа онъа терен тесир этти ве рухландырды. Шакир Селим чокъ янъы эсерлер язды ве халкъ шаири намыны къазанды.

Чокъ йыллар девамында къырымтатар языджылар бирлешмесининъ реиси, «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири (редакторы) оларакъ чалышты. 2007 сенеси шаирнинъ «Къырымнаме» дестаны Бекир Чобан-заде намындаки мукъяфатны къазанды.

Шакир Селим иджадий енъишлери иле бутюн тюрк алемине¹ танылды ве юксек халкъара мукъяфатларнен такъдирленди.

джыйынтыкъ — эсерлер топلامы
реис — ёлбашчы, етекчи
рухланмакъ — къуванмакъ
такъдирленмек — мукъяфатланмакъ

¹ тюрк алами — тюрк дюньясы, тюрк девлетлери

СЕИТНЕН ВЕЛИ

Али агъа къомшумыз,
Пек муаббет яшаймыз.
Азбарымыз бир бизим —
Бир къазандан ашаймыз.¹

Онынъ эки огълу бар,
Экиси де аля яш.
Бир-бирине урметнен
Яшайлар агъа-къардаш.

Не олды, не олмады,²
Бир кунь даргъынлаштылар.
Оларнынъ бу ишине
Ана-баба шаштылар.

Али агъа — бабасы
Не ялмагъа бильмеген.
Гульсюм апте — анасы
Кедерленген, кульмеген.

«Къавгъаларын» себебин
Бильмегеничюн, бельким,
Ана-баба ойлайлар:
«Къабаат кимде? Акълы ким?»

Баба иштен къайткъан сонъ,
Чагъырттыргъан балларын.
Экисини де отуртып,
Сонъ сорагъан алларын.

— Ишим яхшы, — дей Сеит, —
Мен даа эки алмадым.
— Мен де ойле, — дей Вели, —
Мен агъамдан къалмадым.

— Ойле олса я ничюн
Чырай сытып юресиз?³
Мына олды бир къач кунь
Айры чыкып, киресиз —

Сеит Велиге бакъкъан,
Вели чырайын сыткъан,
Сен озюнъ айт дегендай,
Экши къатыкъ егендай.

Вели энъсесин къашып,
Яваш-яваш сёз башлай:
— Агъамны мен ынджыттым,
Менден эвель догъдынъ, — деп. —

Сен адымнынъ ярысын
Алып, Сеит олдынъ, — деп. —

Экимизге бир адны,
Бабам, ничюн къойдынъыз?
Джаным-джаным бир адны
Эки болип джойдынъыз, —

Деген Вели окюнип,
Козъчиклери яшлангъан.
Бу иште тек къабаатны
Бабасына ташлагъан.

— Бир ад къойдым мен сизге,
Сизде бирлик олсун, — деп.
Бирлик олгъан эр ерде
Эльбет, тирилик олур деп.

Сеит, Вели къошулса,
Керчектен де бир аддыр.

¹ бир къазандан ашаймыз — *мында*: муаббет яшаймыз

² не олды, не олмады — апансыздан

³ чырай сытып юресиз — мугъайып юресиз

Эки инсан бир олса
Эм бахтлы, эм де шаддыр.

Огъуллаарым, бир олунъ,
Адынъыз бир олгъандай.
Тек достлукънен инсаннынъ
Омрю гульге толгъандай!

* * *

Инанынъыз, балалар,
Вели яман утангъан.
Ботен ерде агъамны
Бнджыттым деп, янгъан.

Шу кунъден сонъ къомшумыз
Къайтса иштен эвине,
Дост-муаббет дерс бакъкъан
Балаларына севине.

аля — *мында*: пек яхшы
даргъынлашмакъ — джаны агъырмакъ
ынджыттым — джаныны агъырттырдым
джаным-джаным адны — пек яхшы адны

1. Шиирни ифадели окъунъыз.
2. Сеитнен Вели не ичюн давалаштылар?
3. Бабасы огъуллаарына насыл огютлер бере?
4. Шаир шииринде насыл аталар сёзлерини къуллаангъан?

Достлукъ ве бирлик акъкъында даа насыл аталар сёзлерини билесиз? Хатырлап дефтерлеринъызге язынъыз. Акъкъый достлукъны насыл тасавур этесиз? Акъкъый дост не вакъыт билине? Садкъ дост олмакъ ичюн, адам насыл олмалы?

*Ямангъа етекчи олгъандже,
Яхшынынъ артындан кет.
Бетке дегиль, юрекке бакъып дост ара.
Достуна урьмет эткен, озюне сайгъы къазаныр.*

ТАИР ХАЛИЛОВ

(1940 с. д.)

Таир Халилов 1940 сенеси Эски Къырым больгесинде Къарабай коюнде белли тютюнджи Бекир агъанынъ къорантасында догъды. 1944 сенеси Халиловларнынъ къорантасы бутюн къырымтатар халкъынен бирликте Озбекистангъа сюрдюн этильди.

Сюрдюнлик йыллары Таир балалыкъ ве осъмюрлик чагъыны Наманган больгесининъ чешит къышлакъларында кечирди. Орта мектепни битирген сонъ, окъувгъа авеслиги олса да, яшайыш агъыр олгъанындан себеп, чалышмагъа меджбур олды. 1964 сенеси Таир Халилов озъ арзусыны ерине кетире ве Ташкент кой ходжалыкъ институтына кире. Институтны битирген сонъ о, аграном оларакъ чалыша. Лякин эдебияткъа олгъан авеслиги Таир Халиловны иджатчылыкъ саасына алып келе. О, балалыкътан чокъ окъуй ве озю де бедий эсерлер язып башлай. «Йылдыз» меджмуасында Таир Халиловнынъ биринджи эсери «Эски кемане» икяеси басылды. Белли яzydжы Шамиль Алядин истидатлы яшкъа чокъ ярдым этти, онынъ иджадий ёлуны козетип турды.

«Янгы дюнья» газетасында ве «Йылдыз» меджмуасында Таир Халиловнынъ чокъ икяе, повестълери басылды. Онынъ эсерлери айры джыйынтыкъ олып нешир этильдилер: «Фесильген къокъусы» ве «Биринджи къар». Шимди Таир Халилов Къырымда яшай ве иджадыны девам эте. 1995 сенесинден о, Украина яzydжылар Бирлигининъ азасыдыр.

Онынъ янгы эсерлери, икяе ве повестълери «Йылдыз» меджмуасында басылып тура. Яzydжы халкъымызнынъ сюрдюнликте чеккен хорлукълары, чекишовлери, аджыныкълы алларыны буюк къайгъынен тасвирлей.

больге — район
иджатчылыкъ — яратыджылыкъ
козетип турмакъ — бакъып турмакъ
къайгъы — яныкъ, аджынув, кедер

АКЪБАРДАКЪ

(икяе)

Насибе апте адетиндже эрте уянды. Тышкѡа чыкѡты. Ягѡмур даа сепелей эди. Кѡамышнен кѡоралангѡан азбар ичинде эки кѡазыкѡ боу чекильген тельден, акѡшамдан унутылып кѡалгѡан чамашырларны йыгѡды ве кене одагѡа кирип, шыр-сув шейлерни бирер-бирер сыкѡып соба тѡѡепесиндеки йипке яйды.

Сувугѡан дым ода онынѡ кейфини бозды¹. Кѡыйыш-кѡонѡур тах-таларнен кѡурулгѡан сетнинѡ устюнде чаршафсыз, ямавли екяне ѡргѡан тюбюнде кѡалачланып юкѡлагѡан докѡуз яшында огѡлу-на мазун, севгинен назар ташлады². Юреги ташты. Онынѡ башы уджуна тиз чѡкип, сачларыны сыйпады, эппеи вакѡыт элесленип, кѡаарьленип отурды. Сонѡ дѡрт аякѡлы демир собагѡа гѡзапая толдурып, туташтырды. Чай кѡайнатты. Не кѡадар кѡыймаса да,³ огѡлуны уянтмагѡа меджбур олды.

— Ач козьлеринѡни, кѡозучыгѡым, саба олды, — деди анасы огѡлунынѡ перчемини назик-назик чыбалтып. — Кѡалкѡ, огѡлум, вакѡыт олды.

Кѡуртнезир козьлерини ачты, кулюмсиреди ве янагѡыны ана-сынынѡ элине кѡойып:

— Анам, аначыгѡым. Меним кунешим, — деди.

— Тур, тосуным, кийин, юзюнѡни юв. Чай ичейик де, тарлагѡа барып, гѡзапая кетирейик. Одунымыз битти.

— Ана, тюшюмде билесинѡми кимни корѡдим?

— Кимни, джаным? Эйиликке олсун.

— Бабамны. Сакѡалы оськен, тап кокусине кѡадар тюшкен...

— Тюшюнѡ пек яхшы. Бельгисиз гѡайып олгѡан, сагѡ кѡалгѡан аскерлер аля даа кѡайтып келелер. Иншалла, бабанѡ да сагѡдыр, — деди анасы.

— Ана, бабам, бельки, бизни тапалмай юредир, — деп шубеленди огѡлу.

— Эр шей олмалы, дюнѡя буюк. Алла белясыны алгѡайды шу дженкнинѡ, эпимизни шашырды... Амма энди кѡоркѡмагѡа шей ѡкѡ, яшайыш денѡишир, кѡысмет этсе,⁴ эр кес истегине кѡавушыр. Дженк битти, балам.

¹ кейфини бозды — озюни ярамай дуйду

² назар ташлады — бакѡты

³ не кѡадар кѡыймаса да — не кѡадар истемесе де

⁴ кѡысмет этсе — Алла ярдым этсе

Ода текаран кыызгъан эди. Къуртнезир штаныны, кольмегини, анасы тиккен елекни, орьген чорапларыны кийип, балабан, бол калошларны сюйреклеп, тышары чыкъты. Къора къазыгъына мыхлы савуттан бетини ювды.

Шу вакыткъадже анасы софра донатты. Отьмекке сары ягъ силип, сыджакъ, татлы чайнен сабалыкъ емеклерини ашадылар.

Бабасыны софра башында да анъдылар. Сонъра джошкъун, севинч беклер бир алда экиси де тарлагъа кетти.

Тазе топракъ къокъулы, бааръ авасы кокюс къафесинъни толдура, о тап къан дамарларынъадже синъе, гонълюнъи хош эте, джоштура.

Олар сабан тиймей къалгъан чет сыралардаки къаверенки памукъ тереклерини бирер-бирер оракънен орып алдылар ве эки топ гъозапаяны йипнен сыкътырып багълагъан сонъ, бири-бирининъ ярдымынен аркъаларына урып, зар-зорнен аякъ устуне къалкътылар.

Койге аз къалгъанда, олар арыкъ боюндаки тѣпечикте оськен терек тюбюнде аз-бучукъ раатланмакъ ичюн токъталдылар.

— Къысмет этип, бабам къайтып кельсе, биз бабамнен гъозапаягъа къатнармыз. Сен исе эвде аш пиширип, бизни беклеп отурырсынъ, яхшымы, ана? — деди огълу.

— Ай-ай, балам, бабанъ тез-тез кельсейди, биз де алем киби¹ яшар эдик, — деп ич чекти² анасы.

— Ана, ана, бакъ! Бакъ, анам! — деди Къуртнезир айретли давушнен.

— Не о?

— Акъбардакъ! Сенинъ севген чечегинъ.

— Вай, балам! — Насибе апте учъ-дѣрт адым четте былтырки отлар арасындан бем-безд, сабий къальби киби темиз-пак, ер тюбюнден баш котерип, дюнья юзуне бакъып тургъан чечекни коръди.

— Балам, замет де олса, о чечекни манъа алып бер.

Огълу къолтукъларыны йиптен бошатып, элине сюйрю бир таякъ алды да, акъбардакъны тюбю-тамырынен къазып чыкъарып, анасына узатты.

— Сагъ ол, эвлядым. Омрюнъ узун, бу чечек киби темиз, тазе олсун, — деди анасы. — Буны эвде бир бош къутучыкъкъа отуртырмыз.

¹ алем киби — эр кес киби

² ич чекти — яныкънен, къайгъынен айтты

Олар кълкып, акъырын-акъырын кене ёлгъа чыкътылар.

Бу кунь ягъмурлы, сылакъл олса да, олар ичюн гъае хайырлы кунь эди.

Ана-бала эвге етер-етмез, азбарларында насылдыр бир къалабалыкъ корьди. «Не олды, аджеба?» — деп тургъанда, къаршыларына къомшу бала чапып чыкъты.

— Насибе апте, козьайдын! Сеитнеби агъа сагъ-селямет кельди! Эвге кирмей, сизни беклеп тура.

— Не дейсинь шу?!

— Керчек, Насибе апте. Козъайдын!

Насибе апте сыртындаки юкнен чалкъасына авдарылды ве булутлы кокке бакъып, акъбардакъ тутып тургъан эллеринен бетини орьти.

Шашып кългъан баласына:

— Бар, балам, чап, балам, бабанъ кельген, — деп зорнен дудакъларыны кыбырдатты.

Къуртнезир омузларыны сыкъып тургъан йишлерни чезип,

гъзапаяны ерге ташлады да, дюньясыны унутып, аякъ тюбюндеки балчыкъны чевре-четке сычратып, эвлерине таба чапты.

Узун бойлу, пилоткасы тюбюнден гурь, сим-сия сачлары корюнип тургъан бир адам, элиндеки шинелини чемодан устюне ташлап, койлюлер арасындан чыкъты ве балагъа къаршы тез-тез юрьди. Бир къач адым къалгъанда, о эллерини къартал къанатлары киби керди, чамур устюне тиз чёкти, янып-пишип чапып кельген огълуны къучакълап багърына басты.

— Огълум! Меним огълум!

Къуртнезир тавшан киби къалтырап, бабасынынъ бойнуна сарылды, онынъ ири, сыджакъ козьяшларыны озюнинъ чересинде ис этти.

— Бабам! Кельдинъми, бабам! Мен сени гедже-кунъдюз бекледим, сагъындым!...

екяне — бир дане

мазун — кедерли

меджбур олмакъ — *мында*: лячаре

шубеленмек — эмин олмамакъ

джошкъун — эеджанлы

козъайдын — къуванчлы хабер

чере — бет, юзь

ис этмек — дуймакъ

хайырлы — огъурлы, яхшы, эйи

1. Насибе апте ве онынъ огълу Къуртнезирнинъ яшайышы насыл эди? Ана-бала арасындаки мунасебетлерни косътерген сатырларны къайд этинъиз.

2. Акъбардакъ чечеги Насибе аптеге нелерни хатырлатты?

3. Ана-бала бу кунни не ичюн огъурлы деп сайдылар? Керчектен, шу кунь ойле олдымы?

4. Ана-бала бири-биринен къонушувда къайсы сёзлерни къуллааналар? Бу сёзлер нени косътере?

Джошкъун, айретли, хайырлы сёзлерине синонимлер тапынъыз ве оларнен джумлелер тизинъиз.

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

ОСКАР УАЙЛД

(1854 – 1900)

Оскар Уайлд Ингилтеререде (Англияда) Дублин шеэринде белли эким аилесинде дюнъягъа кельди. О балалыкътан окъувгъа авес эди. Мектептен сонъ Оскар Лондан ве Париж шеэрлерининъ окъув юртларында тасилини девам эте. Шу девирде о, чешит жанрларда эсерлер язып башлай.

Оскар Уайлд дюнъяджа танылгъан яzydжыдыр. Онынъ яратыджылыгъы медениет хазинесининъ къыйметли бир къысмыдыр. Онынъ роман, пьеса, икяелери чокъ тиллерге терджиме этильди. Хусусан онынъ масаллары меракълыдыр. Тылсымлы шейлер, тылсымлы дагълар, арекетлер, инсан тилинде сёйленген айванлар — масалларгъа аит олгъан хусусиетлерден яzydжы усталыкънен файдалана. «Бахытлы Шахзаде» масалында эйкель джанлы инсан киби озюни дую, агълай, къасеветлене, фукъарелерни аджый ве оларгъа ярдым эте. Уфачыкъ Къарылгъач исе эйкельни аджый, севе, онынъ садыкъ досту олып къала. Яzydжы масал жанрынынъ, хусусиетлеринден файдаланып, омюрдеки акъсызлыкъларны¹, адамларнынъ чешит табиат чизгилери ве арекетлерини косътере. «Бахытлы Шахзаде» масалында садыкъ достлукъ, мераметлик киби инсан арекетлерининъ омюрде къыйметли олгъаныны косътере. Алла-Таала эйкельнинъ демир юрегини ве ольген Къарылгъачны шеэрнинъ энъ къыйметли шейлери деп, озюнинъ Дженнет багъчасына ала.

¹ акъсызлыкъ — адамларнынъ агъыр вазиятте, укъукъсыз олгъаны

БАХЫТЛЫ ШАХЗАДЕ

(масал)

(кыыскъартылгъан)

Шеэрнинъ юксек къулле узеринде Бахытлы Шахзаденинъ эйкели бар. Эйкель бутюнлей индже паалы алтыннен орътюльген, козьлери эки парлакъ сафирден¹ япылгъан, кылычнынъ сапында балабан къанташ² бар. Эйкельни эр кес бегене эди.

Къарылгъач бутюн кунъ учты ве акъшам маалинде бир шеэрге келип чыкъты.

«Геджелемеге къайда токътар экеним? — деп тюшюнди. — Умют дюньясы, иште шеэр меним ичюн бир шей азырлагъандыр». Сонъ юксек къулле устюнде эйкельни коръди.

«Мен, иншалла, мында къалырым — деп, къуванды. Бу пек яхшы ер, авасы да тазе».

Бойлеликнен, о Бахытлы Шахзаденинъ аякълары арасында ер тапып, къонды.

«Алтын тешегим де бар экен» — деп, озь-озюне яваштан сомурданды ве, юкъламагъа азырланып, чевре-четини айланып бакъты, лякин башыны къанатлары арасына сакълап етиштирамады, балабан сув тамчысы устюне тамды.

«Насыл аджайип ава. Кокте бир булутчыкъ биле ёкъ, йылдызлар ачыкъ, ярыкъ; къайдан да бильмем ягъмур ягъды! Европанынъ шималь тарафында ава, керчектен де, пек худжур. Сонъ бир тамчы даа тамды.

«Эйкельнинъ не файдасы бар экен, ягъмурдан да къорчаламаса? — деп, тюшюнди о. — Яхшы бир оджакъ борусы тапмасам, олмаз», — деп, учмагъа азырланды. Къанатларыны ачып етиштирамады — учюнджи тамчы тамды, о, тепеге бакъты, билесингъизми, не коръди? Бахытлы Шахзаденинъ козьлери козьаш толу эди ве олар алтын янакъларындан тамчы-тамчы акъа эдилер. Ай ярыгъында онынъ юзю о къадар дюльбер эди ки, уфачыкъ Къарылгъачнынъ юреги кене яныкъкъа толды.

— Сен кимсинъ? — деп, сорады о.

— Мен Бахытлы Шахзадем.

— Ойле олса не ичюн агълайсынъ? Сен мени бус-бутюн сылаттынъ да.

¹ сафир — кок тюсте кыйметли таш (украиндже: сафир)

² къанташ — кырмызы тюсте кыйметли таш (украиндже: рубин)

— Мен бу дюнъяда сагъ олып яшагъанда, юрегим адам юреги эди, — деди эйкель. — Сан-Суси Сарайында яшагъанда, козьяш не олгъаныны бильмез эдим, къарылгъачларгъа анда кирмеге олмай эди. Куньдюзлери аркъадашларымнен багъчаларда кезип зевкъла-ныр, геджелери исе Буюк Салонда оюнгъа тюшер эдим. Багъчанынъ чевресинде юксек исар бар эди, онынъ артында не бар экен деп сорамагъа акъылыма биле кельмей эди, чевре-четим о къадар дюльбер эди. Сарайда яшагъан хызметчи достларым манъа Бахытлы Шахзаде дер эдилер ве, керчектен де, мен бахытлы эдим, эгер зевкъ сюръмеси бахыт олса! Бойле этип омюрим кечти ве бойлекликнен манъа олюм кельди. Шимди мен ольген сайылам, мени мында тиклеп къойдылар ве бу юксек къулле тепесинден шеэримнинъ бутюн чиркинлигини ве перишанлыгъыны корем, ве меним къальбим демирден япылса да, агъламакътан гъайры чаре тапып оламайым.

«Не... темиз алтындан дегильми?» — деп, тюшюнди Къарылгъач. О пек тербиели эди онынъ ичюн де дос-догърудан сорап оламады.

— Узакъта... — назик, алчакъ сеснен девам этти эйкель, — уфа-чыкъ сокъакъта бир эвчик бар. Онынъ бир пенджереси ачыкъ ве андан маса узеринде отургъан къадынны корем. Онынъ бети индже ве ёргъун, къоллары къырмызы ве къаба, пармакъларында инеден

тешиклер корюнип тура, чюнки бу къадын — тикиджи. О, якъында оладжакъ Сарай Байрамына, къыраличенинъ энъ якъын къыз аркъадашы киеджек атлас геджелик антерине, севги чечеклери нагъышлай. Эвнинъ бир кошесинде исе, онынъ кичкене огълу тѣшекте хаста ята. Баланынъ сыджагъы бар, о портакъал истей. Лякин эвлеринде озен сувундан гъайры башкъа бир шей ёкъ ве анасы токътамадан агълай. Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, сен онъа къылычымнынъ сапындан къанташны чыкъарып беремезсинъми? Меним аякъларым пекитильген, еримден къыбырданып оламайым.

— Мен Мысыр¹ тарафкъа учмагъа азырланам, — деди Къарылгъач.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, сен менен бир гедже даа къалып, эльчим оламазсынъмы? Хаста бала сувсызлыкътан янды, анасы да пек яныкълы! — деди Шахзаде.

— Догърусыны айтсам, мен огълан балаларны пек севмейим, — дераль джевап берди Къарылгъач. — Кечкен яз, мен озен янында раатланмагъа токъталгъанда, дегирменджининъ эки тербиесиз огълу, манъа даима таш атып тура эдилер. Олар манъа тийип оламаз эдилер, къарылгъачлар пек чевик, ондан да гъайры, аилемизнинъ чевиклиги эр кеске белли; насыл да олса, мен буны урьметсизлик, деп саям.

Лякин Шахзаденинъ корюниши ойле кедерли эди ки, Къарылгъач оны аджыды

— Айды, сувукъ олса да, мен сенинъ янынъда бир гедже даа къалып, эльчинъ олайым, — деди Къарылгъач.

— Чокъ сагъ ол, уфачыкъ Къарылгъач, — деп къуванды Шахзаде. Бойлеликнен, Къарылгъач Шахзаденинъ къылычындан буюк къанташны гъагъасынен сувурып алды, ве эвлернинъ дамлары устюнден учып кетти. О без мермер шеклинде япылгъан эйкеллер устюнден, оюн авалары эшитильген буюк Сарай устюнден де учып кетти.

«Бу гедже мен Мысыргъа учаджам», — деп, тюшюнди Къарылгъач ве бу къуванчлы уюттен руху котерильди.

О шеэрде бутюн эйкеллерни сейир этип чыкъты ве кильсенинъ чанъ къакъкъан къуллесининъ устюнде баягъы вакъыт отурды. Къайда бакъса торгъайлар бири-бирине бакъып, чивильдеше эдилер:

Ай чыкъкъан сонъ, о Бахытлы Шахзадеге учып барды.

¹ Мысыр — Египет (мемлекет)

— Мысыргъа бир аваленъиз бармы? — деп, кескин давушнен сорады, о. — Мен шимди ёлгъа чыкъаджам.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, сен меннен бир геджечик даа къалмазсынъмы? — деп, ялварды Шахзаде кене.

— Мени Мысырда беклейлер, — текрарлады Къарылгъач.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, шеэрнинъ дигер тарафында, чардакъта, бир Яш огъланны корем. О кягъыт толу маса устуне букленген, янында стакан, стакан ичинде бир топ солукъ мелевше. Онынъ сачлары кестане тюсте, дудакълары нар киби ал, балабан козьлери арзу-умют толу.

Театр мудири ичюн пьеса язып битирмеге тырыша, лякин ушюгенинден язып оламай. Собасында исе атеши ёкъ, ачлыкътан эсини джояджакъ.

— Мен сеннен бир гедже даа къалырым, — деди Къарылгъач, чюнки о, пек мерхаметли эди. — Мен онъа бир къанташ даа алып барайыммы?

— Чокъ языкъ! Менде башкъа къанташ ёкъ, — деди Шахзаде. — Тек козьлерим къалды. Олар пек сийрек тапылгъан сафир ташындан япылгъан, бинъ йыл эвельси оларны Хиндистандан кетирген эдилер. Бир данесини ал да, шу яшкъа бер. Паалы ташны базиргянгъа сатар, одун алып ве пьесасыны битирир, иншалла.

— Шахзаде, джаным, мен бойле шей япып оламам, — деди Къарылгъач ве, агълап йиберди.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, мен санъа айткъанымны яп, — ялварды Шахзаде. Бойлеликнен Къарылгъач Шахзаденинъ бир козюни чыкъарып алды ве студентнинъ чардагъына учып кетти. Чардакъкъа учып кирмеси пек енгиль эди, чюнки эвнинъ дамында тешик бар эди. Генч, башыны къолларынынъ ичине комип, отура эди, ве къушнынъ къанат давушыны биле дуймады, о, башыны котергенде, солукъ мелевшелер янында дюльберден-дюльбер бир сафир ташы тура эди.

— Мен, гъалиба, мешур олып башладым, бу эдие эсерлеримни бегенген адамдан олса керек. Энди пьесамны битирмеге имкяным олур, — деп тюшюнди студент. Ве озюни бахытлы ис этти.

Экинджи куню Къарылгъач гемилер тургъан лимангъа ёл алды.

О буюк бир геми мачтасына къонды ве гемиджилер агъыр сандыкъны геми анбарындан чыкъаргъанларыны коръди. Олар эр бир сандыкъны чыкъаргъанда: «Эпимиз бирден!» — деп, къычыра эдилер.

— Мен Мысыргъа бараджам, — деп, къуванчындан къычырды Къарылгъач. Лякин онъа бир кимсе айланып бакъмады. Ай чыкъкъанынен, Къарылгъач Бахытлы Шахзаденинъ эйкелине учып кельди.

— Мен сеннен сагълыкълашмагъа кельдим, — деди, о.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, сен меннен бир гедже даа къалып оламазсынъмы, — деп, Шахзаде кене ялварды.

— Къыш кельди, тезден сувукълар башлар, — деп, тепренди Къарылгъач. — Мысырда кунеш ешилъ пальма тереклерини къыздыра, тимсах чамур ичинде ятып, чевре-четини ашыкъмайып сейир эте. Меним аркъадашларым Баальбек Ибадетханесинде юва къуралар, беяз ве гульгюли гогерджинлер оларгъа бакъып, бир-биринен севишелер. Джаным Шахзаде, мен сени ташлап кетмеге меджбурым, лякин мен сени ич бир вакъыт унутмам ве келеджек бааръде, сен берип йиберген къыйметли ильван ташларынъ ерине, эки дюльбер паалы таш кетирерим. Къанташ, къысмет олса, ал гульден де ал олур, сафир ташы исе, мавы денъиз киби, кок олур.

— Ашада Мейданда, серник саткъан къызчыкъ отура, о серниклерни пис сувгъа тюшюрди ве олар бозулды. Эгер эвге пара кетирмесе, бабасы оны дегер, шунунъ ичюн де къызчыкъ агълай. Аякъларында чораплары ёкъ, башы да чыпакъ. Меним экинджи козюми чыкъарып ал да, къызгъа бер, бабасы оны дегмесин, — деди Бахытлы Шахзаде.

— Айды, мен сеннен бир гедже даа къалайым, лякин мен сенинъ экинджи козюнъи чыкъарып оламам, — деди Къарылгъач.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, мен сангъа эмир этем, — деди Шахзаде. Бойлеликнен, Къарылгъач Шахзаденинъ экинджи козюни чыкъарып алды ве учып кетти. Йылдырым киби къызнынъ янына учып, авучына къыйметли ташны къойды.

— Не къадар дюльбер джам парчасы! — деп, къызчыкъ къуванып, эвине чапып кетти. Ондан сонъ Къарылгъач Шахзадеге учып барды.

— Сен сокъурсынъ, мен сени ташлап кетип оламам; мен даима сеннен къалырым, — деди Карылгъач.

— Ёкъ, уфачыкъ Къарылгъач, сангъа Мысыргъа кетмек керек, — деди бичаре Шахзаде.

— Мен сеннен даима яшарым, — деди Къарылгъач ве Шахзаденинъ аягъы уджунда юкъламагъа ерлешти. Экинджи куню бутюн кунъ Шахзаденинъ омузында отурды ве эджнебий мемлекетлерде корьген шейлери акъкъында икяе этти.

— Джаным, уфачыкь Къарылгъач, сен мангъа аджайип шейлер акъкъында икяе этесинь. Джаным, Къарылгъач, ялварам, шеэрге учып бар да, корьгенинъни мангъа келип икяе эт, — деп, ялварды Шахзаде.

Бойлеликнен, Къарылгъач шеэр узеринде учып, зенгинлернинъ дюльбер эвлеринде шеньленгенлерини, фукъарелернинъ азбар къапулары янында отургъанларыны корьди. О къаранлыкь сокъакъларгъа учып кирди, ве ачлыкътан бетлери бем-безд, сес-солукъсыз къара сокъакъларда отургъан балаларны, копюр тюбюнде эки уфакъ балачыкь къызынмакь ичюн къучакълашып яткъанларыны корьди.

— Биз ойле бир ачмыз! — дедилер олар.

— Мында ятмагъа олмай! — деп, къычырды ачувлы къаравул, ве балалар, къайда бараджакъларыны бильмейип, ягъмур тюбюне, ёлгъа чыкып кетмеге меджбур олдылар.

Къарылгъач Шахзадеге эп корьгенлерини айтты.

— Меним устюм бутюнлей аджайип алтыннен орьюли, сен оларны парча-парча къопарып ал да, фукъарелерге бер.

Къарылгъач алтынны Шахзаденинъ устюнден парча-парча къопарды; ахыр-сонъу Шахзаде сёнюк ве корюмсиз алда къалды. Алтын парчаларыны бирер-бирер фукъарелерге даркъатты. Бойлеликнен балаларнынъ чырайлары ачылды, ве олар кулип сокъакъларда ойнашып башладылар.

«Бизим энди ашамагъа отьмегимиз бар!» — деп, къуванып къычырыштылар олар.

Сонъ, бир кунь къар ягъып башлады, къардан сонъ сувукълар кельди. Сокъакъларгъа санки кумюш сепильген, олар йылтыравукь ве тайгъакь олды, узун буз тамчылары исе, эвлернинъ дамларындан асылып къалды бутюн халкъ тонларына сарылды, кичкене балалар къырмызы феслерини кийип, буз устюнде тайып ойнадылар.

Бичаре уфачыкь Къарылгъач ушюп башлады, лякин Шахзадени ташлап кетип оламады, чюнки оны пек севди. Отьмек тюкяны къапусы артында отьмек уфачыкъларыны тапып чёплей, ве къызынмакь ичюн къанатчыкъларыны къакып турмагъа меджбур эди. Ахыр-сонъу джан береджегини¹ анълады.

Сонъки кере Шахзаденинъ омузына къонмакь ичюн такъатыны топлады.

— Сагълыкънен къал, севгили Шахзаде, къолунъны сонъки кере опымеге мумкюнми? — деп, зар-зорнен мураджаат этти Къарылгъач.

¹ джан береджегини — оледжегини

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, санъа мен агъызымдан да опымеге разылыкъ берем чюнки сени пек седем, — деди Шахзаде.

— Мен Олюм Юртуна азырланам, Олюм исе Юкъунынъ бир чешити, дегильми? — деп, Къарылгъач Бахытлы Шахзаденинъ агъызындан опыти ве аякълары уджуна йыкъылып, джан берди.

Шу анъ эйкельнинъ ичинден аджыныкълы дауш кельди, санки дерсинъ бир шей чатлады. Керчектен де, демир юрек экиге болюнген. Эльбетте, аванынъ да тесири олгъандыр, чюнки о кунълери ава пек сувукъ эди.

— Шеэрден эки энъ кыйметли шейни манъа тапыш кетиринъ! — деп, эмир этти Алла-Таала озъ мелеклерине.

Мелеклер онъа демир юрекнен, ольген къушны кетирдилер.

— Сиз пек догъру сечип алдынъыз, чюнки меним дженнет Багъчамда бу уфакъ къушчыкъ эбедий отеджек, ве меним алтындан япылгъан шеэримде Бахытлы Шахзаде манъа эбедий ибадет этеджек¹, — деп, Алла-Таала васиет этти.

Инглиз тилинден терджиме эткен Л. Сейтхалилова

къулле — *украиндже*: башта

эльчи — векиль

мешур — танылгъан, белли

отъмек — *мында*: йырламакъ

эдие — бахшыш

кедерли — гъамлы

авале этмек — буйрукъ бермек

тимсах — *украиндже*: крокодил

бору — баджа (*украиндже*: пічна труба, димар)

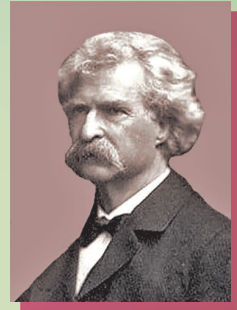

1. Бахытлы Шахзаде омюрини къайда ве насыл кечирди? Не ичюн онъа Бахытлы Шахзаде дей эдилер?
2. Ольген сонъ Шахзадеге къайда ве насыл эйкель къойдылар?
3. Эйкельнинъ тышкъы корюнишини тасвир этингиз.
4. Бахытлы Шахзаденинъ эйкели юксек къулледен шеэрге бакъып, нелерни коре, нелер узеринде тюшюне?
5. Шахзаде кимлерни аджый ве кимлерге ярдым этмеге тырыша?
6. Эйкель Къарылгъачкъа насыл вазифелер буюрды?
7. Сиз насыл тюшюнесиз, не ичюн уфачыкъ Къарылгъач Мысыргъа учып кетмей, эйкельнинъ янынъда къала?
8. Не ичюн Алла-Таала эйкельнинъ демирден япылгъан юрегини ве уфакъ къушчыкъны озюнинъ дженнет Багъчасына ала?

¹ ибадет этеджек — дува окъуйджакъ

МАРК ТВЕН (Сэмюэль Клеменс)

(1835 – 1910)

Марк Твен (акъикъый ады Сэмюэль Клеменс) Америка Къошма штатлары Миссури штатынынъ Флорида виляетинде орта барлыгъы олгъан къорантада дюнъягъа кельди. Апансыздан бабасы ольген сонъ, къорантанынъ вазиети агъырлаша. 12 яшындаки Сэмюэль, мектепни ташлап, басмаханеге ишке кирмеге меджбур ола. Марк Твен иш араштырып чешит шеэрлерде булуна ве чокъ йыллар девамында зорлукъларгъа чыдай.

Балалыгъындан лоцман¹ олмагъа авесленген Сэмюэль 22 яшына кельгенде, Миссисипи озени бойлап юрьген гемиге лоцманнынъ талebesи оларакъ ишке къабул этильди. Сонъра исе лоцман оларакъ чокъ йыллар девамында гемилерни юргизди.

Марк Твен сёз ибареси лоцманларнынъ тилинде — эр шей яхшы, ёл ачыкъ деген мананы бильдире. Сэмюэль Клеменс эдебий эсерлер язып башлагъан сонъ, бу сёз ибаресини озюне эдебий лагъап этип алды. Марк Твен адынен бутюн дюнъягъа танылды.

«Том Соьернинъ сергузештлери» серлевалы эсеринде Марк Твен къорантада балаларнынъ буюклернен ве озъара мунасебетлерини инджеликнен тасвирлей. Эсернинъ эсас къараманы Том Соьер — муреккеп табиятлы, джесаретли огъланчыкъ. О, омюрдеки адалетсизликке къаршы озюнде куреше, эр вакъыт озюни къорчаламагъа, акъламагъа азыр ола. Эбет, о чокъ янълышлар япа, яланлар уйдура, лякин онынъ гонъюли темиз, о эйи ишлер япмагъа да арекет эте. Окъуйджылар Том Соьернинъ эйи ве адалетли адам оладжагъына инаналар.

адалетсизлик — инсафсызлыкъ
эйи — яхшы

¹ лоцман — денъиз, озенлернинъ телюкели ерлеринден гемилерни кечирген капитан ярдымджысы

ТОМ СОЙЕРНИНЪ СЕРГУЗЕШТЛЕРИ

(парчалар)

БИРИНДЖИ БАБ

— Том!

Джевап ёкътыр.

— Том!

Кене джевап ёкътыр.

— Къайда гъайып олып кетти бу огъланчыкъ?.. Том!

Кимсе джевап бермеди.

Къартий козьлюклерини бурунынъ уджуна кетирди ве козьлюклерини устунден оданы козьден кечирди, сонъра козьлюклерини манълайына кетирди ве козьлюклерини астындан оданы бир даа сюзьди. Асылында къартийге козьлюклерининъ кереги де ёкъ, онъа бир де-бир шейге бакъмакъ керек олса козьлюк де, собанынъ къыршавы да бир. Илък дакъкъаларда, о шашмалагъан киби олды ве эшьялар эшите биледжек къадар сесини чыкъарып, сертче сёйленмеге башлады:

— Токъта, сен элиме бир тюш, бакъайым! Мен санъа...

— Айгиди сени, огъланчыкъ! Онынъ къурназлыкъларына алышмакъ кереким, эльбет. О манъа аз шакълалар япамы? Бу кереси бир аз акъыллыджа олмакъ керек эдим. Догъру, мен озь боюн-борджумны эда этип оламайым, Алла мени багъышласын. Мен исе бойнума гунях алам, оны эркелейим, шунынъ ичюн де бу дюньяда эм мен чекишем, эм о. Билем, о, турушы-юрюшинен бир шейтанчыкъ кесильген, лякин мен не япа билем? О, меним рахметли татамынынъ огълу да! Гъарипчик даа кичкене, оксюз балачыкъны насыл этип урайым. Эр кереси оны джезалайджакъ олгъанымда мен онъа къачып кетмеге имкян берем, сонъундан исе видждан азабы чекем. Не айтаджагъымны да бильмейим. Ураджакъ олсам меним къарт юречигим парча-кесек олып кете. Мукъаддес китапта: инсан омюри къыскъа ве яныкъ-гъамларгъа толу, деп догъру язылгъан экен. Пек догъру язылгъан! Бугунь о, мектепке бармаз, акъшамгъадже копек суварып юреджек¹, меним боюн-борджум исе оны джезаламакътан ибарет, мен борджумны одерим — ярын мен оны чалышмагъа меджбур этерим. Бу, эльбетте, къарардан зияде къаттылыкъ олып корюнир, чюнки ярын бутюн огъланчыкълар байрам нишанлайджакълар, лякин мен не япа билем, онынъ бу дюньяда энъ севмеген шейи —

¹ копек суварып юрьмек — бир файдалы иш япмайып, бошуна юрьмек

чальшмакъ. Бу кереси оны джезаламасам олмайджакъ, акс алда мен сабийчикни текмиль бозарым.

Том керчектен де бугунь мектепке бармады. Вакътыны пек шень кечирди. Акъшам устю эвлерине зар-зорнен етишип кельди, Джимге акъшам емегинедже Том одун кесмеге, ёнгъа азырламагъа ярдым этмек керек эди. Даа догърусы, Джим ишнинъ дёртте учь пайыны якъандже озюнинъ кунь девамында олып кечкен сергузештлерини айтып етиштирмек керек эди. Томнынъ кичик къардашы Сид (огей къардашы) айтылгъан ишлернинъ эписини энди чокътан беджерген — ёнгъаларнынъ бирини къалдырмайып, джыйыштырып, ерине алып кетип къойгъан эди. Сид юваш, сёз динълеген огъланчыкъ, чешит тюрлю къурназлыкълар япмай, олур-олмаз шейлер япып, уйкенлерни чокъ раатсызламай.

Том чешит тюрлю онъайтлы фурсат булып, шекер парчачыгъыны айындыраджакъ олып, акъшамлыкъ емегини ашаркен, Полли апте бутюн кунь къайдаларда юрьгенини бильмек истеп онъа чешит суаллер бере. Эр анги бир саде гонъюлли инсан киби, Полли апте озюни уста бир дипломат, деп сая ве озюнинъ адий арекетлерини буюк бир усталыкъ деп таный.

— Том, — дей о, — бугунь мектепте пек сыджакъ олгъандыр, э.

— Эбет, м¹.

— Пек сыджакъ олды, ойлеми?

— Эбет, м.

— Том, бу къадар сыджакъ ола турып, сен озенде ювунмакъ истемединымъи?

Том бир шейлер дуйды, гъалиба, къальби къоркъу кольгесинен орътюльди. Полли аптенинъ бетине дикъкъатнен бакъты. Лякин онынъ бетинде ич бир шей окъуп оламады. Ве:

— Ёкъ, м... деерлик истемедим, — деп джевап берди.

Полли апте элини узатып, Томнынъ кольмегини тутып бакъты.

— Терлеменсинъ биле, — деди о.

Полли апте Томнынъ кольмеги къуру олгъанына эмин олып, насылдыр бир мемнюниетликнен тюшюнджеге далды: онынъ мийинде насыл бир айнеджилик гизли олгъаныны кимсе анълап оламады. Лякин Том меселени бир кереден чакъты, ель анги тарафкъа эскенини анълады ве бериледжек суаллернинъ огюни алмагъа тырышты:

— Салкъынланмакъ ичюн башымызны насос астына туттыкъ. Меним сачларым аля даа сылакълар. Коресинъизми? — деди.

Полли аптенинъ джаны агъырды: мына шу гъает муим себепни

¹ м — мадам сёзюнинъ биринджи ве сонъки арифиди

насыл этип коре бильмеди! Лякин шу ань онъа янъы бир фикир кельди.

— Том, я башынъны насос астына тутмакъ ичюн санъа кольмегинънинъ якъасыны тамам мен тиккен еринден чезмек керек эди де? Къана-а, куртканънынъ огюни ач, бакъайым!

Томнынъ теляшы бирден гъайып олды. Курткасынынъ огюни ачты. Кольмегининъ якъасы тикильген эди.

— Айды, айды. Сени ич бир вакъыт анъламазсынъ. Сен мектепке бармадынъ, ювундынъ, мен бунда эмин эдим. Яхшы, мен санъа сертиймейим: сен айнеджисинъ, амма къарардан зияде айнеджи дегильсинъ.

Полли апте Томны айнеджиликнен алалмагъанына бираз ынджынды. Лякин бу кереси Том озюни яхшы тарафтан косътергенине къуванды.

Лакъырдыгъа Сид къошулды.

— Хатырамда, сиз онынъ якъасыны безз йипнен тиккен эдинъиз, — деди о, — якъасынынъ тикиши къара йипнен тикильген!

— Эбет, эбет, безз йипнен тиккен эдим!.. Том!..

Лякин Том субетнинъ девамыны беклеп отурмады. Одадан чапып чыкъып кетяйткъанда явашчыкътан:

— Энди менден корерсинъ, Сидди!..

Яз акъшамлары узунджа ола. Орталыкъ даа ярыкъ эди. Том бирден сызгъырмасыны токътатты. Къаршысында Томдан бираз къалкъымджа, таныш олмагъан бир огълан турмакъта эди. Къадынмы, эркекми, уйкенми, баламы — ким олса олсун — эр анги янъы бир сыма Сент-Питерсберг киби кичкене шеэрчиктеки сакинлернинъ дикъкъатыны шу ань джелъп эте. Бундан да гъайры огъланчыкънынъ устюнде кишилик урбалары бар эди. Бу гъаает тааджишли шей эди! Башында гузель шляпа, устюнде мавы басмадан тикильген куртка, тыпкъы шу басмадан тикильген яп-янъы ве тер-темиз штан. Даа джума куню олгъанына бакъмадан, аякъларында башмакълары, бойнунда ачыкъ тюстеки шериттен япылгъан галстугы да бар. Умумен алгъанда онынъ козьге чарпкъан¹ шеэрли къыяфети Томны ачувландырды. Том огъланчыкънынъ усть-башына бакъкъан сайын озюнинъ урбалары аджыныкълы олып корюнди. Къаршысындаки огъланнынъ къыяфетинен нефретленгенини косътереджек олып, онъа усттен бакъмагъа тырышты. Эки огъланчыкъ да индемейип, бири-бирине бакъып турдылар. Бириси бир адым четке атса, экинджиси де ата, бири-бирининъ этрафында айланалар. Бири-бирининъ

¹ козьге чарпкъан — козьге корюнген

козьлеринден козьлерини алмайлар. Эппеи вакъыткъадже шайтип турдылар. Ниает Том:

— Сени яхшы этип дѣггенимни¹ истейсинъми? — деди.

— Дѣг, бакъайым!

— Эм дѣгерим!

— Дѣгип оламазсынъ!

— Истесем ойле де бир дѣгерим!

— Дѣгип оламазсынъ!

— Дѣгерим!

— Дѣгип оламазсынъ!

— Дѣгерим!

— Дѣгалмазсынъ!

Экиси де сусты. Ниает Том:

— Сенинъ адынъ не? — деп сорады.

— Меним адымдан санъа не?

— Не олгъаныны шимди санъа косътеририм!

— Косътер, бакъайым. Не косътермейсинъ?

— Даа эки сѣз айтсанъ — косътеририм.

— Эки сѣз! Эки сѣз! Эки сѣз! Мына санъа! Къана-аа!

— Бакъса сен онъа! Эгер мен истесем, бир къолумны аркъама багъласалар биле, сени бир къолумнен урып йыкъарым!

— Я не урып йыкъмайсынъ? Урып йыкъарым, дейсинъ де!

— Эгер манъа тийсенъ урарым!

— Ай-яй-яй! Биз бойлелерини чокъ коръдик!

— Киббар хораз² киби форса сатсам эр кес къоркъар, деп беллейсинъми? Вай, онынъ шляпасына бакъынъыз!

— Бегенмейсинъми? Ур да тюшюр башымдан, шунда сен менден озъ пайынъны алырсынъ.

— Ялан айтасынъ!

— Озюнъ ялан айтасынъ!

— Озю къоркъакъ олып, къоркъузмагъа вакъыт тапа!

— Айды, деф ол ёлумдан!

— Эй, эй, динъле: эгер озюнъни басмасанъ, башынъны урып эзерим!

— Эзеджек эмиш! Ой-ой-ой!

— Эм эзерим, бакъ!

— Я не беклеп турасынъ? Тек къоркъузмагъа билесинъ, амельде исе элинъден бир шей кельмей. Демек къоркъасынъ, ойлеми?

¹ дѣгмек — урмакъ

² киббар хораз — къопай хораз

- Къоркъмайым!
- Ёкъ, къоркъасынъ!
- Ёкъ, къоркъмайым!

Огъланчыкълар кене сустылар. Бир ерде таптанып туралар, козьлеринен бири-бирини ашайджакълар. Ниает, олар омузларыны бири-бирине тиредилер. Том:

- Деф ол мындан!
- Озюнь деф ол!
- Деф олмайджам!
- Мен де деф олмайджам!

Шай этип, олар бирер адым огге берип, бет бетке турдылар. Бири-бирине нефретнен бакъып, итеклешмеге башлайлар. Лякин кимсе гъалип чыкъмай. Эппейи вакъыткъадже бири-бирини тюртип турдылар. Олар кызышмагъа башлайлар, арекетлери зайыф-лашкъанына бакъмадан, озьлерини мукъайт тутмагъа тырышалар Шунда Том:

— Сен къоркъакъ кучелексинъ! Мен агъама айтайым — о сени чинатий пармагъынен котеклер. Мен онъа мытлакъа айтырым — о сени урар! — дей.

— Сенинъ агъанъдан къоркъмайым! Меним де агъам бар. О сенинъ агъанъдан да буюк. Меним агъам сенинъ агъанъны анавы исарнынъ артына котерип атар (Агъалар — темиз уйдурма).

- Ялан айтасынъ!
- Сен аз шей айтасынъмы!

Том аягъынынъ баш пармагъынен топракъ устюнде чызыкъ чыза ве:

— Мынавы чызыкътан атлайым, деме сакъын! Мен сени ойле де бир дегерим ки, еринъден турып оламазсынъ. Ким де ким бу чызыкътан атласа, онынъ ишлери гъает фена оладжакъ! — дей.

Ят огъланчыкъ шу анъ чызыкътан атлайджакъ ола:

- Къана-а, бакъайым, сен мени насыл ураджакъ экенсинъ.
- Быракъ! Быракъ шуны дейим!
- Сени дегерим, деп озюнь айттынъ да! Не ичюн дегмейсинъ?
- Эгер сени эки цент ичюн дегмесем, алыма шейтанлар агъласын!

Ят огъланчыкъ джебинден эки дане бакъыр капик чыкъара ве кулюмсиреп Томгъа узата.

Том онынъ къолуны къакъып йибере ве бакъыр капиклер ерге тюшелер. Бир дакъкъа кечер-кечмез эки огъланчыкъ ерге йыкъыла ве мышыкълар киби курешелер. Бири-бирининъ сачларындан чекелер, курткаларындан, штанларындан тарталар, бири-бирини чимчилейлер, бири-бирининъ бурунларыны тырнайлар. Ниает, бельгисиз

юмакъ озь чизгилерини алып башлай, куреш тозаны арасындан бойле бир манзараны корьмек мумкюн эди: Том душманнынъ устюнде отура ве юмрукъларыны душманынынъ узерине келиши гузель ягъдыра эди.

— Афу сора!¹ — деп талап эте Том.

Лякин ят огъланчыкъ ондан кьуртулмакъ ичюн ачувнен кычыра.

— Афу сора! — ве котек девам эте.

Ниает ят огъланчыкъ сомурдана: «Етер!», дей, ве Том онынъ якъасыны бошай:

— Бу санъа бир дерс олсун! Келеджекте билирсинъ кимнен иш корьгенинъни.

Ят огъланчыкъ костюмчигининъ тозуны кьакъыш, агъламсырап, шыншыкълап, кяде бир артына айланып бакъып, башыны саллап, «бир даа Томны тутсам, яхшы этип дегеджем» деп ёлуна реван олды. О, эвлерине кеч къайтып кельди ве ичериге пенджерен киреяткъанда тузакъкъа тюшкенини анълады: къаршысында тизеси тура эди. Полли апте онынъ курткасынынъ, штанынынъ алыны корьгенинен онынъ байрамыны агъыр ишлернен денъиштирмеге кесен къарар берди. Къарары эльмаздан къатты эди.

кьурназлыкъ — айнеджилик

азап — чекишов, къыйналув

теляш — кьоркъу

мукъаддес — къыйметли

деф ол — гъайыш ол

ят — таныш олмагъан

фурсат — имкян, келишкен вакъыт

айындырмакъ — дуйдырмай алмакъ, хырсызламакъ

1. Томны бакъкъан ве тербиелеген къартий онынъ кьурназлыкъы ве сергузештлери акъкъында нелер тюшюне?

2. Полли апте ве Томнынъ арасындаки диалогны дикъкъатнен окъунъыз. Томнынъ джеваплары ве арекетлерине къыймет кесинъ.

3. Шеэрде Томгъа расткельген ят огъланчыкънынъ тышкы корюнишини тасвирленъыз.

4. Том ве ят огъланчыкъ арасында насыл дава олып кече ве ненен бите? Сиз насыл тюшюнесиз, не ичюн Том ят огъланчыкъны корьгенинен бегенмеди ве ачувланды?

5. Эки огъланчыкънынъ давасы ве арекетлерине къыймет кесинъыз.

6. Сиз кимнинъ тарафыны тутасыз?

¹ афу сора — кечирин сора, къабаатынъы таны

ЭКИНДЖИ БАБ

Джумаэртеси. Яз тазе, къайнакъ аятнен парылдамакъта эди. Эр бир къальште йыр янгъырамакъта, эгер де бу яш инсаннынъ къальби исе, йыр дудакълардан тыгъырып тюшмекте эди. Адамларнынъ чересинде къуванч, адамлар тендирист-тендирист адым аталар. Беяз акациялар чечекке комюльгенлер, этрафкъа мис-къокъу сачмакъталар. Шеэр артындаки Кардиф дагъы ешилликлерге комюльген. Дагъ аджайип, гъамсыз, озюне джелъп этиджи бир мукъаддес ер киби корюнмекте.

Том бир къопкъа киреч ве узун фырчыны алып, сокъакъкъа чыкъты. Исаргъа назар ташлагъанынен къальбинде юва къургъан къуванчы бир анъде гъайып олып кетти, къальби эфкъаргъа толды. Отуз ярд¹ узунлыгъында, докъуз фут² юксеклигинде тахта исар! Яшайыш агъыр юк олып корюнди. Терен кокюс кечирип, фырчыны киречке батырды, энъ юксектеки тахтанынъ устюнде юргюзди, сонъра бу арекетини текрарлады ве токътады: сыланмагъан къоджаман исарнынъ тахталары янында мынавы беяз ёлачыкъ не! Кейфи сонъ дедже бозулгъан Том терек астына отурды. Шу арада ёл къапудан Джим чапып чыкъты. Онынъ къолунда тенеке къопкъа бар эди. О «Буффалонынъ къызлары» тюркюсини йырлай эди. Том шеэр насосына барып сув кетирмекни олмайджакъ бир иш деп сая эди, лякин шимди о, бу ишке башкъа козьнен бакъты. Насос башында эр даим адам чокъ ола: акътенлилер, мулатлар³, къаратенлилер; огъланчыкълар ве къызчыкълар невбет беклеп отуралар, раатланалар, оюнджакъларынен алыш-вериш япалар, къавгъа этелер, котеклешелер, чаяланалар. Насос оларнынъ эвинден олса-олса юз элли метр авлакътадыр, амма Джим анда бир саат къадар алдана, эр кереси оны барып чагъырып кельмек керек ола.

— Эшитесинъми, Джим, — деди Том, — истесенъ, исарнынъ мынавы ерчигини сыла, мен исе сувгъа барып келейим.

Джим башыны саллады:

— Олмаз, мистер Том! Ханым-эфенди ёлда-изде кимсенинъ янында токътама, дос-догъру насоскъа барып кель, деди. Даа о деди ки: «Мен билем, масса Том сени исар сыламагъа чагъыраджакъ, сен оны динълеме, озь ёлунънен кете бер». О деди ки: «О, исарны насыл сылагъаныны озюм барып бакъаджам».

— Сен онынъ айткъанларына къулакъ асма Джим! О, агъзына не

¹ ярд — узунлыкъ ольчюси, 91 сантиметрге якъын

² фут — узунлыкъ ольчюси, 30,5 сантиметрге якъын

³ мулатлар — зенджилер ве беяз тенлилернинъ къарышыкъ никяхларындан догъгъанлар

кельсе, айта бере! Бер кьопкьанъны, мен бир анъде барып келирим. О бир шей бильмез.

— Вай, кьоркьам, масса Том, ихтияр ханым-эфендиден кьоркьам! О, меним башымны суворып атар, валлайы, суворып атар!

— Омы! Кимсеге пармакъ тийсетмез, урса-урса, башынъа оймакънен урар! Эм де бу шейге ким къулакъ аса? Керчек, о лаф этсе, ачувлы-ачувлы лаф эте. Эгер агъламаса, онынъ сёзлеринден ич бир еринъ агъырмай. Джим, мен санъа шарик береджем. Мен санъа без азалебастрлы шаригимни беририм.

Джим шашмаламагъа башлады.

— Без аз шарик, Джим, гъае гузель, без аз шарик!

— Ойле олмагъа ойледир, чокъ гузель шей! Лякин мен, кене де, масса Том ханым-эфендиден кьоркьам.

Джим олгъаны оладжагъы инсан баласы, Томнынъ татлы сёзлери астында ирип кетти. Лякин Полли аптени корьгенинен кьопкьасыны алып чапып кетти.

Ана-мына дегендже, эр анги иштен азат олгъан огъланчыкълар сокъакъкъа чыкъаджакълар, кезинеджеклер, ойнайджакълар. Олар чешит-тюрюлю шенъ оюнларны ойнайджакълар, ве эписи келип, агъыр ишнен огърашкъан Томнынъ устюнден куледжеклер. Бу фикирнинъ озю биле оны атешлерге якъмакъта эди. О, джебиндеки къыйметли шейлерни чыкъарып, козьден кечирди: къырыкъ оюнджакъ парчалары, шариклер ве бунъа бенъзеген олур-олмаз шейлер; буларны биревге берип учъ-дёрт дакъкъа чалыштырмакъ мумкюн, лякин ярым саатлик сербестликни буларгъа сатып алалмазсынъ, эбет. О, мал-мулькюни джебине ерлештирди ве бу фикиринден вазгечти. Огъланчыкълардан ич бириси онынъ бу малына къызмаз.

О, элине фырчысыны алып, ишини девам эттирди. Мына, узакъта Бен Роджерс корюнди. Том энъ зияде онынъ къылынувларындан кьоркъа эди. Бен адымламай, аксине атлап-атлап кельмекте эди. Онынъ кейфи еринде эди. Бен Томнынъ янына келип турды. Къолундаки алманы корьген Томнынъ силекийлери акъты, лякин кене де, ич бир шей олмагъан киби ишини исрарлыкънен девам эттирди. Бен:

— Эй, къардаш, кене чалыштыралармы сени? — деди.

Том бирден онъа айланып бакъты:

— А, сенсинъми, Бен! Сени корьмегеним.

— Билесинъми, мен шимди ювунмагъа... эбет, ювунмагъа кетем! Сен де ювунмакъ истейдирсинъ, э? Санъа исе мумкюн дегиль, чалышмакъ керексинъ. Эбет, эм де насыл чалышмакъ керексинъ! Том онынъ бетине тикилип бакъты да:

— Сен нени иш деп саясынъ? — деп сорады.

— Я не бу иш дегильми?

Том исарны сыламакъны девам эттиркен, джевап къайтарды:

— Бельки бу иштир, бельки де ёкъ. Мен тек бир шейни билем: бу иш Том Сойернинъ гонълюне ята.

— Айтмаса? Бу иш сенинъ ичюн хош бир эглендже, демек истейсинъми?

Фырчы исар узеринде эп кезмекте.

— Хош эглендже дейсинъми? Не ичюн бу эглендже хош олмасын? Огълан балаларгъа исар сыламакъ эр кунъ къысмет этеми?

Меселенинъ янъы джеэти ачылды. Бен алма кемирмесини токътатты. Том рессамнынъ ихтирасынен фырчысыны арткъа-огге кездире, бир къач адым арткъа чекиле, сонъра кене исаргъа якъын-лаша, бир къач штрих къоша ве якъан ишини тенкъидий козьнен бир даа бакъып чыкъа, Бен исе онынъ эр бир арекетини козете, Томнынъ иши оны да озюне чеке. Ниает:

— Билесинъми, Том, берсе, мен де бираз сылайым! — деди.

Том тюшонджеге далды ве разы оладжакъдай олды, лякин сонъки дакъкъасында:

— Ёкъ, ёкъ, Бен... Бундан бир шей чыкъмаз. Билесинъми, Полли тизе мынавы исар меселесинде пек титизлик япа, чюнки исар сокъакъкъа бакъа. Бинъ дане... атта эки бинъ дане огълан баладан кереги киби сылай биледжек бир бала тапылмаз.

— Айтмаса? Исар сыламакъ бу къадар джиддий бир иштир, деп беллемеген эдим. Берсе, азачыкъ олса да... сылайым. Мен сенинъ еринъде олгъан олсам, бир сание биле тюшюнип отурмаз эдим. Э, Том?

— Бен, сёзюм сёздир, фырчыны санъа къувана-къувана берир эдим, лякин Полли тизе... Мына, демин Джим да сыламакъ истеди, лякин Полли тизе онъа бу ишни ишанмады. Сид де сыламакъ истеди — онъа да изин бермеди. Санъа бу ишни ишанып оламагъанымны энди анълагъандысынъ? Сен сыламагъа башласанъ, барып да бир де-бир шей чыкъып къалса...

— Олмайджакъ шей! Мен сенден ярамай сыламам. Мен тек сылап бакъмакъ кереким. Мен санъа алма беририм.

Том истер-истемез, фырчыны онъа туттырды. Амма къальби гизлиден къувана эди. Сабыкъ «Буюк Миссури» гемиси куннинъ сыджагъында терлеп-пишип чалышыр экен, истифагъа чыкъкъан рессам онынъ янынъда, кольгеде янбашлап ята, аякъларыны саллап, ята эди.

Хайли вакъыткъадже Том еринден кыбырдамады; аятында юз берген салмакълы денъишмелер узеринде тюшюнмекте эди. Сонъра адымларыны баш штабгъа — иш биткени акъкъында рапорт бермек ичюн догърултты.

къайнакъ — кыызгъын, джанлы

аят — омюр, яшайыш

къальп — гонъюль

эфкъяр — гъам, къасевет

исрарлыкъ — тирнеклик, гъайретлик

исар — дувар

хайли вакъыт — баягъы вакъыт, чокъ вакъыт

1. Полли тизе Томгъа исар сылавны не макъсаднен буюрды?
2. Аджайип яз левхасынынъ тасвирини Томнынъ дуйгъулары ве тюшюнджелеринен кыяс этинъиз.
3. Том насыл сёзлер ве бахшышларнен Джимни ишке, исар сылавуна къоймагъа тырыша?
4. Том ве Бен Роджер арасында олып кечкен субетни дикъкъатнен окъунъыз. Томнынъ акъылы, айнеджилиги ве усталыгъыны косьтерген суаль, джевапларнынъ манасыны анълатынъыз.

УЧЮНДЖИ БАБ

Том эвге къайтып кельгенде Полли апте эм ятакъ одасы, эм мусафир одасы, эм ашхане, эм кабинет вазифесини беджерген арттаки шырныкълы оданынъ ачыкъ пенджереси янында отура. Кейфинге кейф къошкъан яз авасы, сукюнет, чечеклернинъ къокъулары ве балкъуртларнынъ выз-выз учмасы онъа тесир эткени корюнип тура: орьгюси узеринде бурнуны саркъыткъан, юкъусырай, онынъ екяне субетдеши олгъан мышыкъ биле онынъ тизлери устюнде юкъусырай эди. Телюкесизликке риает этип, Полли апте козьлюклерини башынынъ тѣпесине кечирген.

Том, эльбетте, чокътан къачып кеткенине эмин олгъан Полли апте Томны корип шашты: къатты джеза алмакъ ичюн бу къадар джесарет онъа къайдан кельди!

Том ичериге кирди ве:

- Энди исе, тизе, ойнамагъа кетмек мумкюнми? — деп сорады.
- Айтылгъан ишни яптынъмы? Битирдинъми? Не къадар япып етиштидинъ?
- Эписини, тизе!

— Том, ялан айтма. Мен ялан севмейим.

— Ялан айтмайым, тизе. Эр шей азыр.

Полли апте онъа инанмады. Томнынъ япкъан ишини озъ козьлеринен барып корьмек истеди. Эгер де Томнынъ сёзлерининъ энъ олмагъанда йигирми файызы акъикъат олгъан олса, о пек къуванаджакъ эди. Лякин о, исар яхшы этип сылангъаныны, ве тек сылангъан дегиль де, бир къач къат киречнен орътюльгени, ве атта исар бойлап ерде безъ ёлакъ къалдырылгъаныны корип пек тааджиленди...

Акышамлыкъ емек вакътында о, ойле де бир ихтираслы эди ки, заваллы Полли апте балагъа бир шей олмадымы экен, деп къасеветке далды. Сиднинъ устуне топракъ томарлары аткъаны ичюн яхшы тазир ашады, лякин бу шей Томнынъ кейфини ич де бозмагъангъа бенъзей. О, тизесининъ буруны астындан шекер кесегини айындыраджакъ олды ве шу анъ эллерине шамар тюшти, лякин бунъа онынъ джаны агъырмады ялынъыз:

— Тизе, Сид шекер хырсызлагъанда не ичюн оны урмайснъыз, — деп ташлады.

— Сид адамларны сен киби чекиштирмей. Эгер сенинъ пешинъден козетмесенъ, сен шекерлик ичинден чыкъмаз эдинъ.

Мына Полли апте ашханеге чыкъты ве, Сид, тазирленмегенине къуванып, Томны эриштирген киби, элини шекерликке узатты. Бунъа даянмакъ мумкюнми! Лякин шекерлик Сиднинъ пармакълары арасындан сыпты, ерге тюшти ве къырылды. Том о къадар къуванды, о къадар къуванды ки, къуванчындан тилини тутып оламады, къычырып йиберди. О, агъызыны ачып бир сёз айтмамагъа, атта Полли апте къайтып кельгенде биле яваш ве тынч отурмагъа къарар берди. Полли апте ким къырды деп эписи бир сораиджакъ! Ве, шунда о, шекерликни ким къыргъаныны айтыр — Сидни, мынавы нумюнели огъланчыкъны насыл этип тазирлегенини шень-шерамет сейир этер. Бундан да яхшы зевкъ олурмы! Том ичи къаралыкънен индемейип, тизеси кельгенге къадар отура берди. Полли апте шекерликнинъ къырыкъ парчаларына козьлюклери устунден бакъып ачув йылдырымларыны ягъдырмакъта эди. Том озъ озюне: «Мына, башланаятыр!..» деди. Лякин экинджи дакъкъасында о, энди ерде ята эди! Тизесининъ агъыр къолу бир даа онынъ узерине энмек ичюн авагъа котерильди. Шунда Том козяшларыны туталмайып, къычырды:

— Токътанъыз! Токътанъыз! Сиз мени не ичюн урасынъыз! Шекерликни Сид парлады!

Полли апте утангъанындан токътады. Том шимди тизеси оны

аджыр ве озь къабаатыны бир де-бир шейчикнен ювар, деп бекледи. Лякин Полли апте озюни эльге алгъанынен, ялынъыз шуны айта бильди:

— Хм! Эписи бир санъа ботен ерде тюшмеди. Бельки мен одадан чыкъкъанымда эписи бир ярамазлыкъ япкъандырсынъ.

Шу арада оны видждан азабы тутты. Полли апте огъланчыкъкъа насылдыр джыллы, муляйим сёзлер айтаджакъ олды. Лякин айтмады, къоркъты: эгер де оны эркелетмеге башласам, о, тизем къабаатыны таныды, деп тюшюнир, тербиеде исе бойле шейлерге ёл бермек мумкюн дегиль. Шай да о, бир шей айтмады, юрегини таш эссе биле, адеттеки ишлеринен мешгъуль олды. Том кошеде мусюр киби шишип отура, яраларыны тешкере. О, биле: шимди тизеси къальбен онынъ къаршысында тизлери устюнде тура. Буны о, белькемигинен ис эте, ве бу ис-дуйгъу оны къара къуванчларнен сарып ала эди. Полли апте Томнынъ козюне киреджек ола¹, лякин огъланчыкъ онынъ ичтен чеккен азапларыны корьмемезликке ала. Том биле: тизе вакъты вакътынен онъа яныкълы бир бакъыш ташлай, козьлери яшкъа толу, лякин огъланчыкъ онъа дикъкъат этмей, озюни олюм тёшегинде хаста яткъаныны тасавур эте², тизеси исе онынъ узерине эгилип ондан афу сорай, багъышла, деп ялвара. Том исе бетини диваргъа чевире ве ич бир сёз айтмайып, оле. Эгер Том ольсе онынъ алы не оладжакъ? О кене тасавурларгъа комюле: устю-башы, сачлары сым-сылакъ, даа демин онынъ джесидини озенден чыкъаргъанлар да, эвлерине алып келелер, онынъ азап чеккен юреги эбедий тынчлана.

Том, адети узьре огълан балалар топлашкъан ерлерде дегиль де, олардан авлакъта юрьди. Оны кендиси юреги киби, эфкъарлы, кимсе олмагъан ерлерде булунмакъ истеди. Озен саилинде тургъан къайыкънынъ четине отурды, сувнынъ кенъ аланлыгъы узеринде козь кездирди ве шимди бир анъде, ич бир шей дуймадан, кендисини ич бир тюрлю онъайтсызлыкъларгъа огъратмадан сувгъа богъулсам не къадар яхшы олур эди, деп тюшюнди. Бираз сонъра акъылына къойнундаки чечеги тюшти, солгъан ве эзильген чечекни къойнундан чыкъарды. Чечек онынъ татлы яныгъыны даа зияде арттырды. Къальбимде олгъан агъыр юкни тизем бильген олса мени аджыр эдими? Агълар эдими, мени тынчландыраджакъ олып эллеринен бойнума сарылыр эдими? Я да мына шу бош ве сувукъ алем киби, айланып кетерми? — деп сорады озюнден. Ве

¹ козюне киреджек ола — озюни мераметли косътереджек ола

² тасавур эте — козь огюне кетире

бу акътаки тюшюнджелер онынъ ичини хош эфкъарнен толдурды. Том кенди эфкъарыны эп эзмеледи, сонъки йипинедже орьселеди. Ниает, о, кокюс кечирип, еринден турды ве къаранлыкълар ичине далды.

Том эвлерине кельди, союнды чыракъ ярыгъында турып, сылакъ урбаларыны козьден кечиреяткъанда Сид уянды. Шу дакъкъаларда онда кеченде олып кечкен анълашылмамазлыкълар хусусында бир къач сёз айтмакъ истеги пейда олды, лякин бу фикиринден тез вазгечти: Томнынъ козьлеринде ачув къыгъылчымларыны абайлагъанынен, сес-солукъ чыкъармайып ятты.

Том ятсы дуасыны окъумайып, тёшегине кирип ятты. Сид ичинден: ятсы дуасыны окъумады, деди ве онынъ бу эдепсизлигини къафасынынъ бир кошечигине къайд этип къойды.

Рус тилинден терджиме эткен Ю. Къандым

ботен — нафиле, зая

мусюр — *украиндже*: индик

ис этмек — дуймакъ, сезмек

къыгъылчым — атеш парчалары, учкъун

абайламакъ — коръмек

ятсы — эрте акъшам вакъты

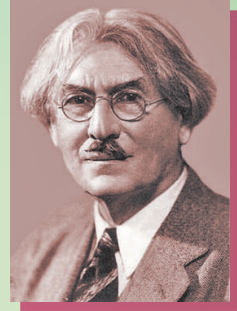
1. Шекерлик парлавувынен багълы адисени талиль этинъиз. Томнынъ арекетлерине къыймет кесинъ.
2. Полли аптенинъ дуйгъу, фикирлери тасwirленген парчаны дикъкъатнен окъунъыз.
3. Полли тизенинъ насыл инсан олгъаны беян ола? Сиз онынъ фикирлеринен разысынъызмы?
4. Томнынъ озъ омюри акъкъында тасавурлары, козю огюнде джанлангъан аджыныкълы левхаларны тасwir этинъиз.
5. Том нелерни арз эте? Полли тизенинъ онъа насыл бакъкъаныны истей?
6. Томнынъ арзу-истеклерини тасwir эткен сатырларны тапып окъунъыз.

Умумий суаллер ве вазифелер:

1. Сиз Томны насыл тасавур этесиз?
2. Томнынъ дуйгъу, фикирлери ве арзу-истеклерини тасwirлеген сатырларны къайд этип, текрар окъунъыз. Томгъа умумий къыймет кесинъиз.
3. Томнынъ яхшы, догъру арекетлерини къайд этинъиз. Томнынъ къайсы табиат чизгилерини ве арекетлерини бегендинъиз?
4. Том Сойерни насыл тасавур эткенинъизни сёзлернен тасwirленъиз.

ЭРНЕСТ СЕТОН-ТОМПСОН

(1860 – 1946)

Канада язиджысы, рессам ве табиатшынас Эрнест Сетон-Томпсон Англия девлетининъ Сауд-Шильде шеэринде догъды. Сонъра оларнынъ къорантасы Канадагъа авуша. Эрнестнинъ балалыгъы ве яшлыгъы Торонто шеэринде кечти.

1879 сенеси Эрнест Торонто шеэриндеки тасвирий санат колледжини битирген сонъ, окъувыны Нью-Йорк, Лондон, Париж шеэрлеринде девам этти ве табиатшынаслыкъ, рессамджылыкъ саесинде терен бильгилер алды. Сетон-Томпсон чокъ мемлекетлерде сеятларнен булунды. Шу ерлердеки табиатны ве кийик айванларнынъ яшайышыны огренмеге арекет этти.

Сетон-Томпсон терен бильгили ве пек ишкир, гъайретли язиджы эди. О, айванлар акъкъында къыркътан зияде китап язды. Бу китаплар оны бутюн дюньягъа таныттылар.

Язиджы кийик айванларнынъ яшайышыны меракълы, жанлы, окъуйджыны авеслендириджи шекильде тасвирлей.

Эрнест Сетон-Томпсон эм язиджы, эм истидатлы рессам эди. Язиджы озю япкъан меракълы ресимлер, китапларнынъ мундериджесини зенгинлештире ве яраштыра, окъуйджыда табиат ве айванлар алемине меракъ ве авеслик догъура.

Дерсликке кирсетильген «Лобо» икяесинде язиджы къарт ве кучлю къашкъыр Лобонинъ фаджиалы такъдирини тасвирлей. Чокъ йыллар къашкъыр Лобо этрафтаки айванларны парчалай, озюнинъ залымлыгъы, айнеджилигинен бутюн джемаатнынъ джаныны якъа. Шу ернинъ фермер ве чобанлары чешит усулларнен Лобоны тутмагъа, ольдюрмеге тырышалар. Лякин Лобо эр вакъыт къуртула. Онынъ айнеджилиги, акъыл, зеин чевиклиги эр кесни шашыра эди. Лобонинъ досту, къашкъыр Бланка, ольдюрильген сонъ, достуна янган Лобо оны къыдыргъанда къапкъангъа тюше. Лобо бир тюрлю къаршылыкъ косътермей, давушсыз озюни теслим эте, къараман киби менлигини сакълап, оле.

ЛОБО

(икяе)

(къыскъартылгъан)

I

Нью-Мексиконинъ шималий къысмындаки айванасравджылыкъ виляетининъ ады Куррумподыр. Бу — отлар бол оськен яйлялар, балабан багъчалар, юксек байырлар ве Куррумпо дерьясына акъып кельген темиз сувлу озенлер диярыдыр. Бу ернинъ ады дерьянынъ адындан алынган. Улькеге къашкъыр укюмдарлыкъ эткен.

Къарт Лобо Куррумпо вадийсине энди чокъ йыллардан берли уджюм этип кельген къашкъырлар сюрюсининъ етекчиси эди. Чобан ве айванасравджыларнынъ эписи оны пек яхшы бильгенлер. О пейда олган ерде эр кес къоркъкъан, къой сюрюлерининъ саиплери не япаджакъларыны бильмей, шашмалагъанлар. Къарт Лобо пек балабан къашкъыр олып, онынъ айнеджилиги ве кучю исе даа да балабан эди. Ерли сакинлер оны улугъанындан таныгъанлар. Адий бир къашкъыр чобанлар къошарынынъ янында бельки саатлернен улур, лякин кимсе онга къулакъ асмаз. Амма къарт етекчининъ кучлю сеси чобанларны титрете, олар ярын сюрюдеки гъайыплар акъкъында хабер аладжакъларыны билелер.

Къашкъырларнынъ омюри айванасравджыларнынъ омюринен багълы олган. Олар къашкъырларны къувана-къувана ёкъ этер, Лобо сюрюсинден ольдюрильген эр бир къашкъырнынъ башы ичюн чокъ-чокъ яш бугъаларны да бермеге азырлар. Лякин къашкъырларны ольдюрмек къолай дегиль. Олар санки авджыларнынъ устюнден кульген киби, ич бир тюрлю зеэр ве тузакътан къоркъмадан, Куррумпо чобанларындан эр кунь бирер сыгъыр алганлар. Демек, къашкъырлар энъ аздан эки бинъ айваннынъ башына еткенлер. Эм сюрюнинъ ичинден энъ яхшы сойларыны сайлап алганлар.

Лобонинъ башы ичюн пек буюк мукъфат бельгиленди. Онынъ ичюн эр ерге зеэрленген эт парчаларыны къойгъанлар, амма къашкъыр зеэрнинъ къокъусыны бирден сезип, даима сагъ къалган. О тек бир шейден — атеш фышкъыргъан тюфектен къоркъкъан. Бу виляетте эр кес янында тюфек алып юргенини бильген къашкъыр инсанларга уджюм этмеген ве оларнен корюшмемеге тырышкъан. Инсанны узакътан корьгенлеринен къачкъанлар. Лобо къашкъырларына тек озьлери ольдюрген айванларны ашамагъа изин бергени

ичюн де сюрюсини сакълап къалгъан. Онынъ сезгир бурну инсан къолунынъ къокъусыны алып, анда зеэр олгъаныны анълагъан.

Балабан къашкъыр къоркъусы эп артаберген, онынъ башы ичюн бериледжек пара да арта-арта бинъ долларгъа еткен. Бу къадар пара даа ич бир къашкъырнынъ башы ичюн берильмеген эди.

Бойле буюк мукъяфаткъа къызгъан техаслы авджы Теннерей атында Куррумпо дересине етип келе. Къашкъыр авламакъ ичюн онынъ аджайип тюфеклери, ельаякъ атлары ве къашкъыр парчалагъан копеклери бар эди. Техаста озь копеклеринен о нидже къашкъырны ёкъ эткен, шунунъ ичюн де бир къач куньден къарт Лобонынъ башы онынъ эгерининъ уджунда салланаджагъындан ич шубеленмеген.

Иште, яз куньлеринден биринде танъ атар-атмаз авджы авгъа чыкъа. Тезден онынъ балабан копеклери из алгъанларыны бильдирип, афыралар. Эки миль биле чапмадылар, мешур Лобо сюрюсининъ къуйругъыны корелер. Къашкъыр йыртыджы копеклернинъ иши къашкъырларны токътатмакъ, артларындан етип кельген авджыгъа оларны атмакъ къала. Техаснынъ ачыкъ тюземлигинде буны япмасы къолай, мында исе эр шей бам-башкъа.

Къарт Лобо ер сайламагъа биле. Куррумпо озенининъ къаялы дерелери ве ирмакълары тюземликнинъ эр бир тарафына чыкъа. Къарт къашкъыр шу дерелернинъ бирине ёл ала ве сувны кечип, авджыдан къуртула. Онынъ сюрюси эр тарафкъа дагъыла, копеклер де шу къашкъырларнынъ артындан дагъылалар. Къашкъырлар, копеклернинъ бир къысмы артта къалгъанындан файдаланып бир ерде топланып буларны парчалайлар.

Акъшам Теннерей копеклерини топлагъанда, оларнынъ тек алтысы къайтып, араларындан экиси исе пек яраланып кельгенини коре. Амма авджы ниетинден къайтмай, къашкъырнынъ башыны алмакъ ичюн даа эки кере арекет етип бакъса да, бир де-бир нетидже эльде эталмай. Сонъки кересинде онынъ энъ яхшы аты йыкъылып, шу ерде джан бере. Бундан сонъ авджы умюдини кесе ве Техаскъа къайта. Лобо исе кене Куррумпода укюмранлыгъыны девам ете.

II

Ковбойларнынъ икяелерине пек чокъ инанмадым. Амма 1893 сенеси бу ярамазнен якъындан танышкъан ве эр кестен зияде бильгенимден сонъ фикиримни денъиштирдим. Бу байыр ве дерелер ичинде Лобоны копек ве атларнен къуваламакънынъ файдасы олмагъаныны анъладым. Бунунъ бир чареси кене де къапкъан ве зеэрдир.

Бу ачыкъ козь¹ къашкъырны алдатмакъ ичюн насыл усул ве айнеджиликлерни ишлеткенимни айтып отурмайым. Лобо ичюн зеэр япмакъ ичюн нелер-нелер къарыштырмадым. Къапкъангъа емлеме сыфатында тек насыл айванларнынъ этини къоймадым! Лякин эр саба нетиджесини корьмек ичюн барып, бутюн япкъанларым бошуна кеткенини коре эдим. Къарт къашкъыр къарардан зияде акъыллы эди, оны ич алдатып оламадым.

Онынъ не къадар зекий олгъаныны исбатламакъ ичюн бир мисаль кетирмек етерлидир. Экинджи куню саба мен тюшюнип тапкъан айнеджилигимнинъ нетиджесини бильмек ичюн кене ёлгъа чыкътым. Лобо етеклеген сюрюнинъ излерини корьдим. Онынъ излерини бир кереден айырмакъ мумкюн, башкъа къашкъырларнынъ изинден баягъы балабанджа. Мен артымдан сюйреклеп кеткен емлеменинъ къокъусыны къашкъырлар сездилер. Лобо биринджи олып якъынлашты, яхшы этип къокълады ве ахыр-сонъу ютып йиберди.

Къуванчым чексиз эди.

— Ахыр-сонъу тутулдынъмы! Тезден ольгенинъни корерим, — деп къычырдым мен ве огге чаптым. Козьлеримни къашкъыр къалдыргъан излерден алмайып кетем. Экинджи емлемени ташлагъан ериме келип, онынъ да ашалгъаныны корьдим. Ёлумны девам этип, учюнджи емлеме де ёкъ олгъаны, излер исе дёртюнджисине алып баргъаныны корьдим. Кельсем не корейим — Лобо оларнынъ ич бирисини ашамагъан, тек агъызынынъ ичинде ташыгъан ве сонъкисинен берабер обалап, устюни пислеген ве бойлеликнен меним айнеджилигиме нефретини ифаде эткен. Буны япкъан сонъ башкъа якъкъа бурулып, мукъайтлыкънен къорчалагъан сюрюсини де артындан етеклеп алып кеткен.

Бир кере акъшам, ноябрьнинъ сонъунда, къашкъырларнынъ уджюминден эки чобан уяна. Бутюн сюрю еринден къыбырдамайып тургъан акъыллы ве джесюр текелернинъ этрафына топлашкъан. Амма бу уджюмге адий къашкъыр ёлбашчылыкъ япмай эди де! Къарт Лобо сюрюни текелер туткъаныны чобанлардан да яхшы биле ве топлашкъан къойларнынъ устьлеринден атлап текелернинъ эписини йырта. Къойлар тараф-тараф къачалар.

Ниает къашкъыр къапкъанларыны кетирдилер ве мен эки ярдымджымнен берабер бутюн афта оларны къоймакънен огъраштым. Биз кучь ве арекетлеримизни аямадан мытлакъа бир нетидже кетиреджек эр анги вастадан къуулландыкъ. Къапкъанлар ерлештирилгенининъ сабасына оларны бакъмагъа кеттим. Бакъсам, Лобонынъ

¹ ачыкъ козь — эр шейни корьген ве анълагъан

излери бир къапкъандан экинджисине бара. Бу излер къашкъырынъ гедже кезинтилерини тариф эттилер.

О къаранлыкъта юргенине бакъмадан яхшы этип сакълангъан къапкъанларнынъ биринджисини пек тез тапты. Сюрюни токъта тып, ерни къазгъалап башлай. Башта къапкъанны, сонъра зынджыр ве агъачны къазып чыкъарды. Бундан сонъ башкъа къапкъанларны да тапа. Онынъ арекетини козетир экеним, къашкъыр ёлда шубели бир шей корьгенинен четке бурулгъаныны да корьдим. Шу дакъкъасы башымда бир план догъды: мен къапкъанны «Н» арифи шеклинде яни ёлнынъ эр эки тарафында къойып, бир къапкъанны ортада къалдырдым. Амма кене де енъильгенимни корьмек ичюн чокъ беклемек керек олды. Лобо къапкъанлар арасындан кеткенде ортада тургъан бир къапкъанны корип къалды ве вакътында токъталды.

Анда тузакъ олгъаныны о насыл анълады мен бильмейим. Эр алда Лобо солгъа ве сагъгъа бурулмайып, артына къайтты. Эм баскъан излеринден къайтмагъа тырышты ве хавфлы ерден чыкъып кетти. Чыкъкъан сонъ къапкъанларны артындан айланып арт панджаларынен топракъ ве ташларны къапкъанлар устюне сюрди. Бойле этип бутюн къапкъанларны къапатты.

Эм бир чокъ керелерде о айны шу арекетни япа, мен озь усулларымынъ насыл денъиштирмейим, къашкъыр даима аман-эсен къала берди. Бельки о, аля бугунге къадар озь уджюмлерини девам этер эди, эгер де ишангъан аркъадашы аякъ чалмагъан¹ олса. Бойлеликнен онынъ ады янъгъыз олгъанда ич енъильмеген ве тек достунынъ дикъкъатсызлыгъындан ольген къараманларнынъ джедвелинде ер алды.

III

Базы бир аляметлер мангъа Лобоннынъ сюрюсинде худжур шейлер олгъаныны косътерди. Меселя, базада сюрю етекчисининъ излеринден онынъ огюнде башкъа къашкъыр чапкъаны корюне. Мен буны анъламадым. Бир кере ковбойлардан бири мангъа:

— Мен бугунь оларны корьдим. Огде баштакълыкъ эткен Бланка чапа, — деди. Мен дераль меселени анъладым, демек Бланка ыргъачы къашкъыр. Чюнки эркек къашкъыр олсайды, Лобо оны йьртар эди.

Къашкъырлар эр бир ольген айвангъа, оны ашамакъ ниетлери олмаса да, якъынджа келип къокълайлар. Илле шу алышкъанлыкълары саесинде Куррумпо сюрюси меним тузагъыма тюшер, деп умят эттим. Лобо меним арекетимни фаш этип, сюрюни этке якъынлаштырмайджагъына ич шубем ёкъ. Амма, къапкъаннынъ янында санки

¹ аякъ чалмакъ — кедер этмек

быракъылгъан башны кечип кеталмаз, деп умят эттим.

Экинджи куню сабасына къапкъанларны тешкермеге кеттим. Къашкъырларнынъ излерини корем, баш! Къапкъанларны ашыкъ-аджеле бакъып, Лобо сюрюни этке якъынлаштырмагъаныны коръдик. Лякин балабан олмагъан бир къашкъыр четте яткъан башны къокъламагъа келип, тузакъкъа тюшкен. Излернинъ пешинден кетип бу къашкъыр Бланка экенини коръдик. Бизни корьгенинен о тездже чапып башлады. Къапкъандаки тананынъ башы онъа пек кедер этсе де, янымда джаяв кеткен аркъадашымдан тездже кете эди.

О не къадар арекет этмесин, биз артындан етиштик. Чюнки тананынъ бойнузлары ташларгъа илишти.

Бланка киби дюльбер къашкъыр ич корьмеген эдим. Онынъ тегиз, къалын териси бем-безд тюсте эди. О, чарпышмагъа азырлангъан киби бизге таба айланды ве улуды. Онынъ улувыны эшиткен къарт Лобо онъа теселли берген киби къаршыдаки байырдан сесленди. Лякин бу ыргъачы къашкъырнынъ сонъки улуды эди.

Биз Лобо сюрюсине биринджи кере дарбе яндыргъанымыздан севине-севине Бланканынъ олюсини эвге алып къайттыкъ.

Вакъты-вакътынен Лобо улугъаныны эшитемиз, бес-белли о байырдан-байыргъа ашып, Бланканы къыдыра. Оны къуртарып оламайджакъыны анъласа да, ташлап кеталмай, лякин якъынлашмагъа да къоркъа.

— Бланка керчектен де Лобонынъ досту олгъанына шубем къалмады, — дедим ковбойларгъа.

Экинджи куннинъ тап акъшамына таба бельгиленген ерге етип бардым ве якъынджа кельгенде балабан чал кольге еринден туруп къачмагъа тырышкъаныны коръдим. Къаршымда Куррумпоны дешетке къойгъан Лобо тура эди. Къапкъангъа тюшкен. Заваллы къарт къараман! О, озь севгилисини къыдыра-къыдыра ниает изини

тапкъан ве шу изден кетип тузакъкъа тюшкен. Дёрт демир онынъ дёрт панджасыны да сыкъкъан.

Биз онынъ аякъларыны къатты этип багъладыкъ, къашкъыр ич бир кере ынъырданмады, башыны котермеди ве улумады. Биз зарзорнен оны меним атыма юкледик. Къашкъыр тегиз нефес алып, козьлерини ачты. Олар йылтырай эдилер. Амма о бизге бакъмай, онынъ бакъышы, мешур сюрюси даркъалгъан байырларгъа тикильмекте эди.

Биз ашыкъмадан кеттик ве фермагъа кельдик. Анда Лобоны бойнундан къыскъа зынджыргъа багълап, аякъларыны чездик.

Мен къашкъырыннъ огюне эт, сув къойдым, амма о айланып биле бакъмады. Къурсагъы устюнде ята, козьлери исе даа якъында падишалыкъ эткен алангъа бакъалар. Мен эллеримни онъа тийдиргенде де асла къыбырдамады. Та кунь баткъангъа къадар огдеки байыр ве ормангъа бакъып ятты.

Рус тилинден терджиме эткен З. Бекирова

уюмдарлыкъ этмек — *украиндже:* правити, володарювати

етекчи — ёлбашчы

тузакъ — къапкъан

изин бермек — разы олмакъ

сезгир — дуйгъулы

ирмакъ — уфакъ озенчик

емлеме — *мында:* зеэрленген ем

алямет — бельги

дарбе — уджюм

1. «Лобо» серлевалы икяени дикъкъатнен окъунъыз. Къашкъыр Лобонынъ Куррумпо виляетининъ джемаатына кетирген зарарлары, оларнынъ айванларыны вахшийдже парчалагъаныны айрыджа къайд этинъиз.

2. Шу ернинъ чобанлары, авджылары, ковбойлары къашкъыр Лобоны тутмакъ я да ольдюрмек макъсадынен насыл усуллар къуullanалар?

3. Къашкъыр Лобо адамларнынъ къуулангъан чешит усуллары ве арекетлеринден насыл къуртула? Сиз онынъ арекетлерине насыл къыймет кесесиз?

4. Къашкъыр Лобо акъкъында тафсилятлы икяе этинъиз.

5. Айванлар омюринден меракълы вакъиалар тасвирленген икяелер, кинофильмлерни хатырланъыз ве теэсууратларынъызнен пайлашынъыз.

Сиз севген айванларнынъ ресимлерини япынъыз.

ТАЛЕБЕЛЕРГЕ ТЕВСИЕЛЕР

I. Эдебий эсернинъ мундериджесини айтып берювине азырлыкъ

1. Эсерни дикъкъатнен текрар окъуп чыкъынъыз.
2. Метинде расткельген муим сёзлерни я да манасы анълашылмагъан сёзлерни дефтеринъизге язынъыз, лугъаттан файдаланып, бу сёзлернинъ маналарыны бельгиленъиз.
3. Эсерде къулланылгъан ифадели васталарны тапынъыз: **эпитет, къыяс, джанландырув, метафора** ве дигерлерини.
4. Икяе эткенде, ифадели сёзлерни ве ибарелерни къулланмагъа тырышынъыз.
5. Эсерни я да онынъ бир къысмыны текрар окъуп, план тизинъиз ве бу план боюнджа икяе этинъиз.
6. Эсернинъ мундериджесини айтып бергенде, тасвирленген адиселерни инсанларны, неснелерни, козь огюне кетирип, тасавурынъызда джанландырмагъа арекет этинъиз.

II. Эдебий къараман акъкъында икяе этювге азырлыкъ

1. Эсернинъ серлевасыны ве муэллифини беян этинъиз.
2. Эсернинъ эсас фикрини къайд этинъиз.
3. Эсернинъ эсас къараманыны бельгиленъиз.
4. Эдебий къараман акъкъында икяенъизнинъ планыны тизинъиз:
 - а) тышкы корюниши;
 - б) дигер иштиракчи шахсларнен мунасебети;
 - в) насыл арекетлерде булуна;
 - г) бу арекетлерде онынъ насыл табиат чизгилери ачыла;
 - д) сиз онынъ арекетлерине ве табиатына насыл кыймет кесинъиз.
5. Эдебий къараман акъкъында икяе эткенде, эсернинъ мундериджесине эсасланмакъ керек, фикринъизни исбатлагъан мисаллер, эсерден эпизодлар, сатырлар кетирмек керексинъиз.

III. Эсер акъкъында не бильмек лязимдир

1. Эсернинъ серлевасыны;
2. Эсернинъ муэллифини;
3. Эсернинъ мундериджесини;
4. Эсернинъ эсас къараманы ве иштиракчи шахсларыны;
5. Эсер акъкъында сизнинъ фикринъиз (нелерни бегендинъиз, нелер сизни меракъландырды, насыл тесир этти, насыл теэсуратлар къалдырды ве иляхре).

Тапмаджаларнынъ джеваплары:

1. Кунеш. 2. Ай. 3. Чокъракъ ве озен. 4. Ель. 5. Буз. 6. Яшын.
7. Булут. (12-нджи с.)
 1. Козь. 2. Эки къол ве пармакълар. 3. Юкъу. 4. Кольге.
5. Афта кунълери. (12-нджи с.) 6. Китап. 7. Кемане. 8. Ёымырта.
9. Телевизор. 10. Магнитофон. 11. Давул. (13-юнджи с.)

МУНДЕРИДЖЕ

<i>Азиз талбелер!</i>	3
Ватансыз адам — къанатсыз къуш	
Ватаным. <i>Нузет Умеров</i>	4
Ватан. <i>Идрис Асанин</i>	5
Китап — бильги анахтары	
<i>Севингиз китапны!</i>	6
Китап. <i>Юнус Темиркъая</i>	6
КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН	
<i>Эвель огренгенлеримизни хатырлаймыз</i>	
Саювлар	7
Тезайтымлар	8
<i>Ифадели окъумагъа огренемиз</i>	9
Аталар сёзлери ве айтымлар	9
Тапмаджалар	12
<i>Ифадели окъумагъа огренемиз</i>	13
Бешик йырлары	14
<i>Халкъ агъыз яратыджылыгъы огренювини девам этемиз</i>	
Къыйметли мирас	16
Халкъ йырлары	17
Бозторгъай (<i>йыр</i>).....	17
Къалайлы къазан (<i>йыр</i>).....	18
Аман, дегирменджи (<i>йыр</i>).....	18
Сычан (<i>йыр</i>).....	19
Айшем (<i>йыр</i>).....	20
Чынь ве мане	21
Чыньлар.....	22
Манелер.....	22
Шиш ве несир акъкъында	24
Къырымтатар халкъ масаллары	
Халкъ масаллары акъкъында	25
Акъыллы киршинен айнеджи тильки (<i>масал</i>).....	26
Алтын башнен Хыяр баш (<i>масал</i>).....	32
<i>Ифадели окъумагъа огренемиз</i>	36
Дюнъя халкъларынынъ масаллары	
Къашкъыр, чыкъчыкъбалабан ве кийик къуртлар (<i>франсыз халкъ масалы</i>). <i>Терджиме эткен С. Сулейман</i>	37
Денъизджи Синдбад акъкъында масал. <i>Терджиме эткен Э. Бекиров</i>	39
Халкъымызнынъ урф-адетлери ве байрамлары	
Джыйын	45
Наврез байрамы	46
Наврез (<i>йыр</i>).....	46
Наврез. <i>Риза Фазыл</i>	47
Хыдырлез байрамы	48

ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАР

Эдебий масаллар акъкъында 49

Къырымтатар языджыларынынъ эдебий масаллары

Эюп Дерменджи 50

Айнеджи тилькининъ олюми (*масал*) 51

Зиядин Джавтобели 60

Балыкъчы ве копек (*масал*) 61

Ифадели окъумагъа огренемиз 63

Четэль языджыларынынъ эдебий масаллары

Ханс Кристиан Андерсен 64

Къар къыраличеси (*масал*). *Терджиме эткен Ю. Къандым* 65

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ТАРИХЫНДАН

Усеин Шамиль Тохтаргъазы 78

О недир? (*шиир*) 79

Мемет Нузет 81

Озен (*шиир*) 82

Ана иле бала арасында (*шиир*) 83

Номан Челебиджихан 85

Къарылгъачлар дуасы (*икъе*) 86

Амди Гирайбай 93

Тайчыгъым (*шиир*) 94

Ифадели окъумагъа огренемиз 95

XX АСЫР КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

Мамут Дибакъ 97

Балкъуртлар (*икъе*) 98

Эшреф Шемьи-заде 103

Гедже (*шиир*) 104

Джанландырув акъкъында 105

Акъшам денъиз ялысында (*шиир*) 105

Юсуф Болат 107

Туфанда къалгъан къой сюрюси (*икъе*) 108

Табиат манзарасы акъкъында 113

КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫЛАРЫ БАЛАЛАР АКЪКЪЫНДА

Абляким Ильмий 114

Къуртчу Бекирчик (*икъе*) 115

Монолог ве диалог акъкъында 129

Ибраим Паши 130

Фындыкъ джыйгъанда (*икъе*) 131

Эмиль Амит 135

Чанта (*икъе*) 136

Анамнынъ умюти (*икъе*) 138

Икъе акъкъында 141

Эрвин Умеров 142

Омюрде ильк кере (*икъе*) 143

БАТАН ДЖЕНКИ АКЪКЪЫНДА ЭСЕРЛЕР

Джевет Аметов 149

Джедвельге къоюлмагъан дерс (*икъе*) 150

Айдер Осман	155
Балалар эви янында (<i>икяе</i>)	156
Советлер Бирлигининъ эки дефа къараманы Амет-Хан Султан	162
Авада Амет-Хан! <i>Шамиль Алядин</i>	162
СОНЪКИ ДЕВИР КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Риза Фазыл	164
Амет-Ханнынъ балалыгъы (<i>повесттен парча</i>)	165
Шакир Селим	167
Сеитнен Вели (<i>шиир</i>)	168
Таир Халилов	170
Акъбардакъ (<i>икяе</i>)	171
ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Оскар Уайлд	175
Бахытлы шахзаде (<i>масал</i>). <i>Терджиме эткен Л. Сейтхалилова</i>	176
Марк Твен	183
Том Сойернинъ сергузештлери (<i>икяе</i>). <i>Терджиме эткен Ю. Къандым</i>	184
Эрнест Сетон-Томпсон	197
Лобо (<i>икяе</i>). <i>Терджиме эткен З. Бекирова</i>	198
Талелелерге тевсиелер	204
Тапмаджаларнынъ джеваплары	205

Навчальне видання

ВЕЛІУЛАЄВА А.

**ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС “ЛІТЕРАТУРА”
(КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА)**

*для закладів загальної середньої освіти
з навчанням кримськотатарською мовою. 5 клас*

Видання друге, доопрацьоване

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Відповідальний за друк *І. Б. Чегертма*
Художники *Акімова З., Татарісова Л.*

Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 16,84. Обл.-вид. арк. 12,50.
Наклад 300 прим. Зам. № 1297.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.

ХАЛКЪ БАЙРАМЛАРЫ

НАВРЕЗ

Йыр

Кельди баарь нур сачып,
Наврез кьокъуй мор ачып,
Ешерди чёллер, дагълар,
Эзан наврезим мубарек.

ХЫДЫРЛЕЗ

Хыдырлез байрамы майыс айынынъ 6-нджы куню
къайд этиле. Балалар буюклернен берабер
къалакъай, комечлерни байырдан ашагъы
тыгъыртапар. Къалакъай, комеч усть тарафынен
тюшсе, йыл огъурлы, берекетли оладжакъ.